MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG
BAND CXXXIII

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ТОМ CXXXIII

ЛЬВІВ 1922

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG
BAND CXXXIII

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ТОМ CXXXIII

ЛЬВІВ 1922

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ПРИГОТОВЛЕНО ТОМ В МАРТІ 1922 Р.

М. ГРУШЕВСЬКОМУ

В ДВАЙЦЯТИПЯТИЛІТТЄ

НАУКОВОЇ Й КУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТИ

ДЛЯ ГАЛИЦЬКОЇ УКРАЇНИ

Зміст CXXXIII тому.

Inhalt des CXXXIII Bandes.

ИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК ІСТОРІОҐРАФ УКРАЇНИ.

НАПИСАВ ВАСИЛЬ ГЕРАСИМЧУК.

З днем 12 жовтня 1919 р. минуло 25 літ інтензивної і богатої в результати наукової і культурної, та в части і політичної діяльности професора Михайла Грушевського. Львів був першим і головним тереном його праці, — нехай же пригадка його великих заслуг вийде зі Львова, з того українного города, з яким вяжуть його роки плідної праці для будучого визволення поневоленої Батьківщини.

Шановний Ювилят прийшов до Галичини в хвилі, коли наша збірна свідоміcть, плекана і розвивана під прапором консервативного, культурно слабо аґресивного духовенства, й поглиблена недавно національно-літературними Шевченківськими кличами, входила в нову стадію розвитку, яку давала йому діференціяція народнього хліборобського життя на нові соціяльно-політичні верствовання. Головним ідеольоґом сього нового суспільно-політичного напрямку був другий великий Наддніпрянець Михайло Драгоманів, що був для Галичан на жаль тільки блудним лицарем, якого усі подивляли, а надто мало розуміли. Не розуміли, бо великі і могучі ідеї, виплекані на фоні буйно розвиненого економічного й культурного життя та клясових змагань Заходу, перенесені до нечисленного гуртка вбогої інтеліґенції хліборобського народу, були дещо за абстрактні і відорвані від нашого ґрунту. Що правда, під його покликами суспільна та ідейна одноформність стала дещо ферментувати і розкладатись, стали куватись і творитись партійні проґрами, настала доволі оживлена партійна виміна думок, але й стала заострюватись боротьба, яка ізза недостачі глибоко реального підкладу була більш абстрактно-теоретична, як фактична. Правда, що й Драгоманівський критицизм (часто називають його неґативним) приніс значне поглиблення суспільного світогляду і сердечнійший контакт з народом, одначе доволі ялові та пристрастні спори несли в результаті ослаблення національної відпорности назверх, а далекі поза націоналізм сягаючі вселюдські ідеали, були надто віддаленим міражем, щоби могли сильно усіх в одно лучити.

Що-йно проф. М. Грушевський розпочав своєю інтензивною, правдиво науковою працею новий, позитивнійший фраґмент в нашім національнім життю. Головною і незатертою часом заслугою його є се, що він видвигнув на перший плян ідейний чинник духово-культурного поглиблення нашого народнього єства через піднесення наукою національної свідомости і національної культури. Насамперід, завдяки його як посереднім, так і безпосереднім впливам, через те, що спосібнійші молоді одиниці зайняли ся науковими дослідами, відвернено в части увагу від плитких спорів над політичними проґрамами і звернено увагу на щось иншого, важнійшого, — на те, щоби відпорність нації скріпити новим капіталом научно-ідейної праці. Новий солідний, ґенетично-емпіричний метод, його величезні строго методичні праці не були навіть в доволі короткім часі без наслідку на сучасну інтеліґенцію в її праці на всіх областях. Убиваючи й усуваючи одідичену, нетолєрантну, консервативну, доґматичну неповоротність та малопродуктивність, він дав невільничо відчути потребу глибокої обсервації і методу як в науці, так і в життю суспільнім і в політичнім. І не минув навіть довгий час, як завдяки його великій енерґії та орґанізаторському талантови зі слабо тліючих іскор в нашім галицькім попелі розярено ясне полумя научного руху: українська історія, література, етноґрафія, етнольоґія, а за ними і инші науки, оживились новими сильними імпульсами і в слід за тим пішло загальне піднесеннє освіти і свідомости як серед інтеліґенції, так в консеквенції й серед мас народу. Бистрою аналізою і консеквентим розслідом проф. Грушевський розяснив наше національне „я", вивів наш народ з сумерку сумнівів і непевности що до походження і своєю історією України дав нашій нації удовідненe право на належне їй імя та на самостійне горожанство в світі. Він не тільки найсильнійше зі всіх дотеперішніх істориків повязав невиразну, слабим пульсом бючу теперішність з перерваними й забутими та великими традиціями минувшини, але також нові змагання Наддніпрянської і Галицької України звів в одно русло. Він великим історичним словом і своїм авторитетом все ослаблював витворюваний чужими владами партикуляризм, а противно скріплюючи патріотизм, єднав перетяті кордоном частини в один живий орґанізм. Як конечний вислід сеї ідейної єдности мусіло прийти також зєднаннє всеї нації в одно державне тіло.

I.

Не маю наміру давати тут повного огляду всеї культурно-історичної праці Ш. Ювилята. Буду старати ся подати тільки короткий і загальний нарис його заслуг на полі нашої історіоґрафії, де сі заслуги є найбільші. Можу дати тільки ескіз, бо дати докладний, всесторонній огляд научної діяльности проф. М. Грушевського є тепер річю дуже тяжкою. Уже сама технічна трудність усе позбирати і переглянути, в теперішнім часі може навіть досвідного і начитаного історика, що пильно слідив за діяльностю Ш. Професора, поставити поза границями можливости. Науковий Збірник, виданий 1906 р., присвячений Професорови з нагоди десятилітньої наукової праці в Галичині, подав реєстр історичних праць і рецензій (є вичислені й літературні й публицистичні — хоч їх в порівнанню з історичними небогато), зладжений покійним Ів. Ем. Левицьким, — реєстр на цілих 50 сторін. Я не брав на себе чести та милого обовязку усе розглянути, я не думаю вдавати ся в основну широку студію над научно-культурними вартостями широкої діяльности Ювилята. І вкінці, щоби вичерпуючо, вірно й докладно обмірити обєм, зміст і наслідки всеї його діяльности, на се треба більше перспективної обсервації, на се треба більше зрівноваженого часу, а що найважнійше, наша історіоґрафія стоїть ще в тіні його впливів, так свідомих як і несвідомих, які прибивають сучасників-обсерваторів величиною.

Найважнійшу добу історичного інтересу і зміцненої акції на полі історіоґрафії творить у нас що-йно XIX століттє. І сей інтерес повстає на ґрунті загально-словянського пробудження до активнійшого життя в світі і на ґрунті енерґічнійшої національної свідомости у менших несамостійних словянських народів. Ціле XIX століттє — се час великої еманціпації европейської демократії, що витворювалась у воєнно-революційній боротьбі з противними струями, се час теоретичної й фактичної боротьби менших національностей з велико-державними націями о право на самостійне істнованнє. Умовий рух на всіх полях до певних границь толєрує і спирає також витворений обставинами так званий культурний лібералізм, що є домінантою у взаїмних людських відносинах. Бо лібералізм, по дефініції знаного соціольоґа Давіда Койґена, се злагоджений елємент людської природи, а то волі і чуття, які позволяють поодиноким сторонам в однім і тім самім часі панувати, маючи

матеріяльну власть і перевагу, а ріночасно у відношенню до другої сторони бути як найдальше уступливою. Новійший лібералізм має се в собі, що дає по можности більшу свободу спонтанічному розвоєви народних і індивідуальних інстинктів.

В порівнанню до давнійших часів XIX століттє записало ся доволі корисно на ниві нашої історичної літератури.[1]) На се століттє припадають перші більші проби просвітлити українське питаннє та скристалізувати і сконденсувати теоретично український ідіом. Першу поважнійшу пробу зложити історію України — тепер вже річ дуже перестаріла — зробив Д. Н. Бантиш Каменський своєю роботою п. з. „Историія Малой Россіи“ 1824 р. (у 4 виданнях, останнє 1903 р., ще з присвятою „всепресвѣтлѣйшему державнѣйшему великому господарю імператору Николаю Павловичу, самодержцу всероссійскому“). Другою конкретною пробою була праця М. А. Маркевича 1842—1843 — також річ давно невідповідаюча научним потребам. З дещо ширшим науковим апаратом, хоч без потрібного критицизму, зі світоглядом навіяним певною національною симпатією по манєрі кольоритного представлювання подій виступив Микола Костомарів. У нього вже сильнійше пробиваєть ся стараннє зясувати науково ріжниці двох найбільших словянських народів з підчеркненнєм антаґонізму до західнього польського світа. Усі важнійші твори Костомарова: „Мысли о федеративномъ началѣ древной Руси“, „Черты народной южно-русской исторіи съ древнѣйшихъ временъ до XIV в.“ (перерібка диссертації о церк. унії), дальше його на половину історичні романи, на половину научні моноґрафії по історії Гетьманщини, починаючи Богданом Хмельницьким, а кінчаючи Мазепою і Мазепинцями (з 1857 по 1885 р.), вносять попри масу (не раз не досить критично зібраного) матеріялу не тільки замилованнє до історії України і її долі, але і розширяють дещо національний і політичний світогляд.

Більша скількість праць — зі всякими ступнями систематики — датуєть ся 1863 р., се є від останнього польського повстання. Особливо професор Петерб. духовної Академії М. О. Коялович вніс дещо нового політичного ферменту в напрямі вибору тем, певного політичного напряму і тенденції в научних

---

[1]) Короткий огляд української історіоґрафії XIX ст. подав Д. А. Корсаков у своїй рецензії на „Очеркъ исторіи украинскаго народа“ в Запискахъ Имп. Академіи Наукъ т. X. ч. 1, 1909 р.

працях з західньо-полудневого погранича. Під впливом реакції на польське повстаннє читає Кояловић в Петербурзі публичні лекції по історії „Западной Россіи“, до котрої зачислив не тільки Білу Русь і Литву, але й Україну. Лекції сі, печатані в славянофільській москов. ґазеті Аксакова „День“ в 1864 р., появились слідуючого року осібною книжкою.[1]) „Императорская Археографическая Коммиссія“ утворена при міністерстві „Народнаго Просвѣщенія“ видає 1865 р. під редакцією тогож самого професора „Документы, объясняющіе исторію западнорусскаго края и его отношенія къ Россіи и къ Польщѣ“ разом з французьким переводом. Лекції проф. Кояловича, хоч се собі більше публіцистичний памфлет, вимірений проти польських претенсій на західні, білоруські і українські землі, мали сей вплив, що навіть в научнім російськім світі збудили живійший інтерес до теоретичних праць на полі української і білоруської історії.

Першим справді модерним істориком України, що своїми дослідами та своєю научною орґанізацією справив українську історіоґрафію на твердий шлях строго наукового критицизму і вказав їй нові завдання, був ученик проф. Іванишева Володимир Антонович, видаючи і заповнюючи як працями, які виходили яко „предисловія“, так і матеріялом — видавництво „Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Кіевской Коммиссіей для разбора древнихъ актовъ“. Своєю першою роботою, присвяченою історії козачини по актам з 1500 по 1648 р., отворив Вол. Антонович 1863 р. цілий циклъ цінних праць під висше згаданими заголовками, яких цілість подавала перегляд головнійших фаз зі суспільної і побутової історії Наддніпрянської України в XV—XVIII в. Усі ті історичні конструкції, зіставлені на підставі офіціяльних актів, були на свій час солідними науковими працями, хоч обнимали не дуже широкий простір часу і землі. Ось спис головнійших: „О происхожденіи шляхетскихъ родовъ въ Ю.-З. Руси“ (1867 р.), „О городахъ въ Ю.-З. Россіи по актамъ 1432—1798 г.“ (1870 р.), „О крестьянахъ въ Ю.-З. Россіи по актамъ 1700—1798 г.“ (1870 р.),

[1]) Історіософічні погляди виголошені Кояловичем в його лекціях — се не була його оріґінальна концепція, а погляди визичені від Вол. Антоновича з його праці, що вийшла в передмові до ч. III. т. 1. Архива Юго-запад. Россіи про початки козачини, праці написаної під впливами Історії Русів з одного боку, а теорій про староруське громадське житє з другого боку.

„О состояніи православной церкви въ Ю.-З. Россіи по актамъ 1650—1798 г.“ (1871 р.) і др. В 1878 р. появив ся „Очеркъ исторіи великаго княжества Литовскаго до половины XV в.“ — витяг з лєкцій Антоновича читаних ним на університеті Св. Володимира, а в 1885 р. „Моноґрафії по історії України“.[1]) Отсі вичислені важнійші праці Антоновича — се справді новий етап в розвою української історіоґрафії. Всі вони в прирівнанню до попередніх праць відзначають ся і більшою реальностю історичної дійсности і правдивість їх виводів є гарнійше узасаднена доказовим матеріялом.

Ціла плеяда істориків, зібрана около поважної особи Антоновича, занимаєть ся передовсім збираннєм, сортованнєм і виданнєм матеріялів по певним епохам і твореннєм концепцій, які пояснюють розвоєві фази українських суспільних верств і побуту українського народа. Антонович, сей заслужений педаґоґ і систематик, хоч не почував ся в силі забратись до написання корпусу історії України-Руси, та за се без сумніву підготовив до сього ґрунт, уміючи своїм приміром, впливом, вказівками та вмілим розкладом праць спонукати своїх учеників забратись до видання цілого ряду моноґрафій по історії територій. Щось подібного в методі праці бачимо у німецьких істориків емпіристів, що взяли ся також розбивати історію на области, щоби потім зводити результати до висших концепцій. Так повстали моноґрафії по історії земель: Галицької (Н. П. Дашкевича — про Данила), Подільської (Молчановського), Волиньської (Андріашева і Іванова), Чернигівсько-Сіверської (П. Голубовського і Д. Багалія), Кривичської і Дреговицької (Довнар-Запольського) і як продовженнє сеї історії — історія Смоленської землї (П. Голубовського), Переяславської землї (Ляскоронского) і інш.[2])

---

[1]) З новійших часів заслугують ще на увагу праці, як: Студія о Гайдамачині (1876 р.), Іван Ґонта, сотник уманський (Київська Старина 1882 р., зош. II.), Бунт Волинський 1789 р. (Архив Ю.-З. Р. Ч. III. т. V. 1902 р. — яко вступ).

[2]) До моноґрафічних праць, які також відносять ся до історії певних земель України, а були зложені поза школою В. Антоновича, треба зачислити офіціяльні видання П. Н. Батюшкова, видавані в Петербурзі, при Міністерстві Внутрішних Діл. Від 1887 по 1891 р. вийшли 4 такі моноґрафії Петрова: „Холмская Русь“, „Волынь“, „Подолія“ і „Бессарабія“. Хоч вони містять історію згаданих областий від найдавнійших часів до 80. р. XIX ст., терплять одначе на недостачу научного характеру.

До школи і до тіснійшого кружка учеників В. Антоновича належав і Михайло Грушевський. Але він належить сюди тільки першими своїми студіями, першими молодечими ідеями, та першим винесеним відтам теплим чуттєм та замилуваннєм до своєї рідної минувшини. З Києвом вяжуть М. Грушевського університетські студії в історичнім факультеті, який кінчить 1890 р., де й 1893 р. здає маґістерський еґзамен, а в маю 1894 р. боронить роботи на степень маґістра. Серед праць київського кружка В. Антоновича займали поважне місце перші роботи Грушевського. В „Университетскихъ Извѣстіяхъ“ 1890 р. виходить його історично-статистичний нарис „Южно-русскіе господарскіе замки въ половинѣ XVI вѣка“. Рік пізнійше в тім самім університетськім орґані, як і осібною книжкою, вийшла друга студентська праця, закроєна на великий розмір, яка ш. авторови зробила імя — се: „Очеркъ исторіи Кіевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV ст.“ (8°, стор. XIV + 520). З побутом в Києві лучить ся ще й остання його там видана велика праця: „Барское староство, историческіе очерки“, Кіевъ, 1894, 8°, ст. VI + 310, що яко студія попереджає „Акты Барскаго староства XVIII—XVIII в.“ 8°. стор. 274, друковані в Архиві Юго-Западної Росії. Про инші многі меньші праці, поміщувані то в Київській Старині то в видавництвах Наукового Товариства ім. Шевченка, тут не згадую.

Головну свою діяльність злучену з невичерпаною енерґією звязав М. Грушевський тісно з Галичиною — з містом Львовом, куди прибув запрошений австрійськими властями 1894 р., щоб обняти на львівськім університеті катедру всесвітньої історії (властиво східньої Европи) з українською викладною мовою. Дня 12 жовтня 1894 р. відбув покликаний ш. гість при незвичайно численній участи української львівської громади і деяких польських професорів в III-ій салі львівського університету свій перший, в українській мові, інавґураційний виклад. Проспект дослідів, поданий у викладі, зарисував широкий плян наукової діяльности молодого професора.

Прибуттє М. Грушевського до Галичини було епохою для сеї країни, що била таким слабим пульсом культурного життя. Діяльність нового професора стає центральним пунктом свіжої, горячої праці в ріжних областях національного життя. М. Грушевський працював не тільки сам, у науковім кабінеті, але ще більше своєю сильною волею, приміром і помочю потягав і других, передовсім своїх учеників, до збірної праці, і якимсь

дивним дивом, може вправді і без орґанічної підготовної традиції і тяглости, але консеквентно творить найпотрібнійший апарат до широкої і інтензивної наукової продукції. Особливо важні фундаментальні є його заслуги перед львівським „Науковим Товариством імени Шевченка“. Заставши його в самих початках розвитку, без прояву якоїсь особливої научної енерґії, він стає незадовго його постійним головою і за короткий час орґанізуючи ряд наукових секцій і гуртуючи довкола Товариства всі научні сили, підносить сю інституцію на рівень академії наук, з котрою числять ся наукові товариства цілого культурного світа. Працюючи в „Науковім Товаристві“, він виступає одним з основателів першого солідного українського місячника „Літературно-Науковий Вістник“ (1898 р.), закладає видавництво „Українсько-руську видавничу спілку“ (1899 р.), що в коротці виростає на велике видавниче підприємство на цілій Україні.

Віддаючи свої сили Галичині, Грушевський не забуває рівночасно і на Придніпрянщину. Серед тяжких умовин, в яких находилась до 1905 р. вся Росія, разом з Україною, не можна було думати про активну отверту працю на Україні. Тільки з 1905 р., правда на короткий час, Росія виходить із під гнету реакції, а разом з нею і Україна. В той то час Грушевський являєть ся і на Придніпрянській Україні одним з найголовнійших діячів, працюує у „Київськім Науковім Товаристві“, переносить там журнал „Літературно - Науковий Вістник“, щоби він міг обслужити не тілько Галичину, але й Придніпрянську Україну.

Найважнійшим, найвеличавійшим твором - монументом Ш. Ювилята, в якім він зложив тяжкий, мозольний труд свойого працьовитого віку, се корпус Історії України - Руси в 8 томах, доведений до перших років великого українського повстання за Богдана Хмельницького. Ся велика книга (майже 5.000 сторін друку!) се незвичайне явище не тільки в нашій, але взагалі у словянській науці. По словам знаного польського ученого проф. Брікнера: „се є прекрасний, богатий змістом твір, на який можна оперти ся, твір, подібного якому довго не може виставити не то що кожда країна, а навіть країна зі старшою словянською літературою“. Той сам польський учений рецензуючи I. том Історії проф. Грушевського в німецькім тексті під т.: „Geschichte des Ukrainischen Volkes. I. Band“ з 1906 р. таке пише в місячнику „Kwartalnik historvcznv“ т. XX ст. 665: „Твір

проф. Грушевського є похвальним свідоцтвом учености і всесторонности українського автора. Незмірну літературу предмету, археольоґічну, історичну, фільольоґічну опанував зовсім, передовсім російську, дотепер запечатану для Европи семома печатями; автор задивляє нас прямо своїм начитаннєм, знайомостю найбільш спеціяльних, дрібних, нераз забутих праць російських і німецьких. А з тим казочним начитаннєм іде в парі бистрота ума, самостійний суд, вироблена метода — се все в мірі цілком незвичайній". Я навів сі слова проф. Брікнера, бо їх можна відносити з однаковим правом до цілої Історії, тому що ш. автор від сих наведених конструктивно-методичних засад ніде не відступає.

Побіч великої Історії України в 1904 р. вийшов в московській мові: „Очеркъ исторіи украинскаго народа", що повстав з курсу викладів, читаних в 1903 р. в „Російській вищій школі суспільних наук" в Парижі (друге виданнє 1906, третє 1911, — оба доповнені). В отсім „Очерку" автор подає короткий синтез своїх історичних дослідів, зазначує провідні напрями, по яких ішов наш історичний розвиток. В 1912 р. вийшла в Київі ще гарно писана в популярнім тоні „Ілюстрована Історія України" (дальші видання 1913, 1917, 1921 р.), яка свою місію сповнила в утверджуванню національної свідомомости по всій Україні.

Історія України М. Грушевського се безсумнівно найсильнійший дотепер вираз всеї нашої наукової творчости. Вона повстала сама як вислів високо розвиненої свідомости, вона не тільки посунула далеко наперід культурну свідомість нашого народа, але також кристалізовала і кристалізує напрямові форми нашому життю і політиці, пояснюючи і витворюючи почуттє спільности і матеріальних і ідейних інтересів на всіх просторах України як колись, так і тепер. Своєю історією подав автор свому народови найсильнійшу зброю, яку тільки можна було подати.

Дуже часто, попри великі признання для великого твору М. Грушевського, як в нашій суспільности, так деинде, підношено закид, що автор проглядність і артистичну форму посвятив у жертві великій кондензації і ерудиційній формальности, се значить, що великою масою наведених фактових елєментів і дат неначеб притемнив прозорість викладу і провідних ідей. Думаю, що сей закид, коли його можна назвати закидом, міг би мати деяке оправданнє у богатших і щасливших у куль-

турній продукції націй, але ніколи у нас. Історик на таке обвинуваченнє не може погодити ся. Великий історик мусів перейти кольосальні трудности муравлиного збирання жерел-документів при великій недостачі приготовних ерудиційних робіт і рівночасно мусів свої здобутки, що не мали ще в науці горожанського права, як найбільше узасаднити і одокументувати. Кождий свій погляд він старав ся підперти провіреними фактами, даючи обильно нотки, що пояснюють родовід кождого документу, кождої ґльоси, кождої далекої чутки. І хоч се все для звичайного читача не має значіння і видаєть ся балястом, для дальших працьовників се прямо неоцінена річ. Та автор не тільки пояснює нам своїми нотками походженнє всяких звісток про історичні акти, особи, події, але що більше, — і за се належить ся авторови особлива вдячність, — на кінці кождого тому подані примітки, в яких автор подає найдокладнійший бібліоґрафічний реєстр і критичний огляд порозкиданої по всіх усюдах історичної літератури до поодиноких важнійших питань з історії.[1]) Отсими примітками автор немов зазначує, що свого труду не уважає за альфу й омеґу на будуче. Показуючи нам матеріял ріжних верств своєї будівлі, він подає заразом вказівки і ключ майбутнім робітникам-дослідникам до роботи, все одно — чи то вона буде торкати ся розширення матерії, чи поглублення деяких проблємів, над якими не сказано ще останнього слова. Тільки фаховець може знати, скільки тим облегчуєть ся дальшу працю.

У щасливійших народів дослідники, що задумують будувати історичні синтези, не мають обовязку самі собі приготовляти, видавати і порядкувати матеріялів. У нас ще довго не можна буде історика-синтетика відлучити від сих занять, як подібно не можна буде відлучити аналізи від синтези. Ще довго аналіза мусить бути як не основною — то великою чеснотою всякого історика. Великий історик є рівночасно великим еру-

---

[1]) З яким трудом сі примітки зготовлені і яку нооцінену вартість вони представляють, вистане подати кілька заголовків:

Т. І. 34. Теорія великоросійської кольонізації на Подніпровю ст. 511—516.
36. Література західньої границі укр. кольонізації ст. 518—520.
53. Джерела й література болгарських і грецьких війн Святослава і спірні питання їх ст. 544—547.

Т. VII. Початки козачини ст. 563—570. Автор подає розвій літератури і поглядів про козачину і т. д.

дитом. Численні видання жерел, які впорядкував він сам, або його ученики за його почином і помічю, дають свідоцтво його великій праці. При тому М. Грушевський показав ся незвичайним майстром у критичних працях — як у зовнішній критиці текстів, так і в психольоґічній інтерпретації.

В своїй конструкційній творчости Грушевський послугуєть ся — так сказати — ґенетично-емпіричним способом унимання історичних подій. Він не дивить ся на історичні справи — як се роблять часто раціоналісти-праґматики — з під кута теперішности, але він стараєть ся інтуіцією перенести ся в давні часи і вичитати як найосновнійше душу давніх поколінь і давнього часу. Свою синтезу він будує з ряду численних посередніх елєментів. Усі впливи, як фізичні так і духові, які рисували знаки на душі й тілі українського народа, находять своє приміненнє і поясненнє. Клімат, релєф землі, реліґія, обряд, мораль, письменство, мистецтво, правно-державні уладження, економія, торговля, промисел, сторонні культурні і політичні впливи — усе те в великій Історії знаходить належне собі місце. Усі ті ділаючі на себе історичні імпульси повязано в як найгарнійшу орґанічну звязь і все то зведено в могуче гармонійне русло історичної тяглости і історичної льоґіки.

І так Грушевський перший на велику скалю прослідив територіяльну і національну єдність усіх давніх племен Київської Руси, перший на велику скалю зі статистичною скропулятностю усталив границі племінних земель всеї України. Історичний горизонт України він поширив значно поза прийнятий конвенціональний історичний поріг 862 р. По його поглядам і виводам відсуваєть ся початок історичних часів аж геть на IV в. по Христі; прогалини давньої порожнечі і темряви заповнюють ся вже конкретними історичними даними. І праісторію він посуває до перших найдальших знаків культурного життя на українській території, які подають палєолітичні і неолітичні часи.

Колиж історія бере на себе тяжке завданнє представити всесторонно дійсність і правду історичної минувшини у всіх її проявах, коли на історію в її широкім розумінню складаєть ся цілий ряд побічних ґалузей, то треба хиба дивувати ся універсальній всесторонности, яку бачимо у великій Історії України. Політичній історії автор дає важні і дуже основно оброблені партії. Але в головному заложенню він є далекий від сього, щоби досліджувати самі тільки політичні акції, він все уміє зберегти симетрію їх важности. Дослід політичних подій він переводить

з незвичайною фінезією: уміє переглянути літописну кольористику, тенденційність в оцінці осіб і фактів і що-йно перепустивши через фільтр найхолоднійшої скептичної аналізи, реконструує складну скомплікованість політичних актів і подає пластичні образи минувшини, образи такої ціни, на які дотепер не здобув ся ні один історик України. І з таким самим інтересом малює нам історик і інші важні сторони історичної дійсности: як вже висше піднесено — господарчі і соціяльні відносини, духову культуру, реліґію, право і т. д. І в главах присвячених історії культури виказує не менче задивляючу ерудицію і званнє річи — так що не раз до сих сторінок історичного життя переносить ся головний інтерес дослідника. Се бачимо особливо в другім циклі Історії України, в часах литовсько-польських.

Велику увагу присвячує Грушевський дослідови суспільних відносин. При описі колективних прикмет і волевих актів історик примінює здобутки з поля соціольоґічних наук, а застановляючи ся над мотивацією їх, він стає істориком-фільософом. З розсліду соціяльних форм в минувшині України зроджуєть ся основний погляд Грушевського, що одиноко справедливим є демократично-автономний лад, що глибоко вкорінив ся в душі та в історії українського народа. Аналізуючи і малюючи культурну свідомість демократичного або переходового революційного ладу, він запалюєть ся якоюсь особливою любовю і співчуттєм до великих вільностевих актів, демократично-визвольних змагань. Малюнок попри реальну дійсність набирає чуттєвої кольористики і артистичних контурів.

Але й індівідуальностей Грушевський зовсім не легковажить, і їх також влучує в ряд історичної континуальности, піддавши своїм звичаєм вперід під мікроскопійну аналізу. Одначе великий історик тільки в части признає свободу волі в історії, признаючи висуненим героям лише в части довільність і можність ділання до певної міри. Він не є абсолютним сторонником індивідуалістичного погляду на історію. Хоч під його пером деякі особи (Володимир Великий, Роман Галицький, Хмельницький) і їх вчинки виростають до великих розмірів — то все таки вони є радше виразом могучої ідеї, яка виходить зі споду від збірної маси (не кляси). Грушевський є далекий від сього подиву, культу для „героїв“, який для них має Карляйль, та все таки по його поглядови ґеній великих людей посідає неабияку активну силу опановувати біг історичних по-

дій; ґеній через се, що гарнійше розуміє масу, що уміє зручним добором середників, комбінацій і впливів сильнійше поривати сучасників, уміє через се творити для великих цілий нові потрібні ситуації і нові історичні епохи. Длятого стрічаємо у історика такі погляди, неначеб „велику руську державу удавало ся тримати в цілости тільки особистими впливами і заходами“ деяких князів, звідси походить при відтворюванню характерів важних історичних осіб ся навіяна обєктивною естетикою глибока, тепла прихильність до них.

М. Грушевський вміє також оцінити значіння ідей як окремих культурних вартостей в історичнім процесі. „Вправді невеселий переважно образ дає нам наша історія, сумнійший може часом ніж иньші, але суспільність, що має віру в себе, мусить мати і відвагу глянути на неприкрашену правду свого минулого, щоб зачерпнути в ній не зневіру, а силу. Увѣсте истину, и истина свободитъ вы!“ (Предмова до першого видання І. т. Історії України-Руси). Віра в себе — се ідея. І хоч український народ був поневолений, хоч верхні верстви були знищені, то низини його жили своєю психою, що давала їм силу до ідейної боротьби проти чужих впливів. Історик Грушевський є ідеалістом: з народньої свідомости він черпає віру в побіду і яркими красками змальовує у своїй Історії змагання народу до волі. Се домінуюча риса концепції Грушевського. Як Момзен римському народови в його місії поставив велику девізу праці для культури „Muss Kultur sein“ і оправдував його підбої, навіть жорстокости — так у Грушевського такою девізою є: „мусить бути свобода!“

Але при всьому тому вихідним пунктом досліду автора Історії України є безоглядне замилування до обєктивної правди. Остання і найдальша мета його — се відслонити реальну дійсність і правду, як цінности самі для себе. „Истина свободитъ вы!“ Для того, хоч Грушевський оповідає про людей і діла так живі і близькі його патріотичному почуванню, все уміє найвисше піднестись понад пристрасти і участь. До оцінки людей і подій він виходить все тілько з сумління освітленого непомильним, нераз на перший погляд холодом бючим знанням минулої дійсности. В ньому він знаходить найавторитетнійші моральні критерії судити, що було добре, що каригідне, що справедливе, що несправедливе. Та осуд його ніколи не є апріорно-аподиктичний. У Грушевського все слідна обережність і стриманість, що йде до найдальших границь. Дуже часто і сум-

лінно він зазначує спірний характер основних проблємів чи недостачу даних для їх вирішення.

Велика концепція Грушевського вийшла з замилування до правди, науки і з гуманного почуття — піднести понижену гідність свойого народа; вона й принесла великі результати, поглибленнє національної свідомости, національного характеру і поясненнє чуттєвих і волевих змагань народа в напрямі осягнення великого ідеалу державної независимости.

II.

Пригляньмо ся тепер найзагальнійшим думкам головної концепції проф. М. Грушевськего, якою є його монументальна Історія України-Руси.

Початком і вихідною точкою історичного розсліду праісторичних — чи там кажучи поправнійше — доісторичних часів служить нашому історикови українська територія зі своїми слідами культурних починів людського життя з часів палеоліту, неоліту і т д. — се є часи, з яких історичні жерела знаходять ся в дуже плиннім стані і спрецизованнє їх тревалої і певної основности все стрічаєть ся зі значними ріжницями в поглядах дослідників. „До недавніх часів історія народів починала ся першими історичними, письменними звістками про нього. Тепер дві молоді науки — археольоґія з антропольоґією й порівняне язикознавство (ґльотіка) розширили науковий обрій далеко поза сі границі“ (т. І. ст. 13). Та на жаль — „самі сі науки — язикознавство й археольоґія, не знайшли досі тих середніх термінів, на яких можуть зійти ся. І зовсім ясно: антропольоґія і археольоґія, особливо східньої Европи, все ще стоять в стадії збирання матеріяла, і сам він збираєть ся часто ненауково, так що користати з нього треба обережно, а кожда більша знахідка вносить значні переміни в суму відомостей“. Зовсім природно, що образ прастарини все мусить зістати мрачний, а видобутий відголос так давнього часу і так далекий удар пульсу життя навіть і для історика мусить бути слабо чутний.

Правітчини індо-европейських племен проф. Грушевський шукає не в Азії, а у східній Европі, де вже в неоліті настає язикова діференціяція серед Індоевропейців. Кінець спільного пожиття індоевропейської родини і конкретнійше виріжненнє з неї поодиноких народів і язикових ґруп, яке гіпотетично

мало місце в початках металічної культури, кладе історик приблизно на дві тисячі літ перед нашою ерою. По твердженню автора — як би остаточно не стояла справа про правітчину індо-европейської родини — деб вона не була, у всякім разі словянсько-литовська доба напевно була пережита нігде инде, як у східній Европі. Звідтам словянські племена розійшлись на захід, полудне, в наслідок того кольонізація Словян з области Карпат і з Дунаю являєть ся не вихідним пунктом розселення Словян по східній Европі, т. є. початком словяно-руської кольонїзації, а середним звеном її (І. У. Р. т. І. ст. 47—51; Очерк ст. 21—22). Абориґенами східньої Европи отже являють ся Литовці і Словяни, а тюрські степовики стали їх звідтам витісняти, доки не наступила поворотна хвиля. Велике словянське розселеннє мало скінчити ся около VI—VII в. по Хр. Що торкаєть ся основного питання, ізза котрого дотепер ведеть ся спір межи публіцистами та ученими українськими і великоруськими, що до давности українського етнічного типа і язика, то проф. Грушевський лінґвістичним виводам не признає основного значіння, а саме в тому, чи маєть ся український язик узнавати самостійним язиком, чи разом з білоруським, нарічєм великоруського, чи на відворот. Він звертає більшу увагу на антропо-етнічні і побутові ріжниці між Українцями, Великорусами і Білорусинами, котрих він признає рівнорядними — осібними народностями, які вже виходячи із своєї правітчини, мали свої виріжнені прикмети, а потім попали в дальші нові ще ріжнороднійші економічні і культурні умовини і в нове етноґрафічне milieu. Так великоруська народність формуєть ся головно на фінській почві, білоруська — в близькім сусідстві з литовською ґрупою, а українська — у вічнім сусідстві з Тюрками.

З дійсно задивляючою пильностю і мікроскопійною докладностю слідить історик від „порога“ історичних часів сю східню шахівницю аж доки вкінці серед вандрівного калейдоскопу не знайде в Антах предків українського народа, а тоді оживлюєть ся малюнок правдою предківського первобиту у всіх актах їх культурної свідомости. VIII—X в. по Христі — се початки державної орґанізації в українських племен — се часи дуже інтензивного культурного розвитку і тут вже історик стараєть ся ширину і глибину життя представити у всій пластиці, малюючи не тільки форми правління, але культуру у всіх її обявах, як: творчість практична, артистична, побут

домашній, релігійний, суспільний, торговля і т. д. При чім полудневі Поляне — Русь, се найрухливійше і найпоступовійше племя, сидяче у огнищі доріг, є центральною творчою клітиною, довкола котрої наростають і в яку вростають инші племінні елементи. Назва „Русь" IX—X в. у візантійських і арабських писателів се не назва, не збірне імя усіх східньо-словянських племен, з разом там мешкаючими чужинцями, а термін, що відносить ся до хоробрих словянських племен, що жили на півночі від Чорного і Каспійського моря під владою київського князя.

Хоч проф. Грушевський не є абсолютним приклонником матеріялістичного історичного світогляду, себто не уважає людей автоматами економії, а ідей виключно функціями капіталістичного осередка, але каже обом сторонам взаїмно ділати на себе, даючи таки ідеї перше місце — то все таки економія світова, як і національна, — торговля, техніка, обмін, дороги, та й тому подібні річи — се у ш. професора дуже важні катеґорії; він з подиву гідною детальністю і знаннєм визбирує по світовій літературі найдрібнійші записки про торгуючу Русь, і в благодатних, успішних економічних комбінаціях видить моторичні впливи і причини створення перших основ Київської держави. Правительственна політика перших князів — се тільки політика в інтересі оборони і користи з торговлі. По його словам князі і бояри були рівночасно і правительством і неґоціянтами, і тому ціла київська правительственва політика тим самим мусіла стояти на службі торговлі і промислу, і торговля відбивалась в праві і в усіх інституціях. Тодішня державна господарка се „рабівнича" експльоатація природних богацтв землі і обмін на чужі товари.

Партії по економії належать до найціннійших частин великої Історії.

„Час Володимира Святого або Великого" — наводжу коротку оцінку з Очерку (ст. 67) — „був кульмінаційною точкою в процесі образовання Київської або Руської держави, в механічнім так сказати процесі його еволюції". Хоч, що правда „процес, котрий в противоставленню тамтому можна назвати хемічним — процес проникання в життє провінцій загально-політичних, суспільних, правних, культурних форм і явищ, вироблених життєм сеї держави, розвивав ся ще в протязі слідуючих століть. Але сам державний орґанізм від часу смерти Володимира на очах розкладав ся, слабла його сила сціплення,

і слабла його життєдатна енерґія і екстензивна спосібність. Се процес розкладу, таксамо повільний, як і процес творення; з періодом ослаблення а навіть павзами він затягнув ся ще на два століття".

І справді до Володимира Великого в усіх напрямах розвиваєть ся буйне творче, охоче життє, а державний орґанізм, як наґальванізований велит у якихсь прямо задивляючо сильних вібраціях реаґує позитивно на всі противности актів; сей зверхній знак його енерґії стаєть ся наймогучійшим центром когезії не тільки на Руси, але майже в цілій Европі.

Недовго по смерти Володимира Великого зміняєть ся образ: даєть ся видіти усюди евідентна охлялість державної енерґії і розпад держави на удільні князівства; Київ тратить спійчу силу, починаєть ся розклад, анархія, яка була запечатана славною битвою над Калкою, де попри свою перевагу в людях, Київська Русь не могла віднести побіди „над варварами Сходу".

А то що Галичина з Волинею ще 100 літ перестояла, то се — по поглядам автора — стало ся „тільки завдяки чисто припадковим обставинам. Тай всеукраїнською, якою була Київська, Галицько-волинська держава стати не подужала. На перешкоді стали ріжні причини й пригоди, але і без них таке розширеннє впливів на Подніпровє утрудняло ся тим, що підставою держави стала Галичина — західній край української території" (т. III. ст. 1).

Система наддністрянська — раз, собою незначна, а по друге також відтята від Чорного моря, знов волинсько-надбужанська була зовсім замкнена континентом, а не могучи перебити ся через Литву на північ — мусіла утопити ся у вислянській або німанській системі.

Проф. Грушевський подаючи у „вступних увагах" (т. І. ст. 1—16) проспект, як рівнож, замикаючи староруську добу і подаючи загальний погляд на Стару Русь (т. III. ст. 499—503), підносить клясичні причини упадку княжої доби: передовсім степ. „Боротьба зі степом протягом віків абсорбувала енерґію народа, його вищих верств і правительств". „Кольонізаційні й економічні флюктуації не давали стверднути ні суспільним, ні політичним відносинам. Маючи небезпечного ворога по цілій полудневo-східній граничній лінії, українські політичні орґанізації не спроможні були удержати ся, коли з тилу, на лінії північно-західній сформували ся якісь міцнійші полі-

тичні орґанізми“ (т. I. ст. 12). Отже, як виходить — вже з самого початку не було трівкої великодержавної орґанізації, бо „велика Руська держава зіставала ся механічним утвором, котрий удавало ся тримати в цілости тілько особистими впливами і заходами“. Не виробивши трівкої орґанізації для більших державних комплексів, давня Руська держава тим самим стала перед перспективою дроблення „in infinitum“. Вкінці „Ахилевою пятою староруської культури й культурного життя взагалї було те, що вони опирали ся тільки на верхню меньшість, яка домінувала в суспільности. Суспільно - політичний устрій, на якім опирала свою силу й впливи ся верхня меньшість, а посередно — опирала ся культура — був широким народнім масам більше несимпатичний як симпатичний“ (т. III. ст. 500—502). Отже, кажучи иншими словами: консерватизм пануючої верстви неспосібний примінюватись до розвоєвих обставин, був одною з найважнійших причин упадку. Суспільно клясові ріжниці і взаїмна нетолєранція стояли в надто різкій суперечности до себе, а найвисшій верстві недоставало знов сильної ідеї, се є національно-релігійної (в тодішнім розуміннюю), яка би лагодила суспільні тертя, а видвигала инші загальнійші інтереси.

З огляду на се, що питання про причини упадку Київської держави є для нас дуже важними і на них історіоґрафія східньої Европи вдоволяючої відповіди не дала, наведу один спосіб інтерпретації, який підносять найновійші історики - економісти, а який може найбільше вдоволити науку. Його так можна сформулувати: Розвій і задивляючий розцвіт України до часів Володимира Великого стоїть в як найтіснійшій звязи з розвитком континентального систему доріг, які з Хін і з Індій (з Деглі — Лягор через Бальхус — Оксус — Самарканд) вели через цвитучий тоді Туркестан (за династії Саманідів) на Русь, а відтам дальше, то на північ — Новгород, то на захід і на відворот. Україна була через се головною транзитовою територією, головним резервуаром і головним західнім центром, відки европейські товари відворотною хвилею ішли на схід. Длятого то Русь своїм розвитком тоді ґравітувала на схід, в тім напрямі на схід розходила ся її кольонізація і в тім напрямі для перехоплення узлових центрів відбувають ся в інтересі товговлі великі походи, якій завдячує Русь свій скорий — майже не маючий собі рівного — розвій і політичну експанзію. Се так треває до XI в. — аж доки для цілого сего континен-

тального бльоку не наступила катастрофа, заподіяна поширеннєм компасу і з гарнійшою технікою в будуванню кораблів. З XI століттєм торговля континентальна, яко дорожша, поволі паде, через се Русь попадає в ексцентричне положеннє, а на її місце творить ся дешевший систем маритимний, що обнимає Хіни, Індії, арабський світ й західню Европу. Отже товари з Нанкіну, Цейльону йдуть здовж полудневого азійського побережа, попри Арабію, Аден — аж до Каіра — Александрії, а відтам до західньої Европи, відки ганзейською дорогою, через Новгород доходили до волжанської системи. Отже на місце Києва по сій консеквенції набирає сили і відживає Суздаль. Коли би приняти сей вивід — то тоді треба уважати справу аґресії степу радше наслідком внутрішньої слабости України-Руси, заподіяної иншими причинами, як причиною.

Слідуючі томи т. IV—VI творять другий, своїм змістом невеселий цикль, що містить історію розложеного і упавшого українського життя під новим режімом Литовсько-польської держави, в XIV—XVI в. В томі IV ш. автор виказує ті політичні обставини, в яких находилась Україна в XIV—XVI в., і які привели до того результату, що українські землі злучили ся під властю Польщі. Т. V і VI прослідужує еволюцію суспільно-політичних відносин та економічно-культурно-побутового життя в українських землях. Автор сими томами вступає, як сам каже, „в часи представлені бодай для деяких сторін вже зі значним запасом документального матеріялу". „Та при тім — говорить далі — ми все ще не розпоряджаємо всім матеріялом, перехованим до наших часів: богато його лежить непублікованого, незвісного, і публікація його може ще значно доповнити теперішні виводи" (т. V. ст. VI). Як дальше підносить ш. автор — „історія суспільно-політичних і економічних відносин українських земель сих віків була все предметом моїх студій, почавши від першої наукової роботи". І сей період з рації близькости до нашого часу і з рації більшої обильности жерел, виложений в спосіб незвичайно докладної, ясної і пластичної проглядности та захоплюючої живости і вірности.

Третій круг, з якого до тепер ш. автор дав два томи, се є т. VII—VIII, а який по пляну має обіймати около 4 томів, є присвячений історії національного відродження за помічю нового соціяльно-національного фактора — козачини. Із огляду на се, що сей найбільш яскравий і найбільш інтересний період українського життя і з погляду сучасних українських борців,

як і з погляду стороннього дослідника історика-соціольоґа, в історії українського народа здавна трактував ся осібно, як окрема цілість, по сій традиції також сам ш. автор виріжнив сю серію томів під окремим титулом: „Історія української Козачини". Та одначе не треба думати, що сим розірвано звязь з попередніми фазами — зовсім ні. Сим титулом заакцентовано тільки сильнійше відмінність ідейного позитивного тла.

Сим періодом починаєть ся величава історія нової національної сили і її боротьби з ворожим польським елєментом — се історія відродження культурних і національних сил, проб відбудовання соціяльних і національних відносин за помочю і під охороною козацької сили, відповідно до бажань і ідеалів суспільности.

Зі смертю останнього галицького династа Юрія II. Болеслава розпочалась важна своїми наслідками нова доба, насамперед доба довголітньої боротьби, а потім доба цілковитого поневолення і атрофії своєрідних, вироблених історичною еволюцією форм життя. З початку старають ся впливові місцеві політичні чинники зєднати галицько-волинські землі з иншими українськими землями під Литвою (Ґедиміновичами), близькою до Руси культурою і в части грецькою реліґією, яка поволи опановувала й пограничні литовські землі. Та ся політична концепція розбилась о протест Польщі, підпираної морально і матеріяльно Угорщиною, задля чого треває довга, около 50 літ треваюча, руїнна боротьба за Галичину, а боротьба за Волинь і Поділє продовжилась ще навіть за межі XIV віку. Отже українською землею ділять ся Польща і Литва, а переведені опісля унії (в Креві, Городлі, Єдльні і Люблині) мали в своїх наслідках децидуючий вплив на суспільний устрій, право і на весь напрям політики обох контрагентів. Передовсім лятинізація литовської церкви поперта Польщею положила раз на все границю українським культурним впливам, викликала розкол і перервала процес асиміляційний в користь української культурної аґресії.

Ґенералізуючи дуже докладні висліди до найзагальнійших рисів, приходить ся історію нових часів звести до сих понять: час польсько-литовського панування — се час занидіння староруської адміністративної і соціяльної схеми, а защіплюваннє нової, се час матеріяльного нищення українського елєменту, деправація і деморалізація його духової цивілізації, денаціоналізація найвисших верств і повільне викривлюваннє національ-

ного характера. І се позбавленнє українського народа свідомостевих елєментів, ся діссоціяція і економічний гнет є тим сильнійші, чим близше є Русь до польських границь, а тим — на щастє — слабші, чим дальше землі положені на схід.

Оба правительства — польське і литовське — держані в повнім консерватизмі продукційної техніки і в консерватизмі обичаїв, визначались через се нетолєранцією до ідіомів українського життя, а нарід гноблений тяжкими умовинами, обявляє в XIV і XV в. пасивність і убожество психічного матеріялу та пустку духового розвитку — одним словом — сонний летарґ. „Політичною перевагою польський елємент витискає українську Русь, — Русь сходить на народність піддану, але сим не мала ще причини уважатись низшою“.

В т. VI. партія під з. „Економічне життє“ (ст. 1—140), є одною з найцінніших частин Історії, і найгарнійше пояснює проблєми економічного занепаду давньої Руси. Найважнійшим політичним актом, що підтинав економію галицького населення зараз по окупації — се було переведеннє бльокади Галичини в її торговельних зносинах з заходом — се є цілковите перерваннє транзітних доріг через Польщу і замкненнє зносин зі шлеською, саксонською і пруською Німеччиною.

Польща через свою нову позицію стає для України нормативним чинником. Польське правительство не тільки перериває давні внішні комунікаційні артерії, якими плила її кров і сила, але і через систем протекційний для свого елєменту видирає і внутрішні українські артерії, що виходили з берегів Чорного моря, і рівнож по містах опановує торговлю і промисл. А ґрунвальдська побіда утвердила розпочату бльокаду ще новим тріюмфом. Отже ослабленнє української торговлі втисненнєм у вузкі льокальні рами, перенесеннє ролі посередників на польські міста, Краків, Люблин і Познань, було тріюмфальним результатом побідної торговельної польської політики.

„Зі становища українського, обставини, в які поставлено було місцеву торговлю й промисл, були особливо шкідні. Як ми бачили, системою заборон розірвано давню безпосередню звязь України з західньою Европою і зроблено було все для того, щоб західня культура могла доходити на Україну не инакше, як перейшовши через польський алємбик. Заразом відсунено український елємент від торговлі, від промислу, і взагалі від міського життя“ (т. V. ст. 139).

Орґанізація міст по німецькому праву перетинала давню звязь города з землею, бо „старий український город був тісно звязаний з землею, город — то земля, можна було сказати; він був ядром, де тілько в більшій мірі ґрупувались ті суспільні клітини, з котрих складав ся орґанізм землі“ (ст. 81).

Проф. Грушевський не є ворогом західньої культури — противно відносить ся до неї з найбільш належним їй респектом. Одначе животворність її сил і впливів мусить ділати безпосередно, свобідно на вільний, свобідний політичний орґанізм. Тоді що-йно стріча двох впливів викликує благодатний синтез і є моментом творчим.

„Литовська зверхність бодай не вносила значних перемін в культурне й національне життє. Польська знищила матеріяльно й морально ті зверхні верстви, котрими держала ся руська культура, й вони упадають, щоб дати місце шляхті польській, німецькому міщанству. З тим упадком їх культурний розвій Руси був перетятий майже до споду: тільки низом, народніми масами та низшим духовенством, текла ще, струмком тощим і бідним, староруська культурна традиція, себ то ті нужденні останки староруської культури, які встигли перейти в ті низші верстви“. „Коли (польські історики) застановляють ся над сим фатальним переломом в життю українсько-руського народу, звичайно порівнюють з принесеною на Русь в XIV в. польсько-німецькою цивілізацією ті бідні останки староруської культури, та говорять про добродійство, зроблене Руси тою західньою цивілізацією. Але забувають при тім, що тими нужденними останками не можна міряти староруської культури. Забувають і те, що в XIII — XIV в. та староруська культура сама зближила ся і зближала ся все більше до західньої культури, й могла власними силами вибирати з неї все користнійше, сполучаючи те з переказаними її культурною традицією елементами орієнтальними й візантийськими, та не оплачуючи сих культурних запозичень так як вона заплатила з польською окупацією — повним обрабованнєм і пониженнєм українсько-руського народу, при чім властиво народні маси із тої нової цивілізації могли дуже мало скористати з рук її ніби то провідників. Русь і староруська культура від того фатального перелому не виграла нічого, а стратила — безконечно. Староруська культурна еволюція, що заповідала в будучности такі інтересні овочі не тільки свому народу, але й загальво-людській культурі, була тою катастрофою перервана силоміць,

в повноті своїх сил і надій, на шкоду не лише свого народу — на шкоду цивілізації взагалі" (т. III. ст. 503).

З просторого і пророчистого економічного викладу проф. М. Грушевського довідуємо ся, що кінець XVI в. зазначив ся великими революційними змінами, що мали своє значіннє і для України. З тих маркантних проявів автор заключає, що Польща перейшла кульмінацію свойого розвитку, а увійшла на нову, похилу дорогу.

Сі прояви нездоровости орґанізму виявлювали ся в ріжних фактах, як у пересуненню державної столиці на північ, до Варшави, в здепреціонованню польської монети, яка, то повільним кроком, то гострими катастрофами, переходить до XVII в., вкінці у великих тертях національно - релігійних. А що для України було важне і децидуюче — се набреність українських земель так людністю, як і матеріяльно - ідейними засобами, й се стало ся в наслідок зубожіння корінної Польщі. До того всього давнє господарство (назвім його західнім терміном) февдально - натуральне, замінене в февдально - вимінне з дрібно - буржуазійним відтінком, яке в формі панщини і грошевого чиншу присвоювало додаткову хлопську працю, розвинуло жадобу грошей і громадження богацтв, яку ще більше піднесли підвишка цін на збіже і попит за ним на заграничних торгах. Через зможені утиски і тягарі на хлопів, які своїм трудом мали заспокоїти панські піднесені вимоги, були викликані масові пересування робучого населення на східні урожайні періферії, де закладали ся нові великі конкуренційні господарські лятифундії. А до того Люблинська унія в історії кольонізації України відограла особлившу ролю. Вплив унії показав ся не тільки на політичнім полі, але ще більше у відносинах економічних і соціяльних. Унія своїми постановами надавала Полякам право без перешкод набувати майна і володіти ними у всіх литовсько - українських землях і на відворот. Через се король міг однаково роздавати маєтности Полякам, Литовцям, Українцям в межах Литовсько-руського князівства, як і в межах Польщі. Та се останнє лишалось без практичного значіння, бо там вільних земель зовсім не було.

Кінець XVI і початок XVII віка — се великий процес кольонізації великих східніх урожайних просторів України і як говорить проф. Грушевський: „наглий зріст десяток і сотень сіл і місточок у східній Україні, навал процесів о збігців, котрими поміщики західньої і центральної України заповнюють

судові книги городських і трибунальських судів, являють ся доказами сього ґрандіозного руху“.

Сі льокальні, як і инші універсальні політичні явища викликують нові причинові комплекси і перевороти матеріяльні і соціяльні, витворюють на сході нові сили когезійні, які роблять революцію в захитанню статичної рівноваги польської Корони. Східньо-українське міщанство, оживлене новою силою й енерґією, опановане охотою до боротьби і відпору за довгий гнет, оперте о нові сильні орґанізації, як брацтва і цехи, творить разом з духовенством нову трівку підставу ідейного підєму. Ново воскресший громадянський дух скріплюєть ся ще новими реліґійними елєментами, викликаними і скристалізованими в боротьбі за православну віру, ту демократичну віру, що лишила ся з давніх поколінь, а котру польська держава для інтриґи і розколу хотіла заступити окатоличеною унією з її більш аристократичним апаратом. Нове мистецтво, література, полєміка — се все тільки новий подвиг української індивідуальности, скріпленої дотепер майже незнаною національною ідеєю, то все розбиває давню типовість на ряд сильних індивідуальностей з яснійшою волевою напряжністю. Вкінці не без наслідків зістають і нові універсальні випадки, як демократизація науки через винахід друку, нові фізичні, технічні, ґеоґрафічні винаходи і відкриття. Нові підразки творять нову суму асоціяційних можливостей, розвій волі, чуття, фантазії — творить ся новий тип Українця.

Домінантою в напрямі волевої творчости є твореннє і повставаннє нового могутнього соціяльно-державного чинника — козачини, яка подібно, як вся українська суспільність, кристалізує та збогачує свою культурну проґраму що раз новими обовязками, накладаними на себе для оборони своєрідних національних ідіомів і немов для оправдання засад природного права, видвигненого і аґітованого тодішніми европейськими правно-фільософічними доктринами.

Козачина знайшла в проф. Грушевськім свого найгарнійшого теоретичного дослідника. Він розслідив і піддав основній ревізії велике і важне питаннє початків козачини. По цілій плєяді істориків, які займали ся історією і ґенезою козачини, як Куліш, Костомарів, Антонович, Каманін, Любавський, Ол. Яблоновський та инші, проф. Грушевський поставив се історично-суспільне явище на найширших дослідних основах і опер його на далеко численнійшім і богатшім доказовім матеріялі,

ніж його попередники. Він розглядає критично ріжні теорії про походженнє козацтва і стверджує, що дотеперішні погляди сходили ся по більшій части з собою у тім, що вказували анальоґію козацького устрою, його тенденції і відносини з давнійшими раншими явищами. Але в дійсности не було ґенетичної звязи між козацтвом, а тими явищами. По його поглядови козацтво перед кінцем XVI в. не було ще ані зорґанізованим суспільним устроєм, ані не творило ніяких „громад". Дослідники, що говорили про козацькі автономні громади на початку XVI в., або про козацький „вічевий" самоправний лад, просто переносили явище з кінця XVI віка на початок сього століття.

Проф. Грушевський відріжнює козацтво як явище побутове і як знану зорґанізовану суспільну верству, суспільно-правний інститут. Як побутове явище козацтво є знане з давніх часів. Одначе як суспільна верства, воно формуєть ся в протязі XVI в., а зовсім виріжнені зорґанізовані форми і правне признаннє отримує на границі XVI і XVII в. Длятого тільки з кінцем XVI в. можна говорити про козацтво, як вже про знану суспільну клясу, аж від того часу можна дискутовати про його орґанізацію, про козацькі громади, управу і т. д.

Всі характерні черти козацтва як побутового явища так старі, говорить автор, як Україна. Вони являлись результатом вічної боротьби осілого автохтонного населення з диким, розбійничим населеннєм степів. Боротьба зі степом тягнулась віками і приймала ріжні форми, не зміняючи тільки свойого місця.

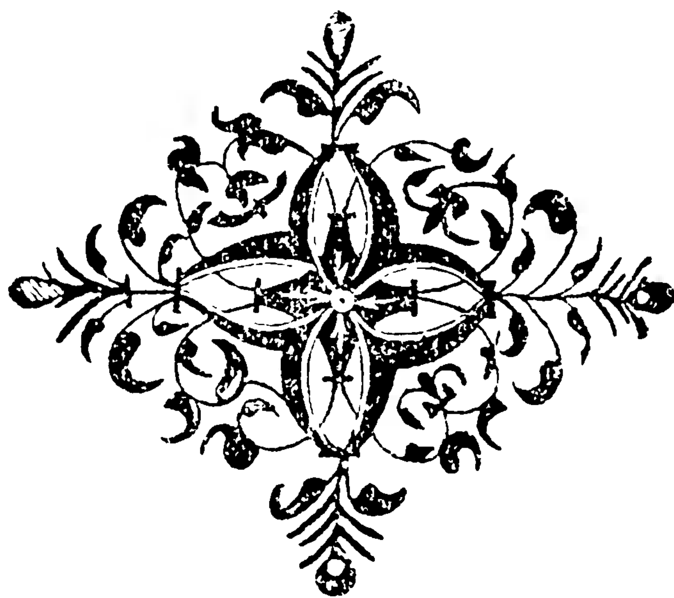
Та історія козацтва вже, здаєть ся, доволі добре відома українському громадянству з писань ш. автора, щоби тут її пригадувати, хоч би в найзагальнійших рисах. Ся жива картина, пульсуюча більш активним і аґресивним життєм все живійше притягала до себе читача і ся доба є через се найбільше спопуляризована.

Як вже раз сказано, проф. М. Грушевський довів свою Історію України-Руси до часу перших великих побід українського народу над Польщею за Богдана Хмельницького. Тільки в Очерку і в Ілюстрованій Історії України маємо короткий проспект провідних ідей і думок історичного життя нашого народа аж до останніх часів.

Для характеристики сеї найновійшої епохи досить буде навести слова Ювилята, які він поставив уже на вступі першого тому Історії України-Руси (ст. 16):

„Історія народньої боротьби з ворожим суспільно-економічним устроєм, для його поваленння й зреформовання відносин відповідно ідеалам справедливости, становить зміст третього періода. Суспільно-економічна боротьба сполучаєть ся з релігійною й національною, через се вона захоплює собою незвичайно широкий круг інтересів і порушує з гори до долини всі суспільні верстви...

„Уживши старої історіософічної термінольоґії, се можнаб назвати тезою й антитезою, що доходить до сінтези в століттю українського відродження. Народні змагання відновлюють ся й прояснюють ся в світлі поступових европейських ідей та присвоюють ся новою інтеліґенцією, що появила ся на тім новім ґрунті під впливом поступових ідей. Культурні елементи лучать ся з національними і суспільно-політичними змаганнями попереднього бурливого періода і на місце оружної розпочинаєть ся культурна боротьба для осягнення ідеалів, що вяжуть в один орґанізм народні маси з тою новою інтеліґенцією...“

[У]ЧИТЕЛЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

(АНДРІЙ ГОНЦЕЛЬ МОКРСЬКИЙ).

НАПИСАВ ІВАН КРИПЯКЕВИЧ.

В перших днях облоги Львова в жовтні 1648 р. Богдан Хмельницький візвав львівських міщан до переговорів. Міська рада вислала до гетьмана як першого парляментаря латинського священика Андрія Гонцеля Мокрського, колишнього єзуіта, тодіж приналежного до ордену реґулярних каноніків. Длячого вислано в посольстві якраз сю людину, се сучасні і пізнійші жерела поясняють досить однозгідно. Синдик міста Самуіл Кушевич, що перебував тоді у Львові і також ходив у посольствах до гетьмана, каже загально, що Мокрський „з Хмельницьким мав уже свої певні знайомства“.[1]) Пізнійший історик львівської єзуітської колеґії Матвій Велевич згадує, що Мокрського вислано до козацького табору тому, щоби він провірив, чи гетьман є справді під Львовом, „як що його дійсно знає з лиця, як про се всюди оповідав“.[2]) В сучасних безіменних „новинах“ подано врешті найдокладнійше характер знайомства Мокрського з гетьманом: „Ксьондз Мокрський був єзуітом і вчив у школах, — під ним Хмельницький слухав поетики й реторики“.[3])

Андрій Гонцель Мокрський був отже учителем Богдана Хмельницького.

Про молоді роки і шкільні часи гетьмана залишили ся тільки дуже загальні і недокладні вістки. Проф. М. Грушевський освітлює їх критично у біоґрафії Хмельницького:

„Про науку Богдана Коховський каже, що він учив ся в київській ґімназії, а також „по словам богатьох“ — у Ярославі у єзуітів. Останнє більш певне, перше дуже мало, і мабуть зявило ся як пізнійший, безосновний здогад. Київська ґімназія, себто братська школа, починала своє істнованнє тоді,

---

[1]) Облога Львова С. Кушевича, Жерела до історії України-Руси IV, 101.

[2]) Historia collegii Leopoliensis S. J. (к. 1665 р.), Жерела VI 165.

[3]) Новини з Варшави до обозу вислані 29 XI 1648, Тека Нарушевича 143 с. 379 (цитує М. Грушевський, Історія України-Руси VIII 470—1).

коли Хмельницький мабуть уже кінчив науку у єзуітів, а може і скінчив її, тай ніяких звязків у Хмельницького з київськими шкільними кругами не знаємо, ніякої памяти про його науку в сих кругах не бачимо.[1]) Натомість про його ученнє в котрійсь єзуітській колеґії, — ярославській чи львівській, се не зовсім ясно, — маємо свідоцтва більш певні: його професор єзуіт Мокрський, „під котрим Хмельницький учив ся поетики і реторики“, потім був уживаний в посольствах до Хмельницького, з огляду на сю особисту знайомість; тоді Мокрський був у Львові, перед тим міг бути і в Ярославі. При тих звязках з Галичиною, які істнували на дворі Даниловича, зовсім природно, що чигиринський офіціяліст післав туди свого синка, і власне до такої щиро шляхетської школи, як єзуітська колеґія. Судячи з сеї звістки про науку поетики і реторики (її достовірности не можемо нічого закинути), Хмельницький був в єзуітській школі досить довго: загальна освіта, поза котру звичайно не переступали люде світські, які не мали заміру віддавати ся церковній діяльности, займала 6 — 8 літ і більше, і кінчила ся власне реторикою. Освіта, котру Богдан тут дістав, була звичайна, середня освіта сучасного „освіченого“ чоловіка, і супроти наведеної звістки мусимо лишити на боці відзиви сучасників, які говорять про Хмельницького, як про чоловіка ледве помазаного освітою,[2]) що тільки між козаками міг бути замітним нею: не така то й рідка річ між козаччиною,

[1]) На підтвердження думки проф. Грушевського, що Хмельницький не вчив ся у Києві, можна дати ще одно argumentum a silentio. А саме: є два листи з 1654 р., в яких поручають ся київські братські школи цареви, — Б. Хмельницького з 27 мая і Виговського з 29 мая. Оба листи зложені в тій самій військовій канцелярії, як на се вказує подібна стилізація. У своїм листі Виговський згадує, що „монастырь Братскій кіевскій во училищехъ своихъ много благочестивыхъ церкви нашея восточныя сыновъ христіянского російского православного народа ученіемъ благочестивымъ обучилъ и воспиталъ въ вѣрѣ православной“, і додає: „отъ нихъ же и самъ азъ есмь, аще и мнѣйшій и послѣднѣйшій слуга...“ В листі гетьмана також сказано, що із сих шкіл „многія изыдоша въ цѣломудріи и любомудріи лѣторосли церкви божіи“, — але сам Хмельницький не ставить себе між учеників школи, хоч така згадка булаб дуже цінна для попертя прохань братського монастиря, — очевидно учнем київської школи він не був. (Див. Акты Ю.-З. Россіи, X 732—736).

[2]) Ґрондський: exigua litteratura tinctus (c. 40); Пасторій (Bellum c. 5): litterarum etiam non rudis (в Historia c. 27 одначе: rarior denique inter Cosacos latinae necnon in republ. Polona peritia Хмельницького); Коховський: ex usu litterarum aliquo non inhabilis tractandis negotiis fuit (c. 20).

а спеціяльно між її шляхетськими елєментами, була середня шляхетська освіта в тих часах. Шкільна наука Богданова закінчила ся перед 1620-м р.“ [1])

Так отже для ближчого означення часу й обсягу науки Богдана Хмельницького може служити поки що тільки особа його учителя Андрія Гонцеля Мокрського.

Рід Мокрських, гербу Єліта, виводив ся із села Мокрсько у сєрадзькім воєводстві, — друге назвиско Гонцель невияснене.[2]) З якої лінії сього роду походив Андрій[3]) Гонцель Мокрський, де й коли родив ся, на се не можу дати відповіди.[4]) І про дальше його життє аж до кінця 1630-тих рр. дати є тільки загальні, — жаль великий, бо до того часу належить шкільна наука Богдана Хмельницького. Історик литовських єзуїтів, Станислав Ростовський, містить Мокрського серед докторів теольоґії і починає його біоґрафію звісткою, що він „учив теольоґію в Польщі“ [5]) себто в Короні. Можна здогадувати ся, що також в Короні Мокрський покінчив школи; до ордену єзуїтів вступив у 30-тім році життя. Про його учительську працю, звязану саме з особою Хмельницького, повело ся знайти тільки одну звістку. А саме літопись тшемешненського кляштору ордену реґулярних каноніків, до котрого пізнійше вступив Мокрський, славить його, що „князям був милий і самому Богданови Хмельницькому, якого колись учив у школах львівської колеґії“.[6])

---

[1]) Історія У.-Р. VIII с. 470—1.

[2]) S. Okolski, Orbis Polonus, I, Краків 1641, c. 354, K. Niesiecki Herbarz polski, VI, Липськ 1841, c. 452—4, пор. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego т. VI, Варшава 1885, c. 633—4. Недоступний мені панеґірик: Joachim Brzozowski, Imie dobre i sława chwalebna... Saryuszów de Magno Mokrsko Mokrskich, 1740 р. (див. Estreicher, Bibliografia polska, XIII, Краків 1894, c. 404).

[3]) Імя Мокрського у Ростовського подане помилково Юрій (мабуть перемішано Jerzy i Jędrzej), за тим жерелом іде S. Załęski, Jezuici w Polsce II, Львів 1901, c. 642; але всі инші жерела дають безсумнівне імя Андрій.

[4]) Естрайхер, Bibliografia polska, XII 404 подає дату уродження Андрія 1598 р., але без відклику на якесь жерело, — ся дата у зіставленню з часом науки Хмельницького, (про се нижче,) видаєть ся мені за пізна. Дата смерти подана у Естрайхера, 25 вересня 1645 р., хибна, бож Мокрський жив ще 1648 р.

[5]) St. Rostowski, Litvanicarum Societatis Jesu historiarum provincialium, Вильно 1768, c. 461.

[6]) Подаю в цілости місце тшемешненської літописі, що відносить ся до Мокрського, із відпису, який зробив мені ласкаво парох Тшемешна

З Корони Мокрський переселив ся на Литву, до Вильна. У виленській єзуїтській академії, як оповідає Ростовський, він учив св. письмо і полєміку та був проканцлєром і проповідником.[1]) З писань Мокрського можна сконстатувати його побут у Вильні 1639 і 1642 р. і також означити ближче, що він був проповідником фарного костела св. Івана.[2]) Ростовський записує також, що підчас свята в честь Йосафата Концевича, яке уладжували виленські єзуїти 19 січня 1642 р., Мокрський мав проповідь.[3]) Але деколи мабуть він їздив теж у Польщу, принайменше його писання з 1640 р. звязані з Ловічем і Калішем.

Дальша життєпись Мокрського знов не має докладних дат. З невідомих причин він виступив з ордену єзуїтів і переніс ся до ордену реґулярних каноніків. З початку був у Мєхові, опісля приїхав до Тшемешна і там зложив професію.[4]) Тшемешненська хроніка, що подає сі вістки, називає Мокрського також королівським проповідником. Прямого потвердження на се не маємо, бо не знаємо повної лісти проповідників короля Володислава IV.[5]) Але що Мокрський справді займав якесь важнійше місце у Варшаві, про се згадує сам Хмельницький в одному листі до залоги Замостя, що Мокрський „так королеви й. м. блаженної памяти (Володиславови) і сенаторам добре відомий".[6])

В 1648 р. Андрій Гонцель Мокрський знаходив ся у Львові. Чи приїхав туди у приватних справах, чи як політичний вислан-

---

кс. Ковальський: „Fr. Andreas Hączel Mokrski, S. Theologiae doctor, in Societate Jesu annis 30 professus, concionator regius, theologus, philosophus, orator absolutissimus, primum post dimissionem e Societate Miechoviam, deinde Tremesnam divertit ac tandem hic professus. Principibus charus ipsique Bogdano Chmielnicio, quem olim in scholis Leopoliensis collegii erudiebat, missus ad eundem internuntius a Ser-mo Joanne Casimiro, ubi humanissime exceptus et tractatus, Cosacis singulos nutus et verba colloquiorum observantibus; frustratus spe emolliendi animum Chmielnicii, rediit Leopolim, ibidem mortuus, apud PP. Franciscanos Conventuales est sepultus". Chronicon Tremesnense, c. 804. Порівн. Ks. Dr. Łukowski, Archiwum Trzemeszeńskie. Roczniki Tow. przyjaciół nauk poznańskiego XI, 1881, c. 388.

[1]) Rostowski c. 461. [2]) Див. нижче. [3]) Rostowski c. 357.

[4]) В 1646 р. Мокрський не був уже єзуїтом, — у виданні молитвенника тогож року він зветь ся тільки „s. theologiey doktor" (без „S. J.").

[5]) З королівських проповідників і капелянів відомі тільки єзуїт Петроконський 1636—1637 і Матвій Сарбєвський 1636—1640, W. Czermak, Studya historyczne, Краків 1901, c. 91.

[6]) С. Томашівський, Межи Пилявцями і Замостєм c. 134 (Жерела У. Р. VI, вступна розвідка).

ник з Варшави? Замітне становище, яке Мокрський займав у польській столиці, його побут у Львові підчас воєнної заверюхи, коли всі, хто тільки міг, утікали на захід, врешті його заходи, щоби дістати ся до Хмельницького, — все те вказує, що він явив ся у Львові не без спеціяльної якоїсь місії. Тшемешненська хроніка, жерело пізне, але досить добре поінформоване про діяльність Мокрського, оповідає прямо, що він був „висланий до нього (Хмельницького) як посол від найяснійшого Івана Казимира".[1]) З инших жерел знаємо, що Іван Казимир, ще перед елекцією, ріжними дорогами старав ся навязати зносини з козаками;[2]) як що тшемешненські інформації вірні, то Мокрський був одним з аґентів королевича. Зрештою всі заходи Мокрського під Львовом і під Замостєм вказують, що головною метою його було наклонити Хмельницького до переговорів з Іваном Казимиром, — і се він осягнув.

В козацькому таборі під Львовом Мокрський був двічі: 11 жовтня 1648 р. як перший парляментар і 12 жовтня разом з послами від міста.[3]) Про першу його стрічу з Хмельницьким є ріжні версії. Самуїл Кушевич, що був тоді у Львові, в пізнійшій історії козацької війни розказує: „Хмельницький прийняв Гонцеля, що передав лист маґістрату, зразу грізно і гордими словами, але згодом зробив ся лагіднійший і відіслав його до маґістрату".[4]) Тшемешненська хроніка знає, що він був „дуже прихильно прийнятий і трактований, козаки з пошаною брали кожний його рух і слово розмови".[5]) Варшавські новини оповідають найбільше барвно: „Хмельницький пізнав його, при поспольстві нічого з ним не говорив, а як розійшли ся, низько за ноги вхопив і за науку дякував".[6])

Між гетьманом і його давнім учителем завязали ся тіснійші відносини. Вони оба використали їх для одної мети — розпочати мирові переговори. З чийого боку вийшла ініція-

---

[1]) Chronicon Tremesnense, як вище.

[2]) М. Кордуба, Боротьба за польський престіл по смерти Володислава IV, Жерела У. Р. XII с. 55—56; Томашівський І. с. 72.

[3]) С. Кушевича Облога Львова, Жерела У. Р. IV 101; Wielewicz, Historia collegii Leopolitani S. I., Жерела VI 165—166.

[4]) Arma Cosacica, Жерела У. Р. VI с. 63—64.

[5]) Як вище.

[6]) Новини з Варшави 29 XI 1648 (М. Грушевський, Історія У.-Р. VIII с. 471)

тива, чи Мокрський зумів приєднати гетьмана, чи Хмельницький задумав використати відновлене знайомство для себе, се врешті все одно, бо обом сторонам був потрібний мир. На зазив гетьмана Мокрський згодив ся їхати від його імени в посольстві до Варшави. Колиж Мокрський не досить скоро вибирав ся в подорож, Хмельницький вже з дороги під Замостє вислав лист до львівських міщан „щоби шан. о. Гонцеля як найскорше йому прислали, і заявляв, що дуже жаліє, що він дотепер сидить у Львові і не поїхав у його товаристві, як се обіцяв, — хоч мав їхати до короля в уряді посла від нього і сей обовязок прийняв охотно".[1]) Мокрський виїхав зі Львова зараз другого дня, 7 листопада, з свояком гетьмана, Захарієм Хмельницьким. Під Замостєм Мокрський двічі ходив як парляментар гетьмана до обложеного міста (11 і 12 листопада) і наклонив міщан до переговорів.[2]) Врешті 16 листопада виїхав до Варшави з гетьманськими листами до Івана Казимира і станів річипосполитої; разом з ним їхав Захарій Хмельницький і сорок осіб товариства.[3]) У Варшаву Мокрський приїхав 24 листопада;[4]) про свою місію зложив Іванови Казимирови письменне звідомлення.[5])

Посольство від Хмельницького прийнято на варшавськім дворі з радістю, як несподіваний кінець війни. На бажаннє короля Мокрський мусів зараз вертати ся до гетьмана, передати йому королівську відповідь. Він згодив ся їхати, „захоплений надією, що змягчить ум Хмельницького", згадує тшемешненський літописець; виїхав у перших днях ґрудня 1648 р.[6])

Але тимчасом Хмельницький вже відступив від Замостя і вертав ся з військом у Придніпрянщину. Мокрському не довело ся вже побачити гетьмана. Він вернув ся знов до Львова і тут зустріла його смерть. Мокрський захворів ще при приїзді

---

[1]) Wielewicz l. c., пор. лист Кушевича l. c.

[2]) Joannes Bytomski, Obsidio Zamoscana, Жерела У. Р. VI, вступ с. 147.

[3]) Лист Кушевича l. c.; лист до Івана Казимира XI 1648, F. Rawita-Gawroński, Sprawy i rzeczy ukraińskie c. 99—99; лист до річипосполитої 15 XI, Jakuba Michałowskiego Księga pamiętnicza, Краків 1864, c. 213—4; зміст інструкції рукопис бібл. Оссолінських ч. 189 с. 185.

[4]) Акти елекції Івана Казимира, Жерела У. Р. XII с. 93; пор. реляцію нунція Дж. де Торрес 28 XI, Жерела XVI с. 31.

[5]) З рукописів бібліотеки Замойських зміст у Томашівського, Жерела VI, вступ с. 106—107.

[6]) Про виїзд Дж. де Торрес 5 XII 1648, Жерела У. Р. XVI с. 32; лист Івана Казимира 1 XII, Szajnocha, Dwa lata dziejów naszych II ч. 58.

до Варшави, — тяжив уже на ньому вік: його ученик Хмельницький мав тоді які 53 роки, кількож старший був сам учитель!... Як згідно оповідають жерела, Мокрський умер у Львові у францішканськім кляшторі Святого Хреста і тамже був похоронений.[1]) Ростовський подає рік смерти його — 1649. Се було мабуть в січні, — в лютім 1649 р. Мокрський згаданий вже як небіжчик.[2])

Андрій Гонцель Мокрський полишив пару творів панеґіричного і релиґійного змісту. Відомі нам такі: [3])

1. Pogonia żałobna Jasnie Oswieconego y Jasnie Wielmożnego Pana Symeona Samuela Lubartowicza Sanguszka Xcia z Kowla, Woiewody Witepskiego, Starosty Suraskiego etc. etc. u grobu zastanowiona. Przez X. Andrzeia Hączla Mokrskiego theologa Societatis Jesu roku 1639 dnia 22 lutego. W Wilnie w drukarni Societatis Jesu roku Pańskiego 1639 (4°, карт. 28).

2. Trzy wieże na gruncie Jaśnie Wielmożney familiey Jch Mościów Panów Grudzyńskich od Wielmożnego Jego Mości Pana Stephana Grudzyńskiego Woiewodzica Rawskiego, Wyskiego, Pileckiego, Bolemowskiego etc. Starosty. Wystawione. A przy pogrzebie żałosnym od X. Andrzeia Hączla Mokrskiego Societatis Jesu Theologa pochwalone. W Łowiczu w kościele Oyców Bernardynów dnia 27 sierpnia roku 1640 (4°, карт ненумерованих 47).

3. Conatus gratiae Laur. Gembicki archiep. Gnesnen. Calissii 1640 (друк in 4° відомий тільки із згадки Нєсєцького Herbarz polski III c. 292).[4])

4. Zrzenica duchowna od słońca niestworzonego obrócona to iest naycelnieysze y naypożytecznieysze nabożeństwo do samego Boga w Troycy S. Jedynego przez... Doktora Th. Soc. Jesu kaznodzieię kościoła farnego Wileńskiego S. Jana. W Wilnie w drukarni akademickiey R. P. 1642 (16°, карт 10 і стор. 312).

[1]) Хроніка конвенту Св. Хреста, Жерела У. Р. VI c. 180; Chronicon Tremesnense l. c. Сей францішканський монастир був при Янівській вулиці, — память по ньому лишила ся в назві Святохрестної вулиці.

[2]) В лютім 1649 р. у Хмельницького у Переяславі був кармеліт Лентовський „na miejscu xdza Mokrskiego niebożczyka", J. Michałowskiego Księga pamiętnicza c. 373.

[3]) Спис подають: J. Brown, Biblioteka pisarzów assystencyi polskiej Towarzystwa Jezusowego, Познань 1862, c. 284; K. Estreicher, Bibliografia polska т. XXII, Краків 1908, c. 513; з автопсії знаю два перші писання.

[4]) Ся книжка подана у Нєсєцького під іменем Войтіха Гонцеля, але Естрайхер l. c. приписує її Андрієви. У липськім виданні Нєсєцького 1841, т. VI c. 453, є хибна дата 1620 р.

5. Те саме — — S. Theologiey doktora w Krakowie w drukarni Krzysztofa Schedla J. K. M. typographa r. p. 1646 (12⁰, карт 8, стор. 349).

6. Те саме — — Poznań, w Drukarni Akademickiey 1692.

З дат життя Мокрського, які повело ся зібрати, найважнійше для нас се, що він учив Хмельницького в єзуітській колеґії у Львові. Ся вістка йде з жерела доволі пізного й далекого, бо з біоґрафії Мокрського, поданої у тшемешненській хроніці, — але дані сього життєпису опирають ся на якімсь жерелі близькім до Мокрського і нема причини їх відкидати. Що Хмельницький справді вчив ся у Львові, на се можнаб знайти ще деякі посередні докази. З оповідань Коховського знаємо, що батько Богдана, Михайло Хмельницький, був спершу слугою Станислава Жолкевського в Жовкві, колиж Жолкевський віддав 1605 р. свою доньку Софію за Івана Даниловича, він перейшов з двором молодої до Олеська. З єзуітських жерел довідуємо ся, що Жолкевський був ревним протектором єзуітів, вибрав собі із них військового капеляна, запрошував їх на місію до Жовкви. Зокрема він опікував ся львівською колеґією, за його протекцією єзуіти дістали у Львові будинки на примішеннє колеґії і при отворенню школи славили його промовами і діяльоґами як свойого фондатора.[1]) При таких близьких відносинах Жолкевського до єзуітів не буде неправдоподібним здогад, що саме він наклонив свойого слугу, Михайла Хмельницького, віддати Богдана до єзуітської школи у Львові.

В яких відносинах учив ся Богдан Хмельницький, що могла дати йому львівська єзуітська школа?

Навчаннє у єзуітській колеґії у Львові[2]) почало ся вперше в жовтні 1608 р. Школа містила ся в деревлянім домі, недалеко теперішнього костела єзуітів (самого костела ще тоді не було, будова почала ся 1610 р., але ще в 1623 р. ледви стояли мури);

---

[1]) Litterae annuae Societatis Jesu 1608 c. 692—698; пор. St. Załęski, OO. Jezuici we Lwowie, Львів 1880, с. 8, 71.

[2]) Сучасне жерело: Litterae annuae Societatis Jesu, доступні мені річники 1604—1612, 1614; Матвія Велєвича — Historia Collegii Leopoliensis S. J. (коло 1665 р.) є у державній (б. надворній) бібліотеці у Відні, відома мені тільки з нотаток, яких ласкаво уділив мені проф. др. Л. Фінкель; опрацьовання дають: St. Załęski, OO. Jezuici we Lwowie, Львів 1880, і К. Харлампович, Западно-русскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка, Казань 1898 с. 73—74.

в 1611 р. школу перенесено до більшого будинку в сьомуж місці. В першому році відкрито три низші кляси т. зв. humaniora, — дві кляси граматики й одну поетики; були вже й три професори для богословя (морального і полємічного), тільки ледви чи мали більше число слухачів. У найблизших роках число кляс збільшило ся, — в 1611 р. числено 6 кляс, в 1612 р. заведено вперше курс фільософії, в 1613 р. мабуть почали ся правильні виклади теольоґії. Число студентів уже в перших трьох місяцях науки перейшло понад 200, в другому році було 400, в 1613 р. 530 і так дальше. Вже по першім році навчання єзуїтські школи добули собі значну популярність в місті: „приєднали велику вдячність міщан і між иншим принесли особливо ту користь, що богатьох, що вже близше пізнали наші справи, почали ліпше думати й говорити про нас“, пишуть єзуїти у свойому звідомленні. Побіч міщанства стала напливати й шляхта: в 1613 р. більшість студентів була вже шляхетського роду, „із найпершої шляхти“. Можна думати, що Богдан Хмельницький війшов до школи зараз у перших роках її істновання, — в 1608 р. він міг мати вже 13—14 рік життя, — літа, у яких саме час було іти до середньої школи. Хроніка школи згадує також про особливі шкільні свята, що приготовляли ся з більшим заходом. Так вже відкриттє школи в жовтні 1608 р. було з промовами і діяльоґами; в 1615 р. святковано інтронізацію нового арцибіскупа Прухницького віршами й ґратуляціями, які виголосили студенти вищих кляс; один з панеґіриків видано друком п. з. Vota, fausta omina, gratulationes. Але про сам хід науки не маємо ніяких подробиць, — вона очевидно не відходила далеко від звичайної проґрами єзуїтських шкіл. Про ерудицію учителів свідчить вимовно великий ряд авторів, яких цитує сам Мокрський у своїх похоронних промовах: святе письмо старого і нового завіта; грецькі автори: Геродот, Ксенофонт, Ізократ, Менандер, Павзаній, Плютарх; римські: Салюстій, Лівій, Горацій, Овідій, Тацит, Ювеналіс, Светоній; отці церкви; богато західньо-европейських письменників XVI і XVII в., між иншими Еней Сильвій, Бароній і под.; з польських — історики Меховіта і Стрийковський. Значіннє широкої освіти підносить Мокрський у похоронній промові в честь князя Санґушка, де величає ученість небіжчика: „Свідком його глубокої науки є велика любов до книг, у якому небудь напрямі написаних. Знаходив ти у його княжій бібліотеці і поважних коментаторів святого письма і глубоких теольоґів і тонких фільософів і вимовних

красомовців і знаменитих політиків і веселих поетів, особливож духовних провідників на дорозі спасення“. (Pogonia).

З писань Мокрського можемо орієнтувати ся також про суспільний і національний напрям виховання у львівській колеґії. Дуже характеристичне є виславлюваннє шляхти взагалі і дрібної зокрема. „Кождий польський шляхтич з уродження є сонцем. Quasi sol refulgens inter nebulas gloriae (Eccl. 50). Родить ся як сонце з шляхетського гнізда, має світити як сонце проміннєм шляхетських чеснот і має розбивати всі хмари, що притемнюють його славу...“ (Pogonia). „У нас рівний шляхтич найбіднійший найбогатшому, рівна шляхетська вольність, хоч в одного носить ся в убогій шаті, у другого у богатому блаваті, — але маємо сказати правду, — старинний правдивий шляхтич є той, у кого шляхетська чеснота процвитає“ (тамже). „Часто се у великих панів буває, що до приятеля і гостей здобудуть ся на прихильність, але з челядю инакше не вміють тільки з гори, або, що гірше, з гнівом, з тріскотом, з фурією...“ (тамже). „Доми і фамілії наші з малої і тісної звичайно закутини беруть свої початки... Оборонні замки, величаві палаци, недобуті башти звичайно з малих цеголок повстають, саміж цеголки з глини мають свій початок; так і шляхетство з підлого і незначного уродження бере свій початок, і хоч виводить ся високо через титули і старинні герби, то виходить із дрібних початків, якби з малих цеголок, — а якби хто хотів добирати ся до самого ґрунту, з якого починаєть ся, певно докопав сяб глини, з котрої і найперші шляхецтва повстають...“ (Trzy wieże). Можемо уявити собі, яке враженнє робили такі проповіди на молодого Хмельницького, що також походив із малої і неславної шляхетської родини!

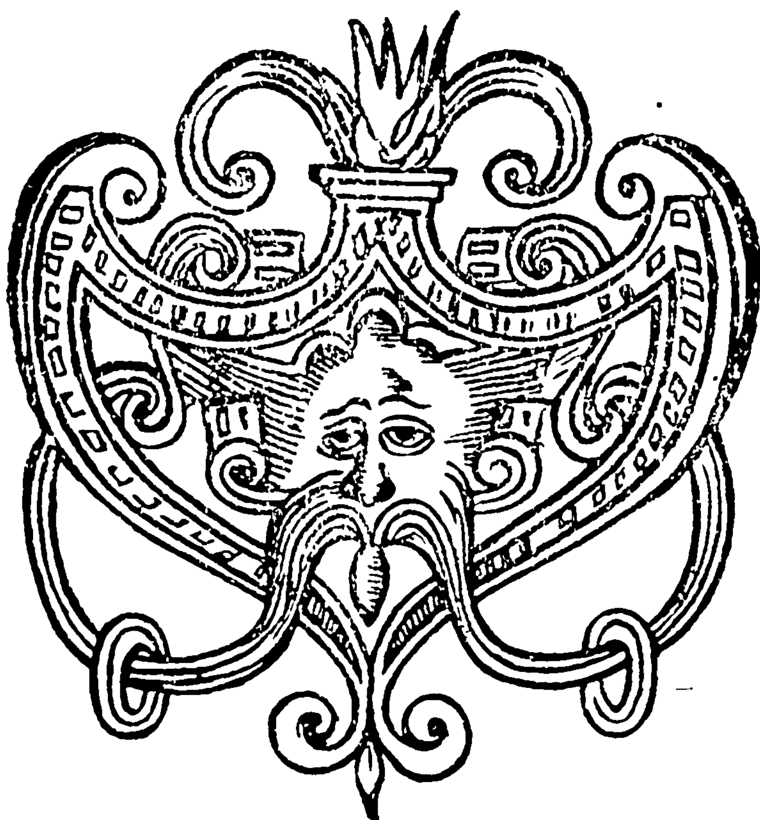
Але инший бік шкільного життя вражав знов дуже прикро і болюче православних учеників єзуітської колеґії, — се примусові релігійні католицькі практики школи. Від самого початку заведено в школі для учнів молодече брацтво, т. зв. маріянську содаліцію; в 1610 р. поділено її на два відділи, для старших і молодших студентів. Можна здогадувати ся, що й сі брацтва і всі инші єзуітські установи особливо пильно опікували ся православними студентами школи. Звідомлення львівських єзуітів в тих роках переповнені згадками про тріюмфальні „навернення“ православних. Так 1608 р. приєднано для римської церкви 7 Русинок, — „одна з них, як зробила обіт, що вернеть ся до лона церкви, відзискала зір, який була втра-

тила"; 1610 р. „богатьох від схизми відступило"; 1611 р. „більше чим 20 руських духовних, побіч немалого числа народа, львівські отці наклонили до повороту до єдности з римською церквою" і т. ин. Сі заходи не лишали певно на боці і студентів.

Андрій Гонцель Мокрський також не був чужий тій стороні діяльности єзуітів і також захоплював ся боротьбою з иновірцями. Сліди того є в його писаннях. На похороні равського воєводича Степана Грудзинського 1640 р. він згадував з признаннєм, що небіжчик „в Лютомирську у маєтности своїй костел фарський безбожним єретикам відібрав, від нього розбійників душ людських, зводителів простого народа, міністрів відігнав, при ньому священиків настановив..." (Trzy wieże). За такі самі виступи проти православних Мокрський славить витебського воєводу, князя Самійла Санґушка, що помер 1639 р.: „Він, хоч походив із предків руської релиґії, незгідної з католицькою римською церквою, найперший прийняв святу католицьку віру і всі обряди римської церкви, й так міцно прийняв, що і сам у правдивій вірі стояв аж до смерти непорушний і у своїх маєтностях, так у містечках, як і селах не допустив відщепленого Наливайківського набоженства. Свідком того місто Смоляни, в якому, як відщепенці зібрали велику суму грошей і йому жертвували та просили, щоби їм позволив одну церкву для козацького набоженства, він не хотів ніякою мірою зробити того, бо розумів, що се правовірному християнському панови не пристоїть" (Pogonia żałobna).

Які спомини залишили ся у Хмельницького із єзуітської школи у Львові? Коли вірити безіменному варшавському кореспондентови, він сердечно зустрів свойого давнього учителя: „низько за ноги вхопив і за науку дякував..." Минуло ся трийцять років від часу, як він в останнє попращав школу, — як звичайно буває, час затер усі немилі враження, полишив ся тільки гарний спогад молодечих літ... Але чи з рівним захопленнєм Хмельницький відносив ся до єзуітів взагалі, про се треба дуже сумнівати ся. Стріча з Мокрським в нічому не змінила відношення гетьмана до католицького духовенства. Хмельницький не погоджував ся з руїнними виступами народа, з нищеннєм костелів, переслідуваннєм ксьондзів (тому він покарав Кривоноса), але також не бажав, щоби єзуіти і вище латинське духовенство вертало ся на козацьку Україну, — се він зазначив у своїх жаданнях під Зборовом в серпні 1649 р.

Се, що Хмельницький учив ся у Львові, мало значіннє для нього з иншого боку: Львів став йому близький і рідний. За шкільних часів він певно не пізнав усього життя галицької столиці. Єзуітська школа очевидно старала ся закрити перед своїми учениками змагання українського міщанства у Львові, працю брацтва, діяльність брацької школи, — як що згадувано там про православних, то тільки, щоби зогидити їх і навчити до них ненависти. Але все таки неможливо було відгородити молодого хлопця від усіх стріч з його одновірцями, — з тими, що поборювали денаціоналізаційні заходи єзуітів; молодий Богдан мусів знайти ся також у крузі українських впливів. Пізнійше життє розяснило йому сі молодечі враження, дало зрозуміти змагання і працю українського Львова. І се, що підчас облог 1648 і 1655 р. він пощадив місто, хоч в частині було проявом тих симпатій для Львова, які залишили ся в його душі вже від шкільних часів.

[М]іж Замостєм та Зборовом.

(Сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею).

написав **Мирон Кордуба.**

Хоч Хмельницький під Львовом і Замостєм висказував ся в хосен кандидатури королевича Івана Казимира на польський престіл, то се його спізнене попертє не було щире.[1]) Саме тоді находили ся в його таборі семигородські дипльоматичні аґенти, Моша і Рац, як посли від князя Юрія І. Ракоці. Семигородський князь не тільки просив о підпертє кандидатури свого молодшого сина Жигмонта на польський престіл, але й жертвував козакам союз для спільного ділання проти Польщі. Се посольство Хмельницький відправив 17 падолиста 1648 р. Гетьман дав свою повну згоду на кандидатуру Жигмонта та візвав семигородського князя, чим швидше вислати своє військо на Польщу, обіцюючи незабаром дати йому підмогу. Для ведення дальших переговорів в тій справі разом з Мошею і Рацом гетьман виправив до Семигороду ще й окреме козацьке посольство під проводом Виговського. Тиждень пізнійше, 24 падолиста, зняв облогу Замостя і рушив з поворотом на Україну.[2])

Посольство Виговського прийшло на семигородський двір з початком грудня.[3]) Між тим політичне положеннє зовсім перемінило ся. Старий Юрій І. Ракоці умер і на семигородськім княжім столі засів його старший син Юрій II., також елекційна боротьба в Польщі рішила ся в хосен Івана Казимира. Через те кандидатура Жигмонта Ракоці стала безпредметова і його дальше посяганнє по польський престіл приняло би зовсім ін-

---

[1]) Проф. Грушевський (Хмельниччина у розцвіті ст. 112) прихиляє ся до погляду Костомарова, Кубалі і др., що Хмельницький всеж таки мав чималий вплив на вибір Ів. Казимира.

[2]) Див. мою розвідку: Боротьба за польський престіл по смерти Володислава IV. Жерела до історії України-Руси т. XII. ст. 59—60.

[3]) Його стрінув около сього часу молдавський посол недалеко семигородської границі і доніс про се краківському воєводі Любомирському. Лист Любомирського до Осолінського, рукоп. інстит. Осолінських у Львові Nr. 3564 ст. 187'—189'. Сіляді пересуває зовсім безпідставно се посольство на лютий 1649 р. Rákóczy Zsigmond ст. 98, Transylvania, вступ ст. 24.

ший вигляд. Коли би він не хотів зречи ся своїх намірів, то міг їх осягнути тільки через скасованнє вже переведеного вибору і через недопущеннє до коронації Івана Казимира, визначеної на 17 січня 1649 р. Що одно і друге можна було переперти тільки силою, тільки воєнним походом на Польщу, про се на семигородськім княжім дворі не могло бути двох гадок. Таке підприємство можна було під тодішню хвилю перевести тільки негайним і рішучим виступом семигородського князя та тільки за підмогою козацького гетьмана і мусіло, очевидно, довести до вибуху польсько-семигородської війни. Вислід сеї війни залежав у великій части від воєнних успіхів козаків і від їхньої союзницької вірности; бо проти могутньої, хоч ослабленої, польської держави Семигород сам оден нічого не вдіяв би. А тут ще до того всього й сусідські відносини не конче добре складали ся. В Царгороді ворожий настрій до старого князя і взагалі до цілої родини Ракоцих дійшов в останніх місяцях 1648 р. до найбільшого напруження і грозив кожної хвилі переміните ся в отвертий конфлікт. Треба було бояти ся, що Турки покористують ся переміною управи в Семигороді і схотять гріхи батька (його союз зі Шведами та похід проти Австрії) відомстити на синови. Вже стали ходити слухи, що в Царгороді і Буді зовсім явно та голосно говорять про кандидатуру давнього бунтівника Мойсея Секеля[1]) на семигородський престіл. Також поведеннє молдавського воєводи Лупула, котрий на першу вістку про смерть старого князя відкликав всі обітниці, пороблені в переговорах з Кеменім,[2]) давало богато до думання. Серед таких умов кидати ся стрімголов у війну з Польщею, було би для молодого князя, що ще не засів твердо на своїм престолі, більше чим очайдушне.

При тім треба взяти на увагу ще одну обставину. Юрій II. Ракоці не міг зовсім довіряти обітницям козацького гетьмана. Між Іваном Казимиром та Хмельницьким в останніх часах перед завершеннєм елєкції їздили часто посольства. По проголошенню висліду елєкції Хмельницький висказав публично своє вдоволеннє із вибору Івана Казимира, зняв на його приказ облогу Замостя і вернув на Україну, витаний населеннєм з одушевленнєм „мов другий Месія“. Сей наглий відворот по-

[1]) Семигородський вельможа, що хотів Юрія I. Ракоці скинути з престола.

[2]) Боротьба за польський престіл по смерти Володислава IV. Жерела, XII. 26.

бідника зі здобутих позицій та вперто кружляючі відомости про недалеке заключеннє польсько-козацького мира[1]) мусіли в душі семигородського князя і серед його дорадників викликати чимале недовірє до щирости козацького гетьмана. Все те спонукувало Юрія II. Ракоці, відсунути остаточне рішеннє на догіднійшу пору і протяганнєм перегорів бодай стільки зискати часу, скільки треба було на наладженнє правильнійших відносин до Туреччини та на виясненнє політики та властивих намірів Хмельницького. Тому богато переговорював з Виговським і затримав його на своїм дворі так довго, аж Хмельницький виявив по сьому поводу своє невдоволеннє і настоював на негайній відправі свого посольства.[2])

Відповідь, яку семигородський князь своїм посольством переслав гетьманови, зовсім не надавала ся до того, щоби довести до швидкого порозуміння і негайного спільного виступу. Юрій II. дякував за заяву приязни та за запросини свого брата на польський престіл, але заявив, що перебраннє володіння в Польщі Жигмонтом лежить радше в інтересі польської держави та вдержання мира, чим в інтересі родини Ракоцих. А що козацьке посольство було вислане до князя-небіжчика та й Іван Казимир між тим перебрав польський престіл, хотів би від гетьмана ще раз виразно почути, чи мимо тих змінених обставин він все ще обстоює при своїх проєктах; тому дожидає нового козацького посольства з новими повновластями. Жигмонт Ракоці тільки тоді рішив ся би приняти польську корону, коли би козаки зобовязали ся, не переривати своєї війни проти Польщі аж до переведення цілого пляну в діло, приняти умови мира, який би Ракоці евентуально заключив з Польщею — очевидно зі застереженнєм козацьких вольностий — і заняті ними приватні маєтности вернути власникам. Однак перш всього Хмельницький повинен старати ся, не допустити до коронації новови браного польського короля і своїм військом окружити Краків, щоби ніхто не забрав польської корони, „бо його (Івана Казимира) коронація дуже утруднила би справу“. В Польщі треба розписати нову елєкцію, бо ся відбула ся в часі війни, отже тим самим неважна. Без підмоги з боку Татарів годі

[1]) Звідомлення венецького посла Саґреда з 5 і 26 грудня 1648 р. Держ. Архів у Відни. Dispacci di Germania; Говербек до бранденбурського електора 15 грудня 1648 р. Urkunden u. Aktenstücke I. 331—2.

[2]) Kemény János. Önéletirása ст. 494; Хмельницький до Юрія II., Чигирин, 1 січня 1649 р. Mon. Hung. Hist. Dipl. XXIII ч. 5

обійти ся, тому треба й їх втягнути до сього діла. Вкінци домагає ся князь, щоби, з огляду на се, що він мусів північно-угорські комітати звернути німецькому цісареві, козаки обсадили дорогу через Марамарошський перехід і таким чином його братови забезпечити вїзд до Польщі.[1])

З такою інструкцією семигородське посольство виїхало разом з повертаючими домів козацькими послами що найпізнійше з початком січня 1649 р. з княжої столиці. Під кінець сього місяця ми вже зустрічаємо його в головнім таборі козаків в Переяславі.[2])

Між тим Хмельницький по своїм повороті зпід Замостя розвинув незвичайно живу дипльоматичну діяльність. Обітниці, які Іван Казимир поробив перед елекцією, не мали офіціяльного характеру і не вязали польської републики. Тому він дожидав тепер приїзду повновласників держави, а між тим навязував на всі боки переговори, щоби забезпечити ся на кожний випадок. З початком 1649 р. стали напливати до Переяслава посольства з ріжних країв. Тут гетьман заключив з турецьким послом аґою Османом корисну торговельну умову та забезпечив собі прихильну невтральність з боку отоманської Порти. З Татарами дійшло до повного порозуміння, завершеного зачіпно-відпорним союзом. В Переяславі явили ся молдавські і волоські посли, котрі від імени своїх господарів-князів жертвували гетьманови приязнь і услуги. Тут наспів також Юрій Унковський на чолі московського посольства, передаючи Хмельницькому просьбу царя Олексія Михайловича, підперти його кандидатуру на польський престіл. Цар, що правда, все ще не рішив ся дати козакам підмоги, ані взяти їх під свою опіку, але дав дозвіл на довіз харчів зі своєї держави без оплати мита. Рівночасно працював в Москві в хосен України єрусалимський патріярх Паїзій, котрий при переїзді через Україну зійшов ся з Хмельницьким і відбув з ним довгі наради.[3])

---

[1]) Інструкція (без дати) Mon. Hung. Hist. Dipl. XXIII Nr. 1. Сіляді (Rákóczy Zsigmond ст. 99) пересуває се посольство на цвітень 1649 р., вважаючи зовсім хибно сю інструкцію як відповідь на друге козацьке посольство, що прийшло до Семигороду в марті. Коронація Івана Казимира в Кракові відбула ся 17 січня, тому сю дату треба вважати як terminus non post quem зложення сеї іструкції.

[2]) Лист Войт. Мясковського з Новосілки (коло Київа) з 1 лютого 1649 р., Michałowski, Księga pamiętnicza Nr. 100.

[3]) Костомаровъ, Богд. Хмельницкій, Ст.-Петербургъ 1904, ст. 254—8; Востоковъ, Первыя сношенія Б. Хмельницкаго съ Москвой, Кієвская Ста-

В Переяславі вели ся протягом лютого 1649 р. також наради зі семигородськими послами. Становиска, які обі сторони занимали в справі обсади польського престола, були зовсім противні. Коли Хмельницький (у своїм першім листі) взивав семигородського князя, щоби він негайно йшов зі своїм військом проти Польщі, а козаки рушать слідом за ним — Юрій II. Ракоці домагав ся, щоби гетьман сам поробив всі передвступні кроки в справі Жигмонта і цілий тягар війни перебрав на свої плечі; що-йно відтак обіцював вислати свого брата до Польщі. Очевидно, що між тими обома становисками треба було найти посередну лінію і почали ся торги, що протягнули переговори доволі довго. Семигородський посол пробував захопити гетьмана пересадними перехвалками про звязи і впливи, які його пан має між польськими вельможами. Впевнював, що князь Януш Радивил і ціла Литва є в порозумінню з Ракоцими та що всі дисиденти готові підтримати кандидатуру Жигмонта і в разі потреби підняти оруже проти теперішнього короля.[1]) З другого боку, бажаючи Хмельницького настроїти ворожо проти Польщі, полохав його звісткою, що Польща заключила зі Швецією союз проти козаків.[2]) Які обітниці поробив він гетьманови за козацьку підмогу, не знаємо; пізнійше жерело доносить, що Ракоці годив ся на утвореннє окремого київського князівства як ленна польської корони, де Хмельницький мав стати князем.[3])

Козацький гетьман прийняв семигородського посла дуже приязно і в присутности відпоручників польської держави — котрі прибули 19 лютого — поводив ся з ним з особливою уважливостю. При відправі (23 лютого) обдарував його щедро і передав богаті дарунки для князя Ракоці: три расові коні з пишною упряжю і кілька рушниць. Мимо того мав посол не надто бути одушевлений козаками і при своїм виїзді з Переяслава висказав польським повновласникам свій жаль, що

рина XVIII ст. 729—37; звідомленнє польського посла Мясковського з 1 лютого, Michałowski, Ks. Pam. Nr. 100; Грушевський, Хмельниччина у розцвіті, Київ-Відень 1922 ст. 122 і сл.

1) Інструкція Хмельницького для своїх послів до Ракоці. Transsylvania I ст. 33—35.

2) Хмельницький до султана калґи, в цвітни 1649 р., Michałowski Nr. 108; порівн. звідомленнє Войт. Мясковського, тамже Nr. 103.

3) Грабянка, Дѣйствія брани Б. Хмельницкаго. Изд. ком. для разбора древнихъ актовъ. Кіевъ 1854 ст. 63.

вибрав ся сюди між тих варварів.[1]) Мабуть відповідь гетьмана нагнала на Семигородця лихий настрій, бо Хмельницький був надто обережним і досвідним політиком, щоби на підставі таких непевних обітниць перебирати на себе якінебудь важнійші зобовязання. Він мусів перш всього мати певність, що князь його не обманює і що обіцювана підмога матиме справжню вартість.

В інструкції своїм послам, котрих виправив (разом з вертаючим домів семигородським повновласником) до Юрія II. і його брата Жигмонта, гетьман перш за все розводить ся над причинами, що його спонукали вернути з під Замостя на Україну. Ізза несподіваної смерти старого семигородського князя та ізза вибору Івана Казимира королем він вважав цілу справу за страчену, тим більше, що його посли так довго не вертали, та вже вважали ся за пропавших. Але тепер, коли князь підтримує кандидатуру свого брата Жигмонта, то для успішного переведення цілого діла є необхідно конечним, щоби всі заінтересовані в нім сторони, тобто крім семигородського князя також Радивил з Литвою і дисиденти, порозуміли ся що до спільного поступовання. Він, гетьман, задумує незабаром рушити враз з Татарами в новий похід і хотів би знати, коли Ракоці і Радивил були би готові до нападу на Польщу, щоби спільними силами перевести спільний плян. Тому нехай князь чим швидше повисилає листи до Радивила і до дисидентів і візве їх до злуки з козаками. Тільки під тою умовою Хмельницький годить ся на поставлені семигородським князем условини і дає йому запевненнє, що згода і підмога з боку Татарів не підлягає ніякому сумнівови. На кінци просить князя, щоби не задержував довго козацьких послів і негайно їх відправив назад домів.[2]) Тимиж самими послами переслав також лист до самого кандидата на польський престіл, князя Жигмонта Ракоці, де дякує за пересланий послами привіт і висказує надію, що незабаром матиме нагоду, зложити йому, як королеви, свою чолобитню.[3])

Тон і зміст сеї інструкції показують зовсім недвозначно, що гетьман бажав поставити переговори на конкретну плятформу, прискорити їхній хід і спонукати семигородського князя

[1]) Діярій Войт. Мясковського, Michałowski Nr. 103; порівн. Źródła dla dziejów polskich wyd. Mich. Grabowski i A. Przezdziecki, Wilno 1843 ст. 11.
Інструкція з 20 лютого 1649 р. Transsylvania I. 33—35.
[3]) Herczeg Rákóczy Zsigmond levelezése Nr. 29. Tört. tár 1887 ст. 438.

до заняття рішучого становиска, до оружного вмішання в козацько-польську війну. Бо всі признаки вказували все виразнійше, що дальша оружна розправа з Польщею для козаків неминуча. Польських повновласників, що ще в присутности семигородського посольства приїхали до Переяслава, козаки привитали дуже недружно і навіть самому гетьманови тяжко приходило ся боронити їх від обид та насильства з боку черни. Що правда умовлено перемирє до Зелених свят (14 мая), але обі сторони, Поляки і козаки, горячково зброїли ся, рішені кинути ся в рішаючий бій. В таку пору і серед таких умов союз зі семигородським князем був би для Хмельницького подвійно бажаний: не тільки, щоби загрозити Польщі ударом з боку, але й — коли би відомости про настрій Радивила були правдиві — ізза забезпечення перед діверсією зі сторони Литви, що наганяла козацькому гетьманови чимало жури і примушувала його просити в московського царя охорони саме з того боку. Гетьман зрозумів як слід вагу такого союза і часта виміна посольств між Феєрваром та Переяславом і Чигирином в першій половині 1649 р. показує, як пильно вели ся переговори.

Про приїзд нового козацького посольства повідомлено семигородський двір в перших днях марта. Князь Жигмонт, котрий 13 марта дізнав ся про се від свого брата, просив його о раду і інструкцію, чи він має зійти ся з посольством в Міклошварі і його відтак казати провести до князя Юрія II., чи дожидати козаків в Фоґараші і йому відтак здати звідомленнє про справи, які порушать.[1]) Тиждень після сього він приняв козацьких послів в Фоґараші, куди приїхали також княгиня-мати Зузанна Льорантфі, вдова по Юрію I., і Іван Кемень, визначний полководець і досвідчений дипльоматичний дорадник Ракоцих. Відтак зараз слідуючого дня посли рушили в дальшу дорогу до семигородського князя до Ґерґень, куди за ними незабаром поспішили Жигмонт і Іван Кемень. Спершу оба князі-братя обговорили цілу справу між собою, а щойно відтак, коли вже зовсім порозуміли ся, приняв Юрій II. 26 марта посольство на святочнім послуханні.[2]) Переговори тревали до

---

[1]) Жигмонт Ракоці до брата, Удваргель 13 марта, Transsylvania I, 41.

[2]) Він же до брата, Фоґараш 19 марта, Herczeg Rákóczy Zsigmond levelezése Nr. 32. Tört. tár 1887 ст. 440; він же до матери, Ґерґень 25 марта, ibdm. Nr. 33. Між учасниками сього козацького посольства згадуєть ся імя шляхтича Лозинського; див. звідомленнє Луки Мясковського з 23 цвітня в Michałowski Nr. 107. Пор. W. Lipiński, Stanisław Michał Krzyczewski (Z dzie-

7 цвітня, в котрий то день козаки відїхали з поворотом домів в товаристві семигородського повновласника, чашника Юрія Ґіляні.[1])

На жаль, не маємо ані ніякого звідомлення про отсі переговори, ані іструкції, з якою вислано се нове, вже третє, семигородське посольство до Хмельницького. Всеж таки нема сумніву, що переговори в Фоґараші та в Ґерґень крутили ся головно довкола двох справ: активного вмішання семигородського князя в польсько-козацьку війну і приєднання польських приятелів родини Ракоцих до спільної акції проти Івана Казимира. В тій останній справі семигородська княжа родина вже передтим поробила деякі кроки. З початком марта 1649 р. семигородський посол до німецьких князів, Франц Ярмі, зупинив ся в Варшаві, щоби познакомити ся з тамошними відносинами, виміркувати настрій польської шляхти супроти нового короля та особливо звернути свою увагу на питаннє, чи орґанізація отвертого бунту проти Івана Казимира дала би перевести ся та які мала би вигляди. На підставі зібраних відомостий доносив Ярмі в своїм звідомленню, що число невдоволених в Польщі дуже велике. Богато підозріває нового короля, що він стремить до абсолютної влади і для сеї ціли звязав ся з Осолінським, всемогучим канцлєром свого небіжчика брата; богато, як от прим. кн. Ярема Вишневецький, почуває ся обидженими ізза деґрадації, инші ізза поминення при авансах; чимало є й таких, що Івана Казимира вважають за неспосібного недотепу. Тому то — впевняв семигородського посла його довірений, який то Мірінцкі — треба майже напевно надіяти ся, що шляхта незабаром збунтує ся проти нового короля і скине його з престола. На сей настрій польської шляхти Ярмі звертав у своїм звідомленню увагу обох братів Ракоцих і радив

jów Ukrainy ст. 317). Здогад Сілядія (Rákóczy Zsigmond ст. 99), що Виговський був головою й сього посольства, зовсім хибний, бо сей вже по відїзді посольства переговорював з польськими комісарами в Переяславі; пор. Костомаровъ ст. 264.

[1]) Жигмонт Ракоці до брата, Фоґараш 7 цвітня, Herczeg Rákóczy Zsigmond levelezése Nr. 35; Стан. Любомирський до Фр. Вешелєні 20 мая, Transsylvania I, 42—43; звідомленнє камянецького кастеляна з 5 мая, Grabowski, Ojczyste spominki II, 18—19 — де семигородського посла невірно зове Czylar. Не обійшло ся при тій нагоді й без романтичної історії: оден член козацького посольства залюбив ся в панночці, з котрою познакомив ся в семигородського вельможі Павла Редея; в день відїзду відбули ся святочні заручини при чім наречений обовязав ся вернути до шести місяців.

перш всього порозуміти ся з краківським воєводою, Станиславом Любомирським, бо сей заявив, що готовий семигородському князеви служити „хоч би й у великих справах“.[1])

Брати Ракоці послухали сеї ради тим охотнійше, що й посли від козацького гетьмана перли їх до сього.[2]) В часі нарад зі своїм братом - князем і переговорів з козацькими послами Жигмонт Ракоці розіслав листи до ріжних польських вельмож і достойників, яких надіяв ся приєднати до своєї партії: до князя Домініка Заславського, князя Яреми Вишневецького і богато инших.[3]) Зміст тих листів, що правда, дуже невинний, обмежений на загальні вискази чемности і прихильности, але головна вага положена на устне звідомленнє передавця. Само собою зрозуміле, що не поминув й краківського воєводи.[4]) Особливо часті зносини завязали ся з кн. Янушом Радивилом і кн. Яремою Вишневецьким. Ще перед переговорами в Ґерґень мав семигородський аґент, Павло Ґеч, тайну нараду зі „слугою“ литовського польного гетьмана, здаєть ся з Юрієм Немиричом,[5]) а відтак незабаром знова виїхав до ньогож.[6]) Під кінець мая були у Вишневецького два посли від князя Ракоці. У відповідь на се посольство Вишневецький переслав кн. Жигмонтови запевнення своєї прихильности і приязни і обіцяв відтак через иншого післанця подати докладне звідомленнє про положеннє „справи“ в Польщі.[7])

Неприхильне становиско семигородського двора супроти нововибраного польського короля і часта виміна посольств між Феєрваром та Переяславом не могли бути тайною для варшавського правління. Вже сам брак якого небудь посольства зі Семигороду на торжествах королівської коронації дав притоку до неприхильних міркувань, а коли змагання князя Ракоці не допустити до коронації Івана Казимира стали відомі, корона-

1) Звідомленнє посла Ярмі з Варшави з марта 1649 р. Transsylvania I, 35 — 37.

2) Порівн. попередну інструкцію козацьких послів.

3) Всі датовані з Ґерґень 28 марта 1649 р. Herczeg Rákóczy Zsigmond levelezése Nr. 34. Tört. tár 1887 ст. 440—41.

4) Порівн. його відповідь Жигмонтови з 26 мая 1649 р.; тамже Nr. 48.

5) Зузанна Льорантфі до Жигмонта, Фоґараш, 24 марта; Mon. Hung. hist. dipl. XXIV Nr. 437.

6) Жигмонт Ракоці до свого брата 6 мая; тамже Nr. 446.

7) Н. до Любомірського 5 червня; рукоп. Інст. Осолінських Nr. 225 ст. 224. Вишневецький до Жигмонта Ракоці 23 мая, Hercz. Rákóczy Zsigm. levelezése Nr. 46.

ційний сойм проголосив його ворогом держави.[1]) Про переговори семигородських послів в Переяславі доносили тамошні повновласники польської держави і приписували неподатливість Хмельницького підшептам та інтриґам семигородського князя.[2]) Польські аґенти в Ясах пересилали свому правлінню відомости про кожний переїзд семигородського та козацького посольства і піднимали крик ізза братання Юрія II. з козацьким гетьманом.[3]) Не бракувало також осторог від деяких угорських вельмож; особливо ревно доносив польському канцлєрови і краківському воєводі Франц Вешелєні про всі підприємства та наміри феєрварського двора та взивав Польщу, щоби пильно дивила ся в сей бік.[4]) Незабаром найшли ся люди, котрі впевнювали, що між Юрієм II. і Хмельницьким прийшло вже до заключення тайного договору з метою спільного нападу на польську державу.[5])

Також тайна переписка обох братів Ракоцих з деякими польськими вельможами звернула на себе увагу польського правління. Станислав Любомирський нарікав перед Вешелєнім, що в Польщі є доволі людий, котрі стоять в зносинах з Ракоцими і попирають їхні пляни.[6]) В инших листах находимо вказівки на часті поїздки семигородських аґентів до польських шляхетських дворів.[7]) Іван Казимир зовсім без обиняків доносить цісареви Фердинандови III, що семигородський князь звязав ся з дисидентами і козаками та намагає ся для себе, або для свого брата придбати польську корону.[8]) Загальне підозріннє ізза тайних заговорів зі семигородським двором звертало ся перш всього проти кн. Яреми Вишневецького і кн.

---

[1]) Звідомленнє пос. Ярмі, Transsylvania I, 35—37; L. Kubala, Wojna Mosk. 247; Ів. Казимир до Хмельницького 27 марта, Grabowski, Ojcz. spom. II, 113—17.

[2]) Воєвода Кисіль до Івана Казимира 11 лютого, Grabowski. Ojcz. spom. II, 10—12; Войт. Мясковський до невідомого, Michałowski, Księga pam. Nr. 100; Relatio в Podgórski, Pomniki I, 140—61.

[3]) Рукоп. Інст. Осолін. Nr. 225 ст. 222' і 225'; Michałowski Nr. 106—107.

[4]) Осолінський до Стан. Любомирського 11 мая, Віденський Держ. Архів, Polonica.

[5]) Камянецький кастелян до львівського судді 5 мая, рукоп. Інст. Осолін. Nr. 225 ст. 217'; Контський до коронного маршалка 13 мая, тамже ст. 225 і богато ин.

[6]) Лист з 20 мая, Transsylvania I, 42—3.

[7]) Рукоп. Інст. Осолін. Nr. 225 ст. 224'—5.

[8]) Варшава, 16 мая, Віденський Держ. Архів, Polonica.

Януша Радивила. Вишневецький був тоді в дуже скрутнім матеріяльнім положенню. Козацький визвольний рух позбавив його просторих латифундій на Україні і вельможа, вважаний досі за наймогутнійшого і найбогатшого в цілій польській державі, попав у грошеві клопоти.[1] Кромі сього він мав жаль до короля за се, що не хотів іменувати його великим коронним гетьманом, хоча він в часі безкоролівя вже фактично виконував сей уряд; що правда, він вже тоді належав до противників Івана Казимира і підпирав кандидатуру Карла Фердинанда. Тепер навязав зносини зі семигородським двором, сподіючи ся від богатих Ракоцих підмоги в грошах і людях.[2] З подібними просьбами обертало ся до Ракоція чимало инших польських шляхтичів, що через козацьку війну потерпіли матеріяльні страти.[3] Чималий переполох в польських правительственних кругах викликав Вишневецький через скликаннє шляхти на нараду на 12 червня. На варшавськім дворі бояли ся, що він старає ся до спілки з Радивилом завязати конфедерацію в армії, притягнути до неї найбільше впливових достойників держави і довести діло до домашньої війни.[4] Щоби ослабити силу литовського польного гетьмана і вчинити його менше небезпечним, зажадав Іван Казимир від нього присилки частини литовського війська. Януш Радивил зараз зрозумів, в чім діло, поєднав ся зі своїм католицьким свояком, литовським канцлером Альбрехтом Радивилом і оба скликали литовських вельмож на нараду, на котрій відкинули королівське домаганнє, як противне коституції.[5]

Непевне положеннє у внутрі польської держави та неминуча боротьба з козаками накладали на Івана Казимира безумовний обовязок, прояснити свої відносини до семигородського сусіда. Вже в грудни 1648 р. краківський воєвода, Ста-

---

[1]) Порівн. Czermak, Z czasów Jana Kazimierza; Książę Jeremi dłużnikiem ст. 281—294.

[2]) Н. Н. до краківського старости 5 червня, рукоп. Інст. Осол. Nr. 225 ст. 224.

[3]) Любенецький до Юрія II. Ракоці в червни, Transsylvania I, 44—6.

[4]) Краківський староста до Н. Н. 9 червня, рукоп. Інст. Осол. Nr. 225 ст. 224—5; Говербек до висших радників, Варшава 17 червня, Urk. u. Aktenstücke I, 352—3. Звістка в Кубалі (Jerzy Ossoliński II, 284), що Вишневецький хотів оженити свого свояка Замойського зі сестрою Ракоцих, о котру старав ся також кн. Заславський, схоплена з воздуха, бо Юрій II. Жигмонт не мали ніякої сестри.

[5]) Pamiętniki Albrechta Radziwiłła, Познань 1839 II, 371.

нислав Любомирський, радив королеви вислати посольство до князя Ракоці. Завданнєм посольства мало би бути урядове повідомленнє князя про вибір Івана Казимира та при тій нагоді розслідженнє настроїв на семигородськім дворі. Також посольство мало зробити спробу, відтягнути Юрія II. Ракоці від союза з Хмельницьким та, коли можливо, приєднати його для Польщі.[1]) Король зразу зволікав, не міг рішити ся що до вибору особи посла, але вкінци все більше непокоячі відомости про затії братів Ракоцих присилували його, послухати ради краківського воєводи. Посольство повірено бецькому старості Іванови Вєльопольському. Вєльопольський повідомив 27 цвітня семигородського князя про свою подорож і просив видати місцевим урядам прикази, потрібні для забезпеки його особи і посольської дружини.[2])

На чолі величавого походу, в супроводі цілої сотні дружини рушив Вєльопольський в перших днях мая в дорогу; 5 мая був вже на угорській границі і вислав відтам привіт князеви Жигмонтови Ракоці, котрий тоді перебував в своїх маєтностях в горішній Угорщині.[3]) Його приїзд був для братів Ракоцих дуже не в пору і нагнав їм чимало клопоту. Велика виставність, з якою виступав польський посол, приневолювала семигородський двір до відповідних приготовань, щоби „й собі показати ся, на скільки позволяла жалоба". Та найважнійше було, що саме тоді вели ся рішаючі переговори з Хмельницьким та зі сторонниками Ракоцих в Польщі, а від висліду тих переговорів залежало становиско князя супроти королівського посла. По тій причині князь Жигмонт рішив, як найдовше відволічи приїзд польського повновласника. Післав йому на зустріч одного з визнатнійших семигородських вельможів, Франца Бетлєна, з чималою дружиною, поручив йому привитати Вєльопольського дуже чемно і з великою шанобою та провожати його в дальшій дорозі, але притім так уладити подорож, щоби як найдовше тревала. Між тим — надіяв ся Жигмонт — Ґеч поспіє принести відповідь від Радивила, а також і вислане до

---

[1]) Ст. Любомирський до канцлєра Осолінського 13 грудня 1648 р., рукоп. Інст. Осол. Nr. 3564 ст. 187—9.

[2]) Pastorius, Hist. Poloniae, Ґданськ 1685 II, 1—2; Bisaccioni, Historia, Больоня 1653 ст. 543; Вєльопольський до Ракоцих 27 цвітня, Mon. Hung. hist. dipl. XXIII Nr. 9.

[3]) Ів. Данієль до Жигмонта Ракоці, Кобилянка 1 мая; Вєльопольський до йогож, Cuzimae 5 мая, Herczeg Rákóczy Zsigmond levelezése Nr. 39—40.

Хмельницького посольство зможе вернути і принести рішеннє.[1]) Бетлєн так совісно виконував дане йому порученнє, зупиняв посольство у всіх містах по дорозі, показуючи Полякам всі замітнійші памятки, що Вєльопольський з пересердя виписав на нього до князя жалобу. „Він (Бетлєн) мабуть забуває, що я не приїхав сюди як турист, але як посол польського короля на семигородський двір“, жалував ся перед Жигмонтом і просив вимогти на Юрієви II, щоби його подорож прискорено.[2])

Переговори між Вєльопольським і обома Ракоцими тревали до 4 червня. Польський посол не зробив корисного враження на семигородськім дворі. Його запевнення про прихильність та симпатію Івана Казимира до княжої родини не найшли віри, бо Юрій II. був надто добре поінформований про правдиний стан річий. Так само не найшли послуху його нашептування про можливість придбання польської корони через тісний союз з Річю посполитою проти козаків. При тім Вєльопольський був на стільки хитрий та необережний, що обіцював польську королівську корону рівночасно обом братям, інтриґуючи перед Юрієм II. проти Жигмонта, а перед Жигмонтом проти Юрія II. та змальовуючи одного перед другим як невідповідного і маловартного кандидата. Семигородський князь рішучо відказав домаганню посла післати своє військо проти козаків, але заявив свою готовість, перебрати посередництво між Польщею і Хмельницьким. Зі сею відповідю відїхав Вєльопольський 4 червня з Феєрвару. Його посольство не довело до нічого та не мало ніяких наслідків, бо Іван Казимир не приняв жертвованого йому посередництва, кажучи, що „не яло ся, щоби чужий князь посередничив між ним та його підданими“.[3])

Як Жигмонт зовсім вірно надіяв ся, посольство під проводом Юрія Ґіляні було в часі побуту Вєльопольського в Феєрварі вже в дорозі з поворотом до Семигороду. Ґіляні виїхав

---

[1]) Жигмонт Ракоці до брата, Патак, 6 мая. Mon. Hung. hist. dipl. XXIV Nr. 446.

[2]) Вєльопольський до Жигмонта Ракоці, Салярд 17 мая, Herczeg Rákóczy Zsigm. levelezése Nr. 45.

[3]) Kemény, Önéletirása ст. 494—5; Юрій II. Ракоці до Івана Казимира, Феєрвар 4 червня, Michałowski, Księga pam. Nr. 117 і Levelek és ókiratok Nr. 5, Tört. tár 1889 ст. 331; Вєльопольський до Юрія II., Люблин 18 липня. Mon. Hung. hist. dipl. XXIII Nr. 14.

з Чигирина 14 мая і 25 мая приїхав вже до Яс.[1]) Хмельницький, котрий тоді вже зовсім рішучо приготовляв ся до нового походу на Польщу і покликав ціле населеннє України до війни, домагав ся також і від семигородського князя та його брата швидкого та рішучого виступу. В листах до Юрія II. і Жигмонта гетьман оправдує ся, що не приняв семигородського посольства з відповідною помпою та почестями, бо Україна дуже винищена війною, та покликує ся на устне звідомленнє посла. Дещо докладнійше про свої пляни висказує ся в листі до Івана Кеменя. Подає йому до відома, що задумує негайно наново почати війну проти Польщі і просить вплинути на братів Ракоцих, щоби й вони рушили в похід на Краків. Вислід війни мусить безсумнівно бути корисний, бо Поляки, захоплені з двох боків, не видержать і підуть в розтіч. Нехайжеж князі Ракоці не лишають сеї нагоди невихіснуваною.[2]) Заразом гетьман значно обмежував свої дотеперішні домагання що до якости та способу підмоги з боку Семигороду. Він вже не жадав, щоби семигородський князь йшов перший в похід на чолі цілого свого війська; тепер вдоволяв ся й тим, щоби князь Жигмонт підсунув ся до Мункачева і там дожидав козацько-татарського походу на Польщу; щойно відтак мав би рушити на Краків і старати ся захопити се місто несподіваним нападом.[3])

Мимо сього обмеження домагань між обома переговорюючими сторонами все ще оставала та сама засаднича ріжниця,

---

[1]) Авізи з Яс. Рукоп. Інст. Осолін. Nr. 225 ст. 225.

[2]) Хмельницький до князя Юрія II. Transsylvania I, 41—42; він же до Жигмонта Ракоці, Rákóczy Zsigm. levelezése Nr. 43; він же до Івана Кеменя, Mag. tört. tár XVIII Nr. 28 — всі три листи з Чигирина, 14 мая.

[3]) Авізи з Яс на основі устного оповідання семигородського посла, рукоп. Інст. Осол. Nr. 225 ст. 225. На тім місци треба спростувати одно непорозуміннє. Здаєть ся, на підставі хибного зрозуміння вислову гетьмана в листі до Жигмонта Ракоці з 20 лютого, тобто що він (Хмельницький) сподіє ся, що незабаром особисто стане перед ним навколішки", мадярський історик Сіляді приходить до висновку (Rákóczy Zsigmond ст. 99 і II Rákóczy György ст. 61), що Хмельницький жертвував Жигмонтови володіннє над козаками, хотів його зробити королем України. В передмові до Transsylvania I. (ст. 25) каже тойже учений, що гетьман саме через Ґілянія (там невірно Ґечом названого) 14 мая взивав Жигмонта, станути на чолі козаків. Про того рода авантурничі пляни нема нігде згадки в історичних жерелах і переговори між Ракоцими та Хмельницьким все вели ся тільки в справі винесення Жигмонта на польський престіл. Україну Хмельницький все резервував для себе.

на котру ми висше вказували. Хмельницький домагав ся, щоби Жигмонт Ракоці підняв офензиву проти Польщі, як самостійно ділаючий чинник, і відповідно до сього вивів в поле відповідні для сеї цілі, хочби й до крайної необхідности обмежені воєнні сили, а Юрій II. обстоював при тім, що його брат „може лишень, як колись Степан Баторій, тільки з прибічною дружиною рушити до Польщі і там пристати до козаків. Тепер, коли мусіло запасти рішеннє в так важній справі, становиско семигородського князя було дуже прикре. Годі було сумнівати ся, що такий похід, якого домагав ся козацький гетьман, мусить необхідно замотати Семигород у війну з Польщею. А до ведення такої війни не було в нього ані спромоги, ані охоти. Не було спромоги, бо не був до сього, як слід, приготований, а що важнійше, не почував ся ще доволі безпечний з боку Туреччини і Австрії. Не було охоти, бо, як зараз побачимо, він вже тоді носив ся зглядом Польщі зі зовсім иншими плянами та справа придбання престола для Жигмонта його зовсім природно куди менше захоплювала, чим небіжчика князя, батька. Юрій II., як се показують його непорозуміння з матерю, почував ся батьківським завіщаннєм покривдженим в хосен брата і тим менше мав охоти для його користи ставити на карту свій власний престіл. Колиж мимо сього переговорював з Хмельницьким, то робив се виключно в своїм власнім інтересі, а також в інтересі семигородської держави, для котрої могутний союзник, яким був козацький гетьман, був дуже пожаданий. Тому всі конспіративні переговори з польськими вельможами і дисидентами вели ся, як ми се й досі бачили, виключно в імени Жигмонта і Жигмонт особисто ними кермував. І саме ті конспіративні переговори не дали вдоволяючого висліду. Станислав Любомирський, на котрого покладали такі великі надії і котрий сам заявляв охоту „служити Жигмонтови хоч би й у великих справах“, виявив ся одним із найзавзятійших противників Ракоцих, з поручення польського короля переписував ся з Вешелєнім, відомим ворогом семигородського князя, остерігав канцлєра Осолінського перед намірами братів Ракоцих, а навіть доносив австрійському правлінню, що Юрій II. носить ся з наміром захоплення Угорщини.[1]) Вишневецький вважав

---

[1]) Іван Казимир до Вешелєні 13 мая, Держ. Архів у Відни, Polonica; Любомирський до Осолінського 13 грудня 1648 р., рукоп. Інст. Осолін. Nr. 3564 ст. 187'—9; Осолінський до Любомирського 11 мая, Держ. Архів

поборюваннє козаків за своє життєве завданнє, бо тільки тим способом міг мати надію, відзискати свої величезні маєтности на Україні.[1]) Так само мало можна було сподівати ся й від инших „приятелів“ родини Ракоцих, як се виявило ся вже при виборі короля. Вони тримали ся в резерві і готові були прискочити тільки на випадок рішаючої побіди.[2]) Чимало було й таких, що навязували ся Ракоцим тільки тому, щоби від них виєднати собі деякі ласки.[3]) Було очевидним, що з того боку не можна надіяти ся на ніяку поважнійшу підмогу для плянів Жигмонта. На кінець мусів князь рахувати ся також і з настроєм в своїй державі. З його дорадників мабуть тільки оден Бістерфельд безумовно одобрював наміри молодшого Ракоці;[4]) инші, а особливо досвідчений Іван Кемень, відносили ся до них холодно. Були між семигородськими достойниками й такі, котрі зовсім ворожо відносили ся до дотеперішних переговорів князя з Хмельницьким і до його антипольської політики. Підносили ся голоси, котрі остерігали перед небезпекою козацькотатарської ліґи для Семигороду, остро ганили легкодушність князя і його дорадників, що добивають ся польської корони в кругах, які нею не розпоряжають, і висказували ся за тісним союзом з Польщею.[5])

Щоби цілу справу перед вирішеннєм передати до розґляду компетентним чинникам, а здаєть ся й тому, щоби негодованнє брата відвернути від своєї особи, Юрій II. скликав членів двірської ради і довіреників родини на 14 червня до Дьодь на нараду[6]) і предложив їм домагання гетьмана до одобрення. Вислід наради був по думці дотеперішної політики князя. Пропамятне письмо, зложене Іваном Кеменем, як збірна гадка членів ради, зазначує перш всього, що без згоди сойму станів князь не може починати офензивної війни проти

у Відни, Polonica; Любомирський до Вешелєнія, 20 мая, Transsylvania I, ст. 42—43.

[1]) Вишневецький до Жигмонта Ракоці 22 мая, Hercz. Rákóczy Zsigm. levelezése Nr. 46.

[2]) Звідомленнє посла Ярмі з марта, Transsylvania I, 35—7.

[3]) Любєнєцкий до Ракоцих в червни, там же I, 44—6.

[4]) Порівн. його переписку з Жигмонтом в Hercz. Rákóczy Zsigm. levelezése.

[5]) Павло Беке до Степана Петкі, Яси 6 липня, Szekély oklevéltár VI, ст. 186—7.

[6]) Порівн. скликуюче письмо з Феєрвару, дня 7 червня 1649 р.; Lukinich, Bethlen F. levelezése, Nr. 71, Tört. tár 1907 ст. 364.

Польщі та що така війна була би дуже небезпечна з огляду на отоманську Порту і на німецького цісаря. Що до справи призову князя Жигмонта на польський престіл, то по думці членів ради Юрій не може ані дораджувати ані відраджувати свому братови приняття корони, бо справа дуже важна, перешкоди дуже великі, а успіх дуже непевний. Але коли Жигмонт має охоту, піти за призивом, коли не лякаєть ся небезпек і коли виєднає собі дозвіл матери, Юрій II. не повинен йому ставити перепон, навпаки дати йому помічну руку до переведення намірів. Для сеї цїли має не тільки дати свою згоду на побір рекрута, але й видати приказ, щоби нікому не робили перешкод, хто хоче служити князеви Жигмонтови. Однак рекрутованнє треба би переводити дуже обережно і воно не могло би відбувати ся в Семигороді. Що до переговорів з козаками, рада звертає увагу на постійно повертаюче непорозуміннє, що Хмельницький перед семигородськими послами ставить більші домагання до князя, зглядно до його брата Жигмонта, як се виходило би зі заяв козацьких послів в Семигороді. Домаганнє походу на Краків вважають за неможливе до приняття і заявляють, що князь Жигмонт міг би що найбільше на чолі невеликого відділу війська величини воєнної дружини прилучити ся до козацького походу. Щоби се становиско семигородського правління зясувати гетьманови і вияснити суперечність між його домаганнями, треба вислати нове посольство на Україну з острим наказом, під карою смерти не переступати своїх інструкцій.[1])

Але такого посольства не вислано і зносини між семигородським двором та козацьким гетьманом в найблизших часах перериають ся. Се тим дивнійше, що Юрій II. носив ся з намірами, козацько-польську війну і кандидатуру свого брата на польський престіл вихіснувати для своїх особистих цілий. Він задумував заключити оборонний союз з Хмельницьким і за підпертє кандидатури Жигмонта виєднати собі відступленнє 13-ти спіжських городів.[2])

---

[1]) Levelek és okiratok Nr. 7, Tört. tár 1889 ст. 332—4.

[2]) На се вказує звістка з Гамбурґа з 10 липня, наведена в листі Бістерфельда до князя Жигмонта з 23 серпня (в Hercz. Rákóczy Zsigm. levelezése Nr. 65, Tört. tár 1888 ст. 654—6): „Chmielnicki... conclusit cum legatis Moscoviticis ac Rakoczianis foedus desensivum contra Polonos obtulitque se Rakoczius se urbes ad Hungariam pertinentes sed ad regem Poloniae devolutas recuperaturum“ — до чого Бістерфельд, котрий про пляни Юрія II. був

Між тим події пішли швидкою ходою вперед. Польський посол у Хмельницького, Смяровський, вже в перших днях мая, не лише доносив, що війна з козаками неминуча, але вже знав, що театром війни буде подільсько-волинське пограниче.[1]) В три тижні по нарадах в Дьодь почали ся бої під Збаражем.

добре поінформований, додає значучі слова: „En nostra secreta!“ Про тайний союз між Ракоцим та Хмельницьким доносять Станислав Лянцкоронський і Смяровський польському канцлєрови (в червни 1649 р.), а Вешелєні остерігає краківського воєводу, Любомирського, перед намірами семигородського князя на спижські городи; Michałowski, Księga pamiętnicza Nr. 118—120.

[1]) Див. Грушевський, Хмельниччина в розцвіті ст. 179.

[П]ОЛЬСЬКОСЛАВЯНСЬКИЙ СЛІВНИК І СЛАВЯНСЬКОПОЛЬСЬКЕ ІМЕН ТОЛКОВАННЄ ЗАРУДНИЦЬКОГО

З ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.

НАПИСАВ ІВАН БРИК.

В бібліотеці товариства „Просвіта“ у Львові зберігається під ч. 114, сиґ. XI. 6. збірник з XVIII ст., в якому сплетені між иншим два рукописні слівники, а саме:

1) Лєѯиконъ сиричъ синонима имѣюща въ себѣ словеса перъвие полскѣѧ азбꙋчнии потомже славенъскиѧ благопотребнимъ къ виразꙋмѣнїю словесъ славенскихъ ѡкритающихъ сѧ въ книгахъ цр҃ковнихъ. Изѡбращенъ въ типоґрафїи Монастира ѡбщежителъного варъковицкаго през Їеръмонаха Берънаръдина Зарꙋдънѣцкаго Рокꙋ бж҃ия ѧѱме мц҃а Септемъвриѧ дня кд. Ex Libris Fris P. Bernardini Zarudnicki. mp.

2) Ѿ еврейскаго греческаго и латинъскаго и ѿ инних ѧзиковъ начинающаѧ сѧ имена свойственнаѧ з многихъ малаѧ и ѿ различна тълкованиѧ малими назнаменасѧ, а инде и без толкованѧ за слꙋчаиное, и нꙋждное и скоростное времене перъвое изѡбразисѧ. Придани же сꙋтъ имена преложенѧ на пострижєнїй калоугерства. Знаки [1]) калоугеромъ або инокомъ[2]) а, инокинѧмъ. Сїй же придатокъ въ монастири ѡбщежителъномꙋ Кꙋстинъскомꙋ презъ Їеръмонаха Берънаръдина Зарꙋдънѣцкаго тогда бꙋдꙋщаго пропокѣдника изѡбращенъ Рокꙋ бж҃ия ѧѱмз мц҃а Їанꙋар. дня ї҃н. Ex libris Fris Bernardini Zarudnicki mpp.

Слівник з 1745 р. і „толкованнє“ імен власних з 1747 р., та ще до того слівник польсько-церковнославянський, се справді повинно представляти немалий інтерес не тільки як причинок до лексикоґрафії, а ще більше під культурно-історичним оглядом.

Близший розслід, якого вислід я збираю коротко, покаже дійсну вартість обидвох слівників.

Під палеоґрафічним оглядом рукописи мало цікаві. Писані на папері в один стовпець. Сторінки обрамовані старанно чор-

---

[1]) З причини технічних трудностий знаки пропущені.

[2]) м написане у формі латинського m.

ними лініями. Скоропись типова XVIII в. грубшого типу. Д велике й мале без ніжок нагадує латинське d з поземою черткою як основою, к нагадує грецьку ϑ, ж поздовжне, ѣ з довгим хвостом зверненим вправо, т велике й мале триніжне, ѵ має форму ȣ, ю і ꙗ заосмотрене двома точками з гори. Формат 4°.

Леѯикон обіймає 154 сторінок, нумерованих самим автором арабськими цифрами. На сторінку припадає найбільше 22 рядки, але не всі сторінки виповнені до кінця. Слівник зложений в польському азбучному порядку. Польські слова пояснюються словами церковнославянськими.

Маючи перед собою слівник з першої половини XVIII ст., належить перш усього найти його звязок з ранішими слівниками, бо звісно, що всі вони повязані з собою впливом ранішого на пізніший.

Такий звязок заходить межи „Лєксис-ом“ Лаврентія Зизанія і слівником „Лєксисъ съ толкованіемъ слове(н)скихъ словъ просто“, надрукованим архимандритом Амфилохієм в Чтенія-х Имп. Общ. истор. и древн. росс. при моск. унив. 1884 р., кн. II. Сей слівник був жерелом Лаврентієвого „Лєксис-а“,[1]) котрий знову послужив за жерело для рукописних азбуковників або алфавитів чужосторонніх мов XVII і XVIII ст., а також для друкованого слівника Памви Беринди „Леѯі́ко́нъ славенорѡ́сскі́й, и҆ и҆ме́нъ Тлъкова́ні́е“ виданого у Київі 1627 р. і в Кутеїнськім монастирі 1653 р.[2]) Лєксичний матеріял Зизанія увійшов в „Леѯі́ко́нъ“ П. Беринди майже в цілости. Слівником Беринди користувався[3]) постійно автор слівника „Синонима славеноросская“ XVII ст., виданого П. Житецьким в „Очерк-у литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII вѣкѣ“, Київ 1889. Слівник Беринди став теж основою „Леѯи́кон-а“ славянсько-польського, надрукованого в друкарні супрасльського монастиря 1722 р., котрий знову в свою чергу появив ся у точному майже передруку як „Леѯі́конъ славенско-полскі́й“ доданий до Богословії нравоучительної, виданої в Почаїві 1751 і 1756 р.[4])

---

[1]) М. Возняк, Причинки до студій над писаннями Лаврентія Зизанія. „Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові“ т. 83, ст. 39.

[2]) С. К. Буличъ, Очеркъ исторіи языкознанія въ Россіи, т. І. Спб. 1904, Зап. ист. филолог. фак. Спб. унив. ч. LXXV, ст. 165.

[3]) П. Житецкій, Очеркъ лит. ист. мр. нар., ст. 3 (Приложеніе).

[4]) Къ библіографіи церковно-славянскихъ изданій въ Россіи Э. Калужняцкаго, Спб. 1886, Сборн. Отд. р. яз. и слов. ИАН. т. XLII, 1., ст. 8, 31.

Слівника, в якому польські слова пояснювалисяб церковнославянськими словами, наука досі не знає. Іван Огієнко намагається вправді бачити пробу такого слівника у слівнику „Синонима славенороссская“ виданім Житецьким, говорячи, що у ньому „слова польські та книжні пояснюються церковнославянською мовою“ [1]) — та таке твердженнє, по мойому, не вірне. Там церковнославянською мовою пояснюються слова тодішньої книжної української мови, в котрій стрічаємося теж і з польонізмами — а не польської. Так дивиться впрочім на сей слівник і сам його видавець П. Житецький [2]) та Б. Грінченко. [3])

Значить, слівник Зарудницького є покищо одиноким слівником польсько-церковнославянським. Зі знаних досі лексикоґрафії слівників і часом і своїм характером найблище підходить до нього супрасльський слівник з 1722 р.

Вже саме названнє слівника Зарудницького живо нагадує заголовок слівника: **Лѣѯі́конъ сирѣчь словесни́къ славе́нскій и҆мѣ́ющъ въ себѣ, словеса̀ пе́рвѣе Славе́нскїѧ, Ѧ҆зы́чныѧ, посемже Полскїѧ. Бл҃гопотре́бный къ выразꙋмѣ́нїю Слове́съ Сла́ве́нскихъ, обрѣта́ющихсѧ въ Кни́гахъ Црко́вныхъ И҆зѡбра́женъ. Въ Тѵпогра́фїи Монастыра̀ ѻ҆бщежи́телнагѡ Сꙋпра́слскагѡ. Ро́кꙋ Бж҃їѧ ѧ҂ѱкв. Мцⷭ҇ѧ Генвара̀ дна̀ кі.**

Якщо порівняти обидва заголовки, то стане ясно, що Зарудницький з незначними змінами й помилками переписав живцем в заголовок свойого слівника такий же заголовок супрасльського слівника. Ба він і не подумав над тим, що коли слівник, пояснюючий церковнославянські слова польською мовою, міг бути справді „**бл҃гопотребный къ выразꙋмѣнїю словесъ славенскихъ, обрѣтающихсѧ въ книгахъ црковныхъ**“, то його польсько-церковнославянський слівник до такої ролі ніяк не надавався, а зазначуваннє такого завдання у заголовку треба вважати аж надто механічним наслідуваннєм.

Порівнаннє обидвох слівників приводить нас до висновку, що Зарудницький супрасльським слівником не тільки користу-

[1]) Огляд українського язикознавства, Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові т. 79, ст. 61.

[2]) Очеркъ, ор. cit. ст. 1.

[3]) Огляд української лексикоґрафії, Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові т. 66, ст. 4.

вався, але що він був для нього основою і майже одиноким жерелом. На питаннє, як Зарудницький використав своє жерело, приходиться відповісти коротко: механічно. Бо тільки тим можна пояснити характеристичні прикмети його слівника.

Перш усього в слівнику З. зовсім недодержаний азбучний порядок слів під поодинокими буквами. Місцями слова дописані на вільних полях з боку, а при кінці на 154 ст. дописані „шставшина ѿ литери Z. словеса“.[1])

Метода складання слівника у Зарудницького зовсім проста: Він виписує слова із супрасльського словаря в той спосіб, що найперше кладе слова польські а побіч значіння церковнославянські, значить у відворотнім порядку і вписує під відповідні букви польської азбуки. Для зілюстровання кілька примірів:

С. Ӑзъ. Ja. — З. Ja азъ; С. Ӑбїє. Záraz. Wnet. — З. Zaraz, wnet, абїє. і т. д.

Польські синоніми церковнославянських слів вносить З. живцем у свій слівник, при чому перше значіннє переважно рішає про його азбучне місце, н. пр.:

С. Ӧгнь. Ogień, Ognisko. Stos drew. — З. Ogień, Ognisko, Stos drew, огнь.

С. Щѹкъ. Huk. Szum. Pluskota. — З. Huk, Szum, Pluskota, щѹкъ і т. д.

Се є й причиною, що одно і те саме польське слово повторяється кілька разів і в ріжних місцях. Н. пр. Bankiet. Uczta гощенїє. за чим слідують инші слова, відтак знову Bankiet. Uczta пиръ і втретє Bankiet чреждєнїє і т. д.

Ся саме обставина, що З. невільничо й механічно брав зі свойого жерела, спричинила і усю безсистемність і хаотичність його слівника.

З огляду на мову обидва слівники виказують поважну ріжницю, яка, очевидно, в слівнику доторкає головно звучні.

С. слівник уживає носових голосівок тільки в двох словах: жѫтроба і ѧзыкъ; зрештою ѧ має тільки значіннє ґрафічного значка, рівновартного з ꙗ. З. уживає носової голосівки тільки раз: жѫтроба. Замість ѧ постійно уживає ꙗ.

Глухі ъ, ь писані З. однаково, так що ґрафічна ріжниця між ними вповні затрачується і стає трудно розслідити звукову прикмету шелестівок. Поруч частої появи *о* зам. ъ: *со*насламдаю, восќѹю і відворотної ъ зам. *о*: съмнюсꙗ зазначую

[1]) Подібно в слівнику Беринди дописані — шстáвшаа речéнїѧ.

характеристичне й вперте писаннє ъ в середині слів при кінці замкнених складів черъта, помъпа, конъчина, каръкаръ. Натомість часто пропущене ъ при приіменниках в злуці з іменниками: безцръка, безъма.

Голосівка ѣ зам. *е*: глѣзно; зам. *и*: погѣбаю; зам. *і (ї)*: вселенскѣй, сверѣпѣю, кѣй (каа, кое); зам. *а*: простръѣнно; зам. *ы*: рѧснѣ (fałdy), нарѣцаніе і т. д.

Голосівка *и* майже все зам. *ы*: бисть; зам. *ѣ*: гриза, ѹсморизатель, стритеніе; зам. *е*: ѡжиреліє, невѣдиніе.

Голосівка *і (ї)* зам. *е (є)*: доблїствую, тозїмецъ, съустроїніє; зам. *ы*: члѣнї, раздолї, многаждї, обїчай, мїсълъній і т. д.

Шелестівки *л*, *р* являються переважно з прикметою отвердіння, на що вказувалоби писаннє після них в середині ъ і такі приміри як: владь, градущій, прамо, убѣлаю, поселанинъ, клучимость. Дуже рідко стрічаємо відворотну появу *я* зам. *а*: игрѧлище, прѧвлю.

Шелестівки *б* і *в* міняються: алѧбастръ, лѣчва.

Рідко приходить *х* зам. *г*: хрохотъ і *г* зам. *х*: страгливій, акрогордонъ. Евфонічне *н*: древнїанъ зам. древѧнъ.

Шелестівкові закінчення іменників м. р. можна приняти за тверді.

В закінченню іменників ж. р. стрічаємо поруч правильних теж кілька случаїв в роді: твердина, гордина.

Прикметникові закінчення приходять у виді — *їй*, *ій*: мрачній, лукавій, долъгій, дебелій, любимій, мудрій — раз вселенскѣй і раз съсканый.

Характеристичні усічені закінчення: жерновъ ѡсли, лунѧщисѧ, иконни зракъ, миръни.

Як що приглянемося сим звуковим прикметам, то прийдемо до висновку, що Зарудницький стояв під впливом живої української мови, а специяльно її волинського говору. Се потверджують хочби ті діялєктичні дані, що зібрані в К. Михальчука,[1]) Д. Абрамовича,[2]) В. Камінського[3]) і І. Зілинського.[4])

---

[1]) Труды Чубинскаго т. VII. ст. 498, 503, 556, 541, 475.

[2]) Дм. И. Абрамовичъ, Село Коснище Владиміръ-Волынскаго уѣзда Волынской губерніи, Живая Старина 1898, ст. 187, 189, 325.

[3]) В. Каминскій, Краткое описаніе говора села Косарева Дубенскаго уѣзда Волынской губерніи, Русскій Филологическій Вѣстникъ 1904, Nr. 1 і 2, ст. 258, 259, 261.

[4]) Проба упорядкования українських говорів, Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, Львів тт, 117—118, ст. 349, 352.

Титли переважно розвязані, наголоси й придихи пропущені, перепинні знаки в більшости занедбані.

Під лексичним оглядом слівник приносить лиш кілька слів, яких нема в супрасльському слівнику, котрого лексичний матеріял вичерпує тільки частинно. До того церковнославянські слова відписані часто так хибно, що дають просту нісенітницю.

Вартість польського лексичного матеріялу покривається вартістю слівника з 1722 р. Поминаючи численні похибки й незначні правописні відміни, звертаю увагу на такі ріжниці між обидвома слівниками, як: dudacz зам. dudarz, bardzo зам. barzo, siekira зам. siekiera, letki зам. lekki, deska dranica зам. deszczka dranica, deszka tablica зам. deska tablica, gęgliwy зам. gęgniwy, gieometrya зам. heometrya, łoskotanie зам. leskotanie, niebespieczenstwo зам. niebespieczność, perekidczyk зам. przekidczyk.

Деякі слова зовсім фальшиві, н. пр. harowanie зам. hercowanie = ристанїє, przeszły зам. przyszły = бѹдѹщїй, linię krosta зам. linia, kreska = черта і т. и.

Слова, яких нема в супрасльськім слівнику, слідуючі:

1) bękart побіч прелюбодѣйчище З. ставить прелюбодѣичикъ, 2) побіч bojowisko = бойще З. дає tok, 3) buduię побіч зиждѹ З. дає жиждѹ,[1]) 4) нечестие зам. bezbożność З. дає bezecność,[2]) 5) сѫпротиворѣчїє зам. mowa przeciwna З. дає mowa opaczna, 6) nauczyciel = раббѹнъ, рабичщъ,[3]) 7) obzarstwo = чревовѣсїє.[4])

Взагалі слівник Зарудницького робить вражіннє недбало зладженого бруліону, так хаотичного і повного похибок, що з нього практична користь майже ніяка. Автор зраджує разяче незнаннє церковнославянської мови. Польська мова у його слівнику поправнійша ніж у супрасльському.

Хоч З. опер свою роботу на слівнику з 1722 р. і мав під рукою теж слівник Памви Беринди, то не використав їх як слід, ані совісно, ані вповні.

Заголовок другого слівника, т. зв. толкованнє власних імен, переписаний з Памви Беринди: Ѿ Еврейскагѡ, Греческагѡ же и Латїнскагѡ, и ѿ иныхъ Ѧзыкѡвъ, начынающаѧ сѧ

---

1) Приходить теж в „Синонима“-х Житецького.

2) Так і в слівнику Памви Беринди.

3) раббѹнъ у фальшивій транскрипції взяте з Памви Беринди, рабичщъ фальшиве.

4) чревобѣсїє в слівнику П. Беринди.

Имена свойственныѧ. Зъ мнωгихъ, малаа и ѿ различна тлъкованїа, малыми назнаменасѧ, а инде и без тлъкованїа, за слꙋчайное и нꙋждное и скоростное времене пръкое Изωбразисѧ. Приданы же сꙋтъ Имена Преложенїа на Постриженїи Калоѵгерстка. Знаки Калꙋгерωмъ або Инокωмъ, к: а Инокинѧмъ. к:

Слівник писаний тим самим почерком, що й попередній і обіймає 54 сторінок. Прикмети палеоґрафічні й звукові такі самі, що і в першім слівнику. Саме поверховне порівнаннє доводить до висновку, що одиноким жерелом слівника З. був П. Беринда.

Зі звукових прояв належить піднести наклін З. заступати **ω** П. Б. голосівкою **о: адонаї, ѵ** П. Б. голосівками *і, и, ѣ:* **Фрїгїа, Хрисоґонъ, Ялѣпій, ꙃ** П. Б. шелестівками *ф, θт:* **аґафїа, арeꙃта.**

Слівник Зарудницького є скороченим витягом зі слівника П. Беринди.

Се скороченнє полягає не тільки на тому, що число пояснюваних імен менше о 405, але й на тому, що З. подає пояснення в скороченій формі та робить довільний і доривочний вибір значінь, даючи їх значно менше ніж П. Беринда.

Імена вписані по приміру Беринди в азбучному церковнославянському порядку і пояснюють ся польською мовою. Порядок слів під поодинокими буквами З. часто змінює, слова пересуває, дуже часто в одній стрічці поміщує побіч себе два ріжні імена або стягає фонетично подібні імена в одну стрічку і під одно поясненнє. Ізза того і сей слівник є хаотичним і непрактичним, а до того мало віродостойним. Зазначую ще, що знаки інокам і инокиням в більшости пропущені, пропущені теж дати імен в місяцях та цитованнє жерел.

Порівнаннє слівника Зарудницького з його жерелом доводить нас до ось яких висновків:

1) Зарудницький дуже часто хибно переписує церковнославянські імена, що виходить головно з хибного чи поспішного відчитування, або довільної, нічим неоправданої зміни. На примір: **Карїаїмъ** зам. **Карнаїмъ, асеꙋкретъ** зам. **асиґкріт, ахїнїа** зам. **ахїиѧ, вескъ** зам. **везекъ, кавсїна** зам. **`кавсена** (се клясичний примір, де досить невиразне **е** З. відчитав як **ї**, **и** взяв за **н**, а **л** за **а**), **Поликротъ** зам. **Поликарпъ, Рωмолій** зам. **Рωмелїа** і т. и.

2) Множество примірів виказує, що З. не розумів теж і тої книжньої мови, якою Беринда пояснює імена:

Ѧгаѳаггелъ: Б. злгій вѣстник — З. Wieszczek podły,
андрωн: Б. мѣсце где мꙋжеве мешкают и бесѣды свои мѣкають — З. Mieysce gdzie męzowie mieszkaią i biesiaduią,
астерїй: Б. минотавр або звѣздный — З. Minutarz Gwiazdny,
вꙋлъ: Б. рожай або лѣторослка — З. Rodzay albo Latoroslka,
діомид: Б. дивен свѣтник або славно свѣщатель — З. Dziwny Swieciciel v. Sławny,
дїфѳонгъ: Б. двогласный, двѣ писмѣ гласных свокꙋпл — З. Dwugłosny, dwie pieśni wraz złączaiący,
Ѳеофилъ: Б. Бгоприятный, або бжій дрꙋгъ или бголюбецъ — З. Bogiem przyjmuiący v. Boski przyiaciel,
киновїонъ: Б. общежитїе — З. Tuteysze zycie,
Моvсїй: Б. притягненый або принятый, или выслꙋхай з воды З. przyięty v. słuchając zwodzi,
Нікифоръ: Б. побѣдоносъ — З. krzywde znoszący,
нvмфодωра: Б. невѣстный даръ — З. Niewidomy dar,
папертъ: Б. притворъ црковный — З. przymknięcie cerkwie v. kościelne,
Ставропигїа: Б. креста вдрꙋженїе — З. krztu narządzenie,
хламида: Б. юпка, делюрка — З. Iupka Delijska і т. и.

3) Зарудницький так змінює пояснення Беринди, що вони в результаті стають зовсім невірні. Для приміру:

ада: Б. згромажене, або озобна, зсvрка, ωдаленая жена Ісавла... Ламехова.. — З. Zgromadzenie, cvpск. oddalenie Lamechowe,
антоній: Б. свыше данный, або искꙋпленый, або вмѣсто иного кꙋпленый — З. Z wysokości dany na inne mieysce,
артемѣда: Б. приятна жрътва — З. Przyiemny posiłek,
артемωн: Б. цѣлъ, або заслона людяная, жагел корабелный — З. Cały v. zasłona Ludzi — v. Zagiel w korabiu,
варамъ: Б. выбраныи або молодци — З. Wybrane młodziency,
епакта: Б. наведенїе, або втрꙋченыи дны — З. Nawodzenie dni rocznych,
латтꙋс: Б. неправости ωбѣгаючїй — З. nieprawosc,
Рахиль: Б. овца, виѳлеем — З. owca Betleemska і т. и.

Таке поясненнє іноді дає нісенітницю в роді:

анѳологїонъ: Б. имя книги мѣнеи избранной — З. Imie zebrany xiąg, миней,
арѳронъ: Б. члонок, составик, часть граматики, различїе — З. Członek, Stawa, Rozlicznosc,

артаѯерѯесъ: Б. свѣтлость, або проклятство, або злоречение... Особливое имя кролев перских — З. Swiatłosc v. Przeklęctwo v. Złorzeczenie osobliwie krolow Perskich.

овлоъ: Б. покоен — З. Pokosy і т. и.

4) Імена і Бериндині додатки при них З. переносить до пояснень, н. пр.:

Б. амωсъ через алеф... і слідують пояснення, або через аинъ на початкѹ, отяжалый — З. амωсъ: Z początku ociężały,

Б. евель, авела: плачъ — З. abela płacz,

Б. олга, въ с. крещ: елена — З. Олга: krzczenie v. Helena cesarzowa,

Б. Серапиωнъ, египт речен: серафимскій — З. Серапиωнъ: Rzeczysty Serafimski і т. и.

5) Невірні пояснення через те, що взяті з безпосередно сусіднього слова.

Напримір, поясненнє ім. аѵѯентій взяте з аѵѯівій, на Рωман перенесено значіннє з Рωмелія, на Филимωнъ з Филит, на фистъ з фискъ і т. и.

6) Вкінці кілька примірів таки виразного незнання або й недбальства.

веоръ: Б. великій палец — З. Wielki Pałac,

діодωръ: Б. Зевсωвъ даръ — З. Zebedeuszow dar,

иліодωръ: Б. сличный даръ — З. Sliczny dar,

Каллиникъ: Б. доброповѣдникъ. или доброповѣдител — З. Dobry powiadacz, dobrze opowiadaiący,

камон: Б. мертвых встане або потвержене — З. zmartwychwstanie v. powtorzenie,

краніево мѣсто: Б. где левω полно — З. gdzie Lwow pełno,

ѯенофωнтъ: Б. страненъ мѹжъ — З. Staranie,

скѵмни: Б. щенята, левната — З. szczenięta v. łanięta,

хіониа: Б. снѣжная — З. znizaiącasię.

Цікаво, що при деяких іменах Зарудницький побіч пояснення польського лишає оригінальні пояснення Беринди.

Для приміру: Аданасія. Niesmiertelnosc. безсмертіе. Адины Bez Pagorka. без холъма, арен или ара. Przeklinaiący v. Widzący. златъ Ołtarz, Богданній ѵ Богданъ. od Boga dany. Тожъ значатъ и тіе имена Өеωдωръ, Өеωдотъ, Өеодосій, Өеодоритъ. Досідей, Дородей о нихъ зри на своихъ мѣсцахъ. Өермы теплицѣ, cieplice, кладъ. Zgromadzenie. или сънимъ кладовъ, мамантъ. Piers v. цицка. Потапій z ktorey strony v. коестранъ, Херѹвімъ. Zlanie mądrosci v. свѧщенноначалній і т. и.

Іноді З. лишає пояснення Беринди якби ізза недостачі відповідного польського вислову, н. пр.: **аристофоронъ**, Naczynie na ktorym obiady noszą v. Misa szeroka v. Talerz v. szyba okrągła. **діскосъ; октоихъ: Осмогласникъ. Параклити млтъвникъ** і т. и., або й лишає цілі пояснення так, як вони в Беринди. Таких случаїв 12.

Немалу цікавість будить особа автора. З заголовків слівників виходить, що був ним бернардин Зарудницький. У 1745 р. був єромонахом в монастиріварковицькім, а 1747 р. був єромонахом і проповідником в монастирі кустинськім. Варковичі, повіту Дубно над річкою Стубла на Волині. Там справді був костел і монастир оо. бернардинів, збудовані з фондації Якова Лєдоховського 1729 р.,[1]) а посвячені 1737 р.[2]) Монастир належав до ряду менших монаших осель.[3]) Иншого монастиря там не було. Аж 1836 р. костел перемінено на православну церкву, а 1873 р. дістала церква також і монастир, з якого матеріял ужито на будову дзвінниці.[4]) Кустинь, повіту Рівно над рікою Горинь на Волині. Костел і монастир оо. бернардинів збудовані 1733 р. з фондації Казиміра Стецького.[5]) Костел 1837 р. перемінено на православну церкву, якій припав на власність теж і монастир. Иншого монастиря там не було.[6]) З огляду на се бернардин при назвиску Зарудницький означує не імя а таки справжню приналежність до ордену бернардинів.

Натомість чистою містифікацією являється у заголовку слівника згадка про „типоґрафію“ варковицького монастиря, якої там не було.[7]) Яку міг мати автор ціль, як що справді про мниму друкарню у Варковичах згадав свідомо, годі знати. Мені здається, що се вийшло радше із сліпого, бездумного переписування заголовку супрасльського словаря, про що я вже мав нагоду говорити вище.

---

[1]) Н. И. Теодоровичъ, Историко - статистическое описаніе церквей и приходовъ волынской епархіи. Почаевъ 1889—90. т. II. ст. 909—910.

[2]) Ks. Sadok Barącz, Pamiętnik zakonu OO. Bernardynów, Lwów 1874, ст. 383.

[3]) Письменна інформація о. Н. Ґоліховського.

[4]) Теодоровичъ, op. cit. ст. 910.

[5]) Sadok Barącz, op. cit. ст. 361.

[6]) Spis klasztorów unickich Bazylianów w województwie wołyńskiem, Wołyniak, Kraków 1905.

[7]) Wiadomości tyczące się przemysłu i sztuki w dawnej Polsce, Julian Kołaczkowski, Kraków 1888.

Докладнійших даних по Зарудницького я роздобути не зміг. Нема про нього згадки ні в знаменитих працях Норберта Ґоліховського[1]) ні Садока Барончa.[2]) Коли мої пошукування в монастирі оо. бернардинів у Львові теж не принесли ніяких даних про особу Зарудницького, я відніс ся вкінці письменно до найбільшого знавця історії ордену бернардинів о. Норберта Ґоліховського в Лежайську. Від нього дістав я відповідь:[3]) „Про бернардина Зарудницького не маю ніяких відомостий, хоч маю азбучний спис усіх визначнійших бернардинів минулих віків.[4])

Деяке світло на характеристику автора слівників кидає розслід його роботи. Перш усього спосіб пояснювання деяких імен доказує, що автор був римо-католиком. Слово **аподи́пнїωнъ** пояснює Беринда: **па́вачерница**, Зарудницький: Konkluzya nieszporów, completa, **ѳумїамник**: Б. **кадилница** — З. Trybularz v. kadzielnica, **їерωнъ**: Б. **ст҃лище, црков** — З. Swiątnica v. Cerkiew v. kosciol, **кранїево мѣсто**: Б. **где Лвωв полно** — З. Gdzie Lwow pełno, **ѯандїк**: Б. **апрїл** — З. Aprilis miesiąc, **просфора**: Б. **приносъ, хлѣбъ в ст. лит.** — З. Przynoszący chleb, і т. и.

Так змінювати пояснення Беринди, а до того давати фальшиві пояснення слів часто уживаних і загально знаних в унїятській і православній церкві, міг тільки чоловік, що стояв до них далеко.

Обговорюючи слівники, мав я нагоду виказати, що Зарудницький мав мале знаннє української книжньої мови, а значно менше мови церковнославянської. Численні приміри показують, що З. зовсім не знав грецької мови, а мабуть і азбуки. Н. пр. **дишдоръ** зам. **дїодωръ**; і так само написана переважна часть слів зложених з — **дωр, Ѳеодоръ** і т. д., **диоклитїанъ** зам. **дїоклитїанъ, ѥѯаѱалмы**: Б. **шесть ѱалмωвъ** — З. Text Psalmow Dawidowych, **епистими**: Б. **хѹдожество** — З. Ubostwo v. Nędza v. Mizerya, **Илїодωръ**: Б. **сл҃нчный даръ** — З. Sliczny dar, Б. **исъ полла та ети деспота**: **на многа лѣта вл҃ко** — З. **исъ полла, та, ети, деспота**, Na długie lata, **Калликїкъ**: Б. **добропобѣдникъ или добропобѣдитель** — З. Dobry Powiadacz, dobrze opowiadający, **ѯе-**

---

[1]) Golichowski Norbert, O Bernardynach w Polsce, Litwie i Rusi — i Przed nową epoką, Materyały do historyi OO. Bernardynów.

[2]) op. cit.

[3]) За те складаю йому на сьому місці щиру подяку.

[4]) Відповідь подаю в перекладі.

нефωнтъ: Б. страненъ мѹжъ — З. Staranie, Посїдокъ зам. Посїдонъ і т. и.

Рідко вправді, але всеж таки попадаються похибки і в словах з латинської мови, як крѹартъ зам. кѹартъ czwarty, маґістріанъ: Б. ѹрѧдникъ ѹчтлскїй — З. Urzędnik uczty, Bankietu, і т. и.

В першій половині XVIII ст. цілковитий упадок науки грецької і „славянської“ мови був уже доконаним фактом. Ті мови стали зовсім незрозумілі навіть уніятському духовенству.[1]) Колись висока освіта і інтерес для культури заниділи. Се наслідки тої руйнуючої методи, яку стосувала Польща до української культури.

Та не ліпше було воно і з польським духовенством. Зарудницький, безперечно чоловік цікавий, чоловік ширших культурних інтересів, в якого була мабуть і своя бібліотека, зраджує не тільки цілковите незнаннє мови церковнославянської і грецької та слабе знаннє української книжньої мови, що у вихованка польських шкіл природне, але й дуже мізерне знаннє мови латинської. Що більше, загальний уровень освіти у нього теж низький. О скількиж низше стояла уся пересічна братія! Значить в незнанню, в низькій освіті можна з однаковим правом попрікати духовенство і уніятське і римо-католицьке.

Вкінці виринає перед нами останнє, але й найінтереснійше питаннє, що було спонукою і яка ціль лєксичної праці Зарудницького.

Первісна спонука складання слівників мала практичний характер. Се була потреба пояснювання незрозумілих у св. письмі слів, з котрих „ова сѹть отъ нихъ Сирска, ова же Еврейска, ина же Римска ина Египетска и иныхъ многихъ ѧзыкъ“.[2]) Педаґоґічна діяльність Лаврентія Зизанія спонукала його скласти „Лєксис“, потрібний для школи. Так само чисто практичну ціль мав Памво Беринда, котрий своїм Лєксікон-ом бажав улегчити й уможливити користуваннє з книг писаних церковнославянською мовою.

Славянсько-польський слівник, виданий в Супраслю 1722 р. не тільки для тих, що готовлять ся до духовного стану, але й для священиків, на те, щоби здобули собі знаннє „славенської“ мови. Досвід показав, що „ꙗко сотный Іерей, едва Сла-

[1]) К. Харламповичъ: Западнорусскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка. Казань 1898, ст. 519.

[2]) С. К. Буличъ, op. cit. ст. 166.

кéнскій разꙋмѣ́етъ ѧзы́къ, невѣ́дый что̀ чтѐтъ. въ Бж҃ественной Слꙋжбѣ. съ поги́белїею своéю. и҆ порꙋче́нныхъ Па́ствѣ є҆го..."

Коли приходиться відповісти на те питаннє що до праці Зарудницького, то треба повести границю між слівником і толкованнєм імен.

Толкованнє імен, в котрому власні імена вияснюються польською мовою, могли викликати ті самі причини, що викликали появу супрасльського слівника. Лєксікон Беринди мусів бути тоді вже рідкістю, а духовенство під оглядом освіти стояло завдяки системі польської влади так низько, що не розуміло не тільки церковнославянської але й української книжньої мови. Не виключене, що Зарудницький мав теж на думці облегчити розуміннє церковних книг латинському духовенству. Що таке розуміннє було йому іноді потрібне, наведу на доказ факт, що по приказу конґреґації de propaganda fide 1729 р. складено комісію з двох латинських каноніків, двох домінікан і двох єзуїтів для перегляду богослужебних книг уніятської церкви і вона усунула з них усьо, що було незгідне з римокатолицьким віроісповіданнєм.[1])

Инше діло зі слівником. Польсько-славянський слівник міг хиба служити для присвоєння церковнославянської лєксики. Для якої цїли, сказати важко. Мені здається, що Зарудницький зладив свій слівник для вправи в церковнославянській мові без ніяких дальших плянів. Але цікаво, що зробив се монах римо-католик і мабуть Поляк в тім часі, коли церковнославянська мова була в занедбанню і серед православного і уніятського духовенства, а уніятська церква і українська народність були полем незвичайно завзятої і безоглядної латинізації й польонізації. І ся саме обставина дозволяє нам шукати спонуки до словарної роботи Зарудницького поза межами особистої цікавости автора.

Латинське польське духовенство вело на українських землях безоглядну латинізацію українського населення, а вслід за тим, зглядно рівнобіжно й польонізацію. Робило се при згоді польського уряду і польської духовної власти мимо численних папських буль і заказів, мимо теж заказів конґреґації de propaganda fide.[2]) Римови залежало на тому, щоби при збереженню

[1]) А. С. Петрушевичъ, Сводная галичско-русская лѣтопись ч. І., ст. 112.

[2]) M. Malinowski, Die Kirchen- und Staatssatzungen bezüglich des griechisch-katholischen Ritus der Ruthenen in Galizien, Львів 1861, ст. 40—41, 855.

своєї народности всі були католиками, а не щоби всі стали латинниками,[1]) а Польщі залежало на тім, щоби всі стали латинниками на те, щоб стати Поляками.

Після звісного соймового проєкту на знищеннє Русі 1717 р. і після замойського синоду 1720 р. ся руйнуюча робота не тільки не припинилася, але ще й скріпшала, поширилася і стала більш безоглядною і фанатичною, ніж попередно. Замойський синод зблизив латинське і уніятське духовенство так дуже, що уніятське духовенство могло відправляти богослуження і проповідати в костелах, а латинське в церквах.[2]) Та се теоретичне збратаннє промостило тільки дорогу польонізаційній роботі польського духовенства.

На XVIII століттє припадає жива місійна діяльність єзуїтів, ведена не тільки серед польського але й українського народу. В тій роботі були їм помічні не тільки монахи инших орденів і світське духовенство, але й щедрість панів.[3]) По інструкції для апостольських місіонарів, виданій ґенералом Рецом 1735 р., єзуїти були обовязані взивати до місійної співпраці і инше духовенство.[4])

На Волині єзуїти мали колеґії в Острозі, Кремінці і Луцьку, а скрізь по менших місцевостях, між иншим в Рівнім, розкинули сіть місійних експозитур. Якщо взяти під увагу сю обставину, що вони притягали до місійної роботи і инших монахів, а радо помагали їм бернардини, то не обійшлося без того, щоби не брали в тому участи і бернардини монастирів варковицького та кустинського.

Не могло се минути і Зарудницького тим більше, що він був в кустинському монастирі проповідником, а кромі того чоловіком як так обзнайомленим з українською мовою.

Велику прислугу в місійній роботі віддавало знаннє церковнославянської мови. І так о. Ян Кулєша († 1706), родом Поліщук, завзятий місіонар єзуіт, званий „апостолом Руси“, вивчив ся добре мови грецької і церковнославянської.[5]) Анна Альойза, внучка славного Константина Острожського, опутана єзуїтами, вибудувала для них в Острозі колеґію, щедро вивінувала ко-

---

[1]) ...ut diversae Nationes conserventur, non distruantur omnesque Catholici sint, non ut omnes Latini fiant. (А. Петрушевич, op. cit. ст. 199).

[2]) Stanisław Załęski, Jezuici w Polsce, Львів 1902, т. III. ст. 541.

[3]) Stanisław Załęski, op. cit. ст. 907.

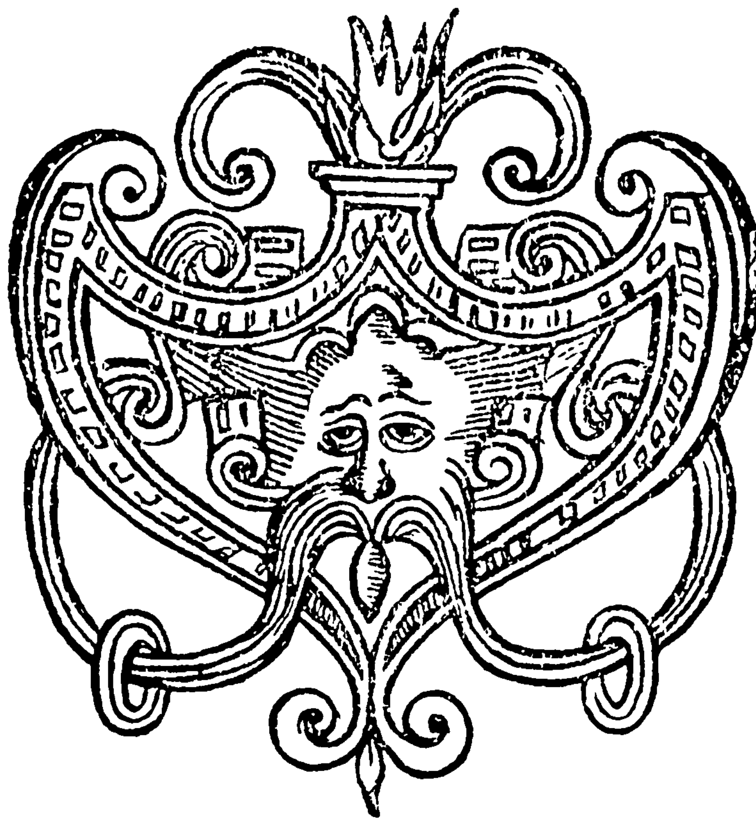
[4]) ibidem, ст. 911.

[5]) ibidem, ст. 913.

стели перемінені з церков і установила, щоби в день Божого тіла зїзджалось українське селянство в Острог, де на розставлених по вулицях і багато прибраних вівтарях ксьондзи читали євангелія в славянській мові.[1]) В літурґіконі церкви Годова коло Поморян є записка з 1752 р. годівського пароха Григорія Гаванського, що в церкві по „руськи“ сповідав і проповідав єзуіт Лопацький.[2])

Не виключена можливість, що з місійною діяльністю латинського польського духовенства звязане теж і повстаннє слівників Зарудницького.

Вартість їх вправді мала, та мимо того я вважав не зайвим звернути на них увагу як на унікат в історії лексикоґрафії, а під оглядом історично-культурним цікавий твір XVIII століття.

[1]) Очеркъ исторіи православной церкви на Волыни Платона Карашевича, Спб. 1855, ст. 117.

[2]) ...To zapisuię, że w roku 1752 był Jubileusz po cerkwiach ruskich. Xięża byli rzymski Jezuici. Jeden Łopacki Xiądz z brodą i drugi golił. Tou ten co z brodą spowiadał po rusku y Polakow y Urmienow y nas kapłanów y kazanie po rusku miewał. To się działo w Brzeżanach za JX. Josepha Lipnickiego oficyała Brzeżan, w post rozdwiany. (А. Петрушевичъ, Сводн ая лѣто пись, I., ст. 191).

РО ВИГОЛОС І НАГОЛОС СЛОВА „УКРАЇНА“.

НАПИСАВ

ВОЛОДИМИР ОХРИМОВИЧ.

I.

I. Слово „*Україна*“ виголошуєть ся в українській мові на чотири лади.

1) Найчастійше стрічаєть ся се слово в повному виголосі на чотири склади, з цілою приставкою (*У*-) і з цілим наростком (-*ин*-): „*У-кра-ї-на*“ (з „У-край-ин-а“). Сей виголос знаходимо в українсько-росийському словарі Бориса Грінченка і в українсько-німецькому словарі Евгена Желехівського (під словом: Україна); сей повний виголос найзвичайнійше вживаєть ся і в розговірній і в письменницькій мові, і в народних піснях і в творах наших найкрасших поетів; н. пр. в народній пісні чуємо: „Зажурилась Україна, що нігде прожити...“; у Шевченка читаємо: „В Україну ідіть, діти, в нашу Україну...“; „не покриють Україну червоні жупани...“; „нехай свою Україну я ще раз побачу...“; „було колись в Україні ревіли гармати...“; „зажурилась Україна, така її доля..“; у Шашкевича: „Збирали ся козаченьки, радити ся стали, по далекій Україні післи розсилали...“; „твоє імя — вітер на степах України...“; у Федьковича: „З України до дівчини козак поклонив ся...“ і т. д. (Диялектольоґічно звучить се слово також як: „Украйина“, або навіть як: „Украєна“, та се тільки відтінки-нюанси того самого виголосу).

2) Також дуже часто, хоч уже рідше, стрічаєть ся в нашій мові виголос сего слова скорочений на три склади, а саме виголос скорочений на початку слова тим способом, що приставкова голосівка (*у*-) заглухла та перемінила ся в шелестівку (*в*-): „*Вкра-ї-на*“. Сей скорочений виголос з заглухлою приставкою являєть ся звичайно тоді, коли попереднє слово має на кінці голосівку; н. пр. чуємо в народних піснях: „Гей не дивуйте, добрії люде, що на Вкраїні повстало...“; „та не буде лучше, та не буде красше, як у нас на Вкраїні...“;

у Шевченка читаємо в „Посланію“: „Подивіть ся на рай тихий, на свою Вкраїну...“; в „Заповіті“: „Як умру, то поховайте мене на могилі, серед степу широкого, на Вкраїні милій...“; у М. Шашкевича: „Казавби, брате, що се витязь славний, що о нім дума Вкраїни голосить...“ (переклад із Ґощинського); особливо часто знаходимо сей скорочений виголос з заглухлою приставкою в писаннях Куліша, н. пр.: „Святе слово — рідна мати; єсть іще святиня висча, Богови милійша: рідная Вкраїна...“ („Святиня“); „Не співай мені, землячко, на чужій чужині; не нагадуй мені, сестро, рідної Вкраїни...“ („До Марусі“); „Думка вороном літає по Вкраїні...“ („Маруся Богуславка“) і т. д.

3) Куди рідше стрічаєть ся в нашій мові виголос сего слова з цілою приставкою, але з заглухлим наростком (в наростку голосівка „*-ї-*“ перемінила ся на шелестівку „*-й-*“), значить виголос скорочений теж на три склади, та скорочений не на початку, але при кінці слова: „*У-край-на*“. Сей скорочений виголос із заглухлим наростком доволі частий у поезіях Шевченка, н. пр.: „Холоне серце, як згадаю, що не в Украйні поховають...“ („В неволі тяжко...“); „Оживуть гетьмáни в золотім жупáні, прокинеть ся доля, козак заспіва: „Ні жида, ні ляха...“ А в степах Украйни — дай то Боже милий — блисне булавá...“ („Гайдамаки“); „Не спиняв би їх прилуцький полковник поганий, не плакалаб Мати Божа в Криму за Украйну...“ („Іржавець“); „Погано дуже, страх погано, в отсій пустині пропадать; а ще поганше на Украйні дивитись, плакать — і мовчать...“ („І виріс я на чужині...“) і т. д. У инших авторів сей виголос попадаєть ся дуже рідко.

4) Лоґічно і фонолоґічно можливий ще виголос подвійно-скорочений на два склади — виголос з заглухлою приставкою і з заглухлим наростком: „*Вкрай-на*“. Що правда, мені не вдало ся винайти сего двоскладного виголосу в жадному творі жадного автора, одначе з сего не виходить, щоби дійсно такого виголосу ніде не було; навпаки десь-не-десь сей виголос мусить стрічати ся, бо навіть такий подвійно-скорочений виголос — хоч у здрібнілій формі — знайшов я у Маркіяна Шашкевича в поезії „Погоня“: „Ходім коню на Вкрайноньку степами блукати!“ (*Вкрайн-онька* здрібніле (пестливе) слово від *Вкрайна*).

II. Отсей четверакий виголос слова „Україна“ стоїть у звязку з його наголосом, бо тільки безнаголосні (неакцентовані)

голосівки можуть заглухнути й перемінити ся на шелестівки (в слові „Україна“ голосівки *у, ї* на шелестівки *в, й*).

1) В повному, чотироскладному виголосі це слово має двоякий наголос: а) „*Украї́на*“ і б) „*Укра́їна*“.

а) Звичайно паде наголос на наросток, себ то на голосівку *-ї-* (на третій склад від початку слова, зглядно на другий склад від кінця слова рахуючи): „*Украї́на*“. Се найзвичайнійший, начастійший, найбільше розповсюднений наголос. В українсько-росийськім словарі Бориса Грінченка під словом „*Украї́на*“ зазначено виключно тільки сей наростковий наголос. Завдяки цему наголосови слово „*Украї́на*“ римуєть ся в творах наших найкрасших поетів зі словами, що мають наголос також на передостанньому складі, як: *краї́на, руї́на, дити́на, годи́на, кали́на, чужи́на, дівчи́на, домови́на, сироти́на*... Н. пр. у Шевченка читаємо: „Приві́тай же моя́ не́нько, моя́ Украї́но, ‖ Моїх діто́к нерозу́мних, як свою́ дити́ну...“ („Думи мої...“); „Ой нема́, нема́, ні ві́тру ні хвилі із на́шої Украї́ни! ‖ Чи там ра́ду ря́дять, як на Ту́рка ста́ти, не зна́ємо на чужи́ні...“, „О ми́лий Бо́же Украї́ни! ‖ Не дай заги́нуть на чужи́ні...“ („Гамалія“); „Світить біли́ций на всю Украї́ну, ‖ Світить, а не ба́чить мою́ сироти́ну...“ („Гайдамаки“); „На́ша ду́ма, на́ша пісня не вмре, не заги́не! ‖ От де, лю́де, на́ша сла́ва, сла́ва Украї́ни...“ („До Основяненка“); у Куліша: „Була́ коли́сь, ка́жуть, щасли́ва годи́на: ‖ Як сад рясни́й, процвіта́ла уся́ Украї́на...“ („Дунайська дума“); „І чужі ми чужени́ці в рідній Украї́ні, ‖ Як пташи́на без гнізде́чка на німі́й руї́ні...“ („Клич розуміння“); у М. Шашкевича: „...Чи в ночи́, чи в дни́ну, ‖ З ним перейду́ я всю Русь-Украї́ну...“. Таких прикладів можна би навести без кінця.

б) Побіч сего звичайного наголосу стрічаєть ся не дуже рідко, хоч і не дуже часто, наголос на корені слова, себ то на складі ***-кра-*** (на другому складі від початку слова, зглядно на третьому складі від кінця слова рахуючи): „*Укра́їна*“. В українсько-німецькому словарі Евгена Желехівського під словом: *Укра́їна* зазначено двоякий наголос: на наростку і на корені. В російсько-українському словарі М. Уманця і А. Спілки (Львів 1893—1898) під словом „Малороссія = *Украї́на, Вкраї́на*“ зазначено тільки наростковий наголос, але під словом „Окра́ина = *Укра́їна*“ зазначено наголос на корені і тільки на корені. У Шевченка знаходимо доволі часто корінний наголос у повному виголосі цего слова, н. пр.: „Молітесь, діти! Стра́ш-

ний суд || Ляхи́ в Украї́ну несу́ть...“ („Гайдамаки“); „Свою́ Украї́ну любі́ть || ...За не́ї Го́спода молі́ть...“ („Чи ми ще зі́йдемо ся...“); „Дніпро́, Украї́ну згадаєм || ...І ве́селе́нько заспіва́єм...“ („Чи не покинуть нам, не́бого...“). [Порівн. Д-р. В. Щурат — Шевченків наголос (Украї́на чи Украї́на?) в „Ділі“ ч. 62 з 20. III. 1911.]. В „Українських Приказках“ М. Номиса (С. П. Б. 1864) на ст. 240 в приказці ч. 12.279 „У нас Украї́на, — треба собі самому хліба украïти (= украяти)“ зазначено наголос на корені — і т. д. — Олександер Барвінський (в фейлєтоні „Руслана“ з 16. III. 1911. ч. 59 п. з. „Перше виданнє Шевченкових творів у Галичині“) і д-р. Богдан Барвінський („Історичні права українського народу до його народнього імени“, Відень—Київ 1918.) думають, що корінний наголос „Украї́на“ є хибний, та що одиноко-правильний є наростковий наголос „Украї́на“. На сей погляд ніяк згодити ся не можу. Що в слові „Україна“ наголос на корені куди рідше стрічаєть ся, ніж на наростку — се правда, але з того ще не виходить, щоби корінний наголос був хибний. Якби так було, тоді неможливо було би пояснити, відки взяв ся виголос „*Украйна*“, бож преці́нь тільки безнаголосна (не наголошена) голосівка *-ї-* могла перемінити ся в шестівку *-й-*. На се справедливо звернув увагу вже д-р. В. Щурат у зацитованій висше замітці п. з. „Шевченків наголос“.

2) Трискладний виголос із заглухлою приставкою має також двоякий наголос: а) *Вкраї́на* і б) *Вкра́їна*, одначе корінний наголос в сему скороченому виголосі (*Вкра́їна*) стрічаєть ся незвичайно рідко, без порівнання рідше, ніж у повному виголосі.

Приклади: а) „Давно́ коли́сь те ді́ялось у нас на Вкраї́ні. || Серед села́ вдова́ жила́ у нові́й хати́ні...“ (Шевченко — „Утоплена“). „Люблю́, як щи́ру, ві́рную дружи́ну, || Як безта́ланную свою Вкраї́ну...“ (Шевченко — „О думи мої...“). „Думка во́роном літає по Вкраї́ні, || Краче, плаче, покланяєть ся роди́ні... (Куліш — „Маруса Богуславка“) і т. д.; б) „...За що́ я Вкра́їну люблю́... || а ще не знаю, що роблю́... (Шевченко — „Хиба самому написати...“).

3) Трискладний виголос з заглухлим наростком має наголос завсігди тільки на корені: „*Укра́йна*“.

4) Також двоскладний виголос, як що стрічаєть ся, може мати наголос тільки на корені: „*Вкра́йна*“.

III. З комбінації виголосу й наголосу виходить, що слово „Україна“ вимовляєть ся в українській мові на шість ладів, а се:

1) У-кра-ї-на (найчастійше);
2) Вкра-ї-на (дуже часто);
3) У-кра́-ї-на (рідко);
4) У-кра́й-на (рідко);
5) Вкра́-ї-на (дуже рідко);
6) Вкра́й-на (дуже рідко).

В польській мові вимовляєть ся це слово тільки на оден лад: *Ukraina* з наголосом на наростку (= 1) Україна); в московській (російській) мові виголошуєть ся це слово теж тільки на оден лад: *Укра́йна* з заглухлим наростком і з наголосом на корені (= 4) Украйна).

II.

I. На основі сказаного доси мусить ся приймити як факт певний і безсумнівний, що в нашій мові слово *„Україна"* — принайменше в повному виголосі — має д в о я к и й наголос. Таких слів з двояким наголосом в українській мові досить богато, хоча куди менше, ніж слів з виключним поодиноким наголосом.

Причиною двоякого наголосу буває найчастійше диялєктольоґічна ріжноманітність, себ то неоднаковість ріжних говорів (диялєктів); н. пр. на Придніпрянщині наголошують: весі́ллє, лі́кар, поча́ток, простира́ло, гойда́ти, прихо́дити, прино́сити, пишу́, кажу́, люблю́..., а в Галичині акцентують: весіллє́, ліка́р, початоќ, прости́рало, го́йдати, приходи́ти, приноси́ти, пи́шу, ка́жу, лю́блю... Се т. зв. наголос двоякий ріжноговірний (диялєктольоґічний). Для слова *„Україна"* причиною двоякого наголосу не може бути диялєктольоґічна ріжноманітність, бо хоч Галичане через опозицію до польщення раднійше наголошують корінь слова *„Укра́їна"*, а Придніпрянці навпаки через опозицію до Московщини воліють наростковий наголос: *„Україна"*, то одначе оба наголоси вживають ся і на Придніпрянщині і в Галичині; більше того — оба наголоси в суміш оден побіч другого стрічають ся в творах одного й того самого автора — і то такого клясичного автора, як Шевченко, — ба, часто навіть в однім і тім-же творі великого Кобзаря.

II. Часто причиною двоякого наголосу буває неоднакове значіннє слова, як н. пр. му́ка і мука́, кома́шня і комашня́, пи́сарка і писа́рка, кра́янка і working края́нка, пізна́ю і пізнаю́, ви́граю і виграю́, ко́пати і копа́ти, поки́дати і покида́ти, заї́здити і за-

їзди́ти, бра́това і братова́, ста́рший і старши́й і т. д. Се т. зв. наголос двоякий ріжнозначний (семазіольоґічний). Правда, і слово „*Украї́на*“ має двояке значіннє, бо як імя загальне (*nomen commune*) значить тільки, що окраїна, що всяка далека, погранична країна, а як імя власне (*nomen proprium*) є назвою цілої нашої рідної країни, або її осередної части, Придніпрянщини, то одначе се двояке значіннє не йде в парі з двояким наголосом, бо і в одному і в другому значінню вживаєть ся оба наголоси. Хоч у словарі Уманця і Спілки слово: „Україна“ в значінню: „окраїна“ як імя загальне має тільки корінний наголос, то одначе в словарі Грінченка має це слово в обох значіннях однаковий наростковий наголос, а в словарі Желехівського і для одного і для другого значіння зазначено однаково оба наголоси без ріжниці. У Шевченка слово „Україна“ вживаєть ся завсігди тільки як імя власне, одначе в сьому значінню — як висше показано — воно являєть ся не тільки з наголосом на наростку, але часто з наголосом на корені. З усього сказаного виходить, що причиною двоякого наголосу в цему слові не є його значіннє, бо кожде значіннє сего слова лучить ся з обома наголосами.

III. Одначе в українській мові стрічаєть ся чимало й таких слів, що мають двоякий наголос незалежно від диялєкту і незалежно від значіння; се т. зв. наголос двоякий хиткий, як н. пр. го́ру і гору́ (accus.), се́стро і сестро́ (vocat.), дівчина і дівчи́на, чужина́ і чужи́на, полони́на і полонина́, да́вний і давни́й, лі́вий і ліви́й, бли́зький і близьки́й, ве́село і весе́ло, хо́лодно і холо́дно, вона́ бу́ла і вона́ була́, везе́те і везете́, несе́те і несете́, підме́сти і підмести́, ду́мати і дума́ти, воро́жити і ворожи́ти, мо́ргнути і моргну́ти...; наголос хиткий може бути навіть троякий, як н. пр. бу́ковина, буко́вина і букови́на... Причиною хиткого наголосу є розвиток мови, бо — як загально відомо — поодинокі слова, форми, звуки й наголоси виходять з уживання, затрачують ся, вимирають, а на їх місце появляють ся нові слова, нові форми, нові звуки й нові наголоси. Та сей розвиток мови доконуєть ся не нагально, не раптово, а йде дуже помалу й постепенно, звичайно на протягу цілих століть: давні форми й давні наголоси не щезають за одним махом, а держать ся ще довгий час побіч нових форм і нових наголосів, хоч стрічають ся що раз рідше й рідше. Значить, як що якесь слово має двоякий наголос хиткий, то оде̑н з тих наголосів є давнійший, а другий пізнійший, новійший, який розви-

нув ся з того давнійшого. З уваги на се можна би наголос хиткий назвати наголосом **розвитковим** або **ґенетичним**. Як раз такий хиткий чи то ґенетичний наголос двоякий знаходимо в слові „*Україна*“. Виринає питаннє, котрий з обох наголосів сего слова давнійший, а котрий новійший та в який спосіб і для чого появив ся новійший наголос замість і побіч давнійшого.

III.

І. В українській акцентуації часто бачимо таку появу, що в приставкованому слові наголос паде дальше від кінця слова, ніж у самому слові головному без приставки, значить, приставка додана на початку слова мовби притягає до себе наголос і він, піддаючись сій притягаючій силі, відсуваєть ся від кінця слова та присуваєть ся близше до приставки, хоч і не паде на саму приставку. Ось приклади сеї появи: рука́ — але: пору́ка; нога́ — але: відно́га, стоно́га; вина́ — але: прови́на; вага́ — але: пова́га, відва́га, розва́га; краса́ — але: прикра́са, окра́са; сестра́ — але: посе́стра; слуга́ — але: прислу́га, заслу́га, вислу́га; біда́ — але: побі́да; басо́к — але: підба́сок; лісо́к — але: підлі́сок; річни́й (від: ріка́) — але: зарі́чний; кутни́й — але: трику́тний; мутни́й — але: каламу́тний, баламу́тний; кого́, чого́, кому́, чому́ — але: ніко́го, нічо́го, ніко́му, нічо́му; води́ти — але: верхово́дити, воловодити; броди́ти — але: колобро́дити... і т. д. Богато прикладів сеї появи можна знайти також у старогрецькій тай староіндійській акцентуації — і тому треба припустити, що ся поява сягає найдавніймих початків нашої мови. Отся поява поясняєть ся стремліннєм мови до зрозумілости, а саме стремліннєм до того, щоби при помочи присунення наголосу до приставки — зазначити тісну злуку приставки з головним словом в нову цілість, в нове одноцільне слово. (Прошу порівнати отсі вислови: я вважав її за слугу́ — я вважав її заслу́гу; при слузі не годить ся дурниць говорити — прислу́зі не годить ся дурниць говорити; три кутні зуби — трику́тні зуби; додай мені дещо від ваги́ — додай мені дещо відва́ги; ходім під лісо́к — там росте підлі́сок; пішла по сестру́ — тай привела посе́стру — і т. и. Через порівнаннє отсих висловів можемо легко зміркувати, яку велику вагу має пересуненнє наголосу для їх розріжнення та лекшого їх зрозуміння).

Таку самісіньку появу присунення наголосу до приставки бачимо також на корінному наголосі слова „*Украïна*“ чи „*украïна*“, коли супоставимо це слово зі словом: *краïна*, яке все і всюди має виключний наголос тільки на наростку, а саме:

краї́на — укра́їна.

Що маємо тут ту саму — а не иншу — появу, на се вказує також обставина, що між сприставкованими словами, витвореними тимже самим наростком -ин-а-, знаходимо ще кілька инших прикладів подібного присунення наголосу до приставки, а саме:

глубина́ — заглу́бина,
кітлина́ — закі́тлина,
пухлина́ — опу́хлина...
годи́на — невзго́дина,
доли́на — продо́лина,
кути́на (= кут) — заку́тина,
суди́на — посу́дина...
краї́на — окра́їна

і в слід за сим:

краї́на — укра́їна!

(Прошу порівнати вислів: „У краї́ні милій“ (*locativus* від „краї́на“) з висловом: „Украї́ні милій“ (*dativus* від „Україна“; оба сі рівнозвучні вислови лекше розріжнити, коли сю ріжницю зазначимо наголосом, акцентуючи другий вислів: „Укра́їні милій“, а труднійше розріжнити, коли наголошуємо: „Украї́ні милій“).

Значить, корінний наголос: „Укра́їна“ — се стародавній, первісний і правильний наголос спричинений сприставкованнєм, бо й загалом сприставковані йменники жен. роду закінчені наростком -ин-а (-їн-а) мають з правила наголос на корені, як н. пр. підва́лина, розва́лина, розко́лина, прога́лина, пропу́клина, обста́вина, усло́вина, вибо́їна, порі́чина, похре́бтина, перекла́дина, відуме́рщина... і т. и. Одначе не в усіх таких словах удержав ся той корінний наголос, а принайменше не всюди удержав ся він як одинокий і виключний наголос, бо побіч него і замість него появив ся з часом наголос на наростку. Так стало ся і в слові „Україна“. Чому так стало ся, постараю ся пояснити.

II. Було кілька причин, які викликали появу нового наголосу на наростку слова „*Украïна*“.

1) Доки се було ще нове, ще не утерте слово, так довго відчувала ся сильна потреба зазначити наголосом тісну сполуку приставки з головним словом, себ то приналежність приставки до суцільної єдности новоутвореного слова. З часом, коли це слово вже утерло ся, ся потреба стала слабшою, бо вже й так наслідком частого уживання слова приналежність приставки до суцільної єдности слова вбила ся в память. Значить, з часом відпала, а принайменше ослабла та причина, ізза якої наголос було присунув ся близше до приставки — і тому наголос міг уже й у сприставкованому слові заняти те саме місце, на яке паде наголос в головному слові без приставки, себ то в слові *„країна“*.— *Cessante ratione accentus — cessat accentus ipse.*

2) Другою причиною цеї переміни була анальоґія до головного слова, значить стремліннє, з уваги на подібність слова *„Україна“* до слова *„країна“* надати обом словам одинаковий наголос, а саме поставити в слові з приставкою такий самий наголос, як у слові без приставки. Такий вплив наголосу слова головного на наголос слова сприставкованого проявляєть ся в нашій акцентуації досить часто; з осібна стрічають ся такі анальоґічні наголоси також в инших сприставкованих іменниках вutворених наростком -ина (-їна), як н. пр.: посуди́на, закітли́на, окраї̈на (побіч: посу́дина, закі́тлина, окра́їна) через анальоґію до слів головних (безприставкових): суди́на, кітли́на, краї̈на (порівн. Словар Желехівського). Сю етимольоґічну анальоґію скріпило без сумніву діланнє т. зв. поетичної анальоґії, себ то анальоґії до наголосу таких слів, які в народних піснях і в віршованих творах письменників найчастійше римують ся зі словом *„Україна“*. Маю тут на думці безприставкові йменники закінчені наростком -ина (-їна), які здебільша мають наголос на наростку, тоб то на передостанньому складі, як: роди́на, дити́на, годи́на, хати́на, кали́на, чужи́на, дівчи́на, руї̈на, сироти́на, домови́на і т. д. — З уваги на се можна наростковий наголос слова *„Україна“* назвати анальоґічним наголосом.

3) Та найважнійшою причиною, для якої в слові *„Україна“* появив ся наголос на наростку, було стремліннє зберегти наросток та охоронити слово перед затратою наросткової голосівки. Бо наслідком того, що в слові „Україна“ первісно наголос падав на корінний склад, а наросток був без наголосу, наросткова голосівка -ї- заглухла, перемінивши ся в шелестівку

-й- і так повстав скорочений виголос *„Украйна“*. Та сей скорочений виголос менше виразний від повного тай ізза того менше зрозумілий; оттим то в інтересі зрозумілости мови треба охоронити слово перед сим скороченнєм і забезпечити слову повний виголос. Одначе се забезпеченнє можна осягнути тільки тим способом, що на наростковій голосівці -ї- поставимо наголос, бо тільки наголос може охоронити сю голосівку від затрати. Ось так через реакцію проти скороченого виголосу *„Украйна“* з заглухлим наростком — появив ся в повному виголосі наголос на наростковій голосівці -ї-: *„Украі́на“*. З уваги на ціль, для якої ставимо цей наростковий наголос, можна його назвати о х о р о н н и м н а г о л о с о м.

Прикладів подібного охоронного наголосу можна в українській акцентуації знайти чимало, як ось: беремо́, ростемо́, печемо́, живемо́, товчемо́, веземо́, бережемо́... замість і побіч: бере́м, росте́м, пече́м, живе́м, товче́м, везе́м, береже́м...; сидимо́, лежимо́, варимо́, платимо́... замість і побіч: сиди́м, лежи́м, вари́м, плати́м...; посаді́ть, полежі́ть, заході́ть, приносі́ть, приводі́ть, укро́їть... замість і побіч: поси́дьте, nоле́жте, захо́дьте, прино́сьте, приво́дьте, укрі́йте...; посиди́, полежи́, заходи́... побіч і замість: поси́дь, поле́ж, захо́дь...; умере́ти, підпере́ти, натере́ти... замість і побіч: уме́рти, підпе́рти, нате́рти...; сесте́р, дочо́к, сосо́н, пере́л,земе́ль, више́нь... замість: се́ст(е)р, до́ч(о)к, со́с(о)н, пе́р(е)л, зе́м(е)ль, ви́ш(е)нь... (nomin. plut. се́стри, до́чки, со́сни, пе́рли, зе́млі, ви́шні...); чому́, щоби́, коби́, сюди́, туди́, коли́, лише́, уже́... побіч і замість: чом, щоб, коб, сюд, туд, коль, лиш, уж...

III. Хоч у слові „Україна“ наростковий наголос появив ся пізнійше, ніж корінний, то одначе причини, які його викликали, такі важливі, що сей новійший наголос став більше розповсюднений від первісного корінного наголосу, який де далі чим раз то рідше стрічаєть ся — і можливе, що з часом вийде цілком з уживання. Тоді слово *„Украі́на“* буде мати одинокий і виключний наголос на наростку, себ то на голосівці -ї-. Та поки-що се ще не стало ся й тому слово *„Украї́на“* має двоякий (альтернативний) наголос.

IV.

На основі всього, що доси було сказано, можемо установити ґенетичний розвиток і хронольоґічний порядок виголосів і наголосів слова *„Украї́на“* в отсему висліді:

1) Найдавнійшою (бо первісною) формою сего слова є повний виголос з наголосом на корені: „*Украї́на*“.

2) З сеї первісної форми повстала скорочена форма з заглухлою наростковою голосівкою, себ то виголос: „*Украйна*“.

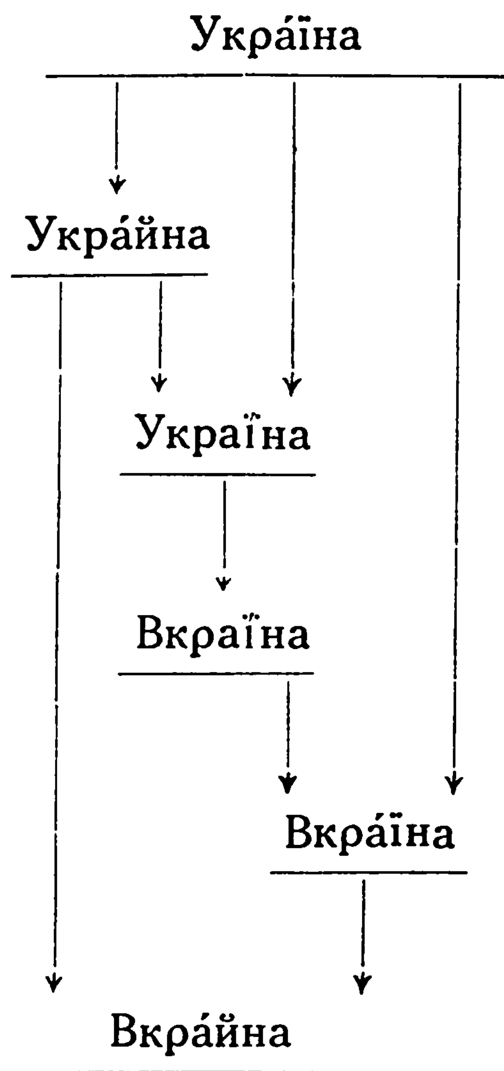
3) Через реакцію й антитезу до сего скорочення появив ся в повному виголосі охоронний наголос на наростковій голосівці і так повстала форма з повним виголосом і наголосом на наростку: „*Україна*“.

4) З сеї повної форми через заглухненнє приставки повстала скорочена форма з глухою приставкою і наголосом на наростку: „*Вкраїна*“.

5) З комбінації форм означених тут під 1) і 4) повстала скорочена форма з глухою приставкою і наголосом на корені: „*Вкраї́на*“.

6) Наконець з комбінацій форм означених тут під 2) і 5) повстала подвійно скорочена форма з глухою приставкою й глухим наростком: „*Вкрайна*“.

Отсей розвиток виголосів і наголосів слова „*Украї́на*“ можна наглядно зобразити такою ґрафічною схемою:

V.

На закінченнє хочу до сих теоретичних висновків додати декілька практично-дидактичних заміток про те, як треба ви-

голошувати й наголошувати слово „Україна“ та витворені з него похідні слова.

1) По змозі треба все і всюди вживати **повного** виголосу, значить треба вимовляти й писати: *Україна, Українець, Українка, український* і т. д., а се тому, бо повний виголос найбільше розповсюднений і найбільше виразний та зрозумілий. Сей повний виголос треба по змозі все і всюди наголошувати на **наростку**, себ то на наростковій голосівці -і-, значить треба акцентувати так: *Украї́на, Украї́нець, Украї́нка, украї́нський* і т. д., а се тому, бо наростковий наголос найбільше розповсюднений і найліпше забезпечує повний виголос слова.

2) Скороченого виголосу з заглухлою приставкою й наголосом на наростку: *Вкраї́на, Вкраї́нець, Вкраї́нка, вкраї́нський* і т. д. вільно вживати **тільки** тоді, коли попереднє слово має на кінци голосівку, та не вільно так вимовляти, ані писати по словах закінчених шелестівкою; одначе красше сих форм оберігати ся.

3) Корінних наголосів: *Укра́їна (Вкра́їна), Укра́їнець (Вкра́їнець), Укра́їнка (Вкра́їнка), укра́їнський (вкра́їнський)* і т. д. треба по змозі оберігати ся, бо сі наголоси перестарілі й виходять з уживання; такі наголоси вільно ставити виїмково тільки в віршах, де сього вимагає ритміка, та й то лише як *licentiam poeticam*.

4) Ще більше треба оберігати ся виголосів з заглухлим наростком: *Укра́йна, Вкра́йна,* бо сі виголоси противні духові нашої мови не тільки тому, що вони невиразні та що проти них проявила ся реакція в нашій мові, але також тому, що з сих виголосів не можливо витворити похідних слів. Такі похідні слова, як: Украйнці, Украйнка, украйнський... ніде не стрічають ся, бо їх було би трудно вимовити ізза недобрози вучного накопичення шелестівок. Оттим то виголосів: *Украйна, Вкрайна* треба вистерігати ся навіть у віршах. Розуміє ть ся, що як де сі виголоси стрічають ся в віршах, чи в инших творах письменників, то треба їх так вимовляти, як вони написані.

Матеріяли до історії Коліївщини.

Мемуар Ігнатія Филиповича.

Подав Іван Шпитковський.

Побіч трьох монашеських обітів: чистоти, убожества та послуху — четвертим майже обітом василіянських монахів був обовязок кождого їх монастиря робити записки з подій, які самі пережили, або про які від других осіб довідали ся.

Сей обовязок письменної традиції пригадують своїм підчиненим монахам василіянські архимандрити[1]) та протоігумени в окремих своїх посланнях; справа ведення літописних записок є предметом частих діскусій кождочасного василіянського собору (капітули)[2]); підчас щорічної візитації монастиря обовязково провірював і відімував протоігумен усі записники кождого монастиря, а в деяких монастирях находить ся спеціяльний „notarius archivi monasterialis“.

І так крім докладних фундаційних записок та облігатів, спису жиючих і померших монахів, опису чудотворних ікон та чудес ізза їх приводу, крім нотаток про діяльність окремих черців — членів якогось монастиря, опису розвою церковних братств, місій, монастирських шкіл, крім парохіяльних, душпа-

---

[1]) Гл. прим.: „Copia litterarum Perill. Rev. Dni Josaphati Siedlecki, Abb. Ovrucensis, Provincialis per Poloniam...“ з 26 марта 1766 р., в Кристинопільській васил. літописі (ст. 3—4), яка знаходить ся в архиві монастиря ОО. Василіян у Львові.

[2]) Гл. звіти з василіянських капітул, записані між иншим в Бучацькій василіянській літописі т. II. з рр. 1841—93, на ст.: 6, 59, 127 і ин. Підчас львівської капітули в 1858 р. (вересень), якої предсідателем являєть ся рівночасно як папський візитатор ордена, пряшівський угро-руський епископ Йосиф Ґаґанець, а секретарями „e parte Ill. Dni. Prosulis Visitatoris R. D. P. Alexander Duchnowicz, Cathedralis Eccl. Eperiensis lector canonicus et archidiaconus Cathedralis ac Spepusiensis s. Sedis Apostolicae consistorialis Assessor et pauperum advocatus“ та Август. Устіянович „monasterii Buczacensis vocalis et gymnasii Professor“ — пригадує згаданий обовязок капітульна постанова словами: „Ordini magnopere commendatur, ut in qualibet domo religiosa unum individuum pro historiographo domus designetur, historiamque eiusdem ad amussim scribatur, in monasterio vero, in quo Provincialis residet, totius ordinis historiam et eventus fusius notet...“ (op. cit. ст. 127).

стирських книг, крім катальоґів бібліотечних книжок, економічних книг, реєстрів челяди, діяріїв ріжних монастирських „фабрик“ — нотовано дуже часто важнійші події з життя фундаторів монастиря та інтереснійші факти з життя місцевости, краю, держави, в якій знаходив ся монастир. Сі записки дають нераз богато місця загально-европейським подіям політичної, економічної і культурної натури, особливо, коли вони доторкають василіянського ордену, унії, або католицької церкви.

Такою подією, що склала ся на границі польсько-російської держави, як вислід католицько-уніятської експанзії, чи стрічі двох релігійних течій, в якій безпосередно заінтересовані були Василіяни, є уманська різня на загальному тлі Коліївщини.

Тому й недивно, що Василіяни звязані обовязком письменної традиції, які мали між собою нерідко людий світлих, образованих по найславнійших західно-европейських висших школах, дали нам кілька записок про Коліївщину, та є надія, що не одна ще письменна памятка відкриєть ся у забутих василіянських архивах.

Дотепер завдячуємо Василіянам мемуар о. Корчинського, о. Срочинського, т. зв. мемуар Тучапського та Поему про уманську різню, яка посередно також василіянського походження. До сього ряду прибуває ще один мемуар о. Ігнатія Филиповича, якого ориґінальна рукопись знаходить ся у д-ра Александра Чоловського, директора львівського мійського архива.[1])

Згадана рукопись є подовгастої вісімки, оправлена в скіру як книжка. На хребті золочені відтиски, зі золоченими буквами, з яких можна ще прочитати: „...tres morales tom III.“. З сього видно, що зшиток перед написаннєм та оправленнєм був на що инше призначений. Долішний ріг хребта книжки знищений молею, подібно надпсована також карточка, приліплена на долі берега книжки, на котрій то карточці видно наднищений бібліотечний знак книжки „40“ чи „70“. Береги книжки покрашені кармазиновою барвою. Рукопись писана читко та старанно одною рукою та одним темно-попелястим чорнилом; декуди до-

[1]) Завдяки ввічливости д. д-ра Чоловського міг я користовувати ся в р. 1909 згаданою рукописю, тому складаю Йому за се тут щиру подяку. Рівночасно щиро дякую о. ігум. Вацурі за дозвіл користати з вас. львівського архива та о. Кінахови, що не в однім облегчив мені користаннє з нього.

писки тою самою рукою. Марґінес по однім й другім боці сторони на один палець широкий. Паґінації бракує, усіх карток є 125, не всюди докладно записаних; декуди (оборотова сторона 34 картки і перша сторона 35 картки) чисті, декуди нароком оставлено цілу чисту сторону при описі важнійших подій, для евентуального їх доповнення. Численні прогалини серед опису пороблені відповідно до зміни матерії в оповіданню; 124 і 125 картка книжки незаписані.

На першій стороні першої картки, не числячи першої кольорованої картки, написано великими буквами такий заголовок: „Pamiętnik czyli spisywanie różnych rzeczy y wiadomości pamięci godnych przez I. X. Ignacego Filipowicza Z(akonu) S(więtego) B(azylego) W(ielkiego) R(oku) P(ańskiego) 1794"; друга сторона тої картки чиста. На 2 і 3 картці містить ся вступ до мемуара, де автор розводить ся над своїм розуміннєм історії, цілю і мотивами до написання мемуара. На слідуючій картці, зараз на першій її стороні з гори зачинаєть ся властивий мемуар словами: „Rzecz zaczyna się od roku niby 1740 przez Miscellanea Notabene etc..." На картах 12 v. до 17 знаходить ся опис Уманської події, на цілій 55 карті згадка про „волинську революцію". На 125 карті написано: „Koniec tey książki — 1799".

Для докладнійшого пізнання та оцінення вартости згаданого жерела мусимо познайомити ся з його автором.

З самого мемуара не можемо богато сказати про автора. Із заголовку рукописі довідуємо ся, що о. Ігнат Филипович був Василіянином, уніятом. Зі способу писання його записок слідно, що автор мав широкі політичні інтереси й цікавив ся загально - европейською політикою; по деяких висказах видно, що він чуєть ся польським громадянином і горячим польським патріотом, який про справи „naszey oyczyzny" і гарнійші пориви ліпших Поляків відзиваєть ся з великим теплом.

Дещо більше про автора довідуємо ся з трьох - томової т. зв. „Книги диспозицій",[1]) що знаходить ся в архиві львівського монастиря ОО. Василіян (сіґнат. бібл.: Nr. 15—17).

На ст. 558, II. т. читаємо про автора ось такі біоґрафічні дані, писані Анастазієм Пйотровським, справлені, здаєть ся, декуди самим автором:

---

[1]) „Cathalogus Alphabeticus Patrum et Fratrum O. S. B. M. in provincia Polona... conscriptus anno D. 1766 die 17 8bris v. s. Ovruciae per secretarium R. P. Anastasium Piotrowski" т. I—III.

„Ignatius Filipowicz, in saeculo Joannes, filius Joannis et Catharinae (над рядками рукою автора (?) „mense Augusto“) 1751 anno in palatinatu Russiae, civitate Leopoliensi, ingressus religionem in monasterio Poczajoviensi anno 1767 (над рядками: „die 25 Septembris“); ibidem post annuam probationem professus anno 1768 (над рядками, тоюж рукою: „die 26 Septembris“) et illico dispositus est ad Zamoyscense monasterium pro studio Philosophico, inde finito biennali cursu philosophiae, dispositus Romam pro studio Theologico, quo per quadriennium finito, consecratus ibidem presbyter, expeditus ex Collegio Graeco mansit in residentia nostra ad aedes ss. Sergii et Bacchi studio linguae Graecae additus. Post annum ad provinciam revocatus mansit in m-rio Poczayoviensi vicemagistri novitiorum et nonnunquam praedicatoris munere functus. Anno 1776 dispositus Unioviam pro professore rhetorices, (иншою рукою): ubi per biennium docendo rhetoricam, per biennium philosophiam (mansit). Tandem in Januario 1781 translatus Leopolim pro docenda theologia, spec. dogmatica. (Иншою рукою): Tandem ad m-rium Podhorcense, quo superior dispositus, ibidem mortuus est“.

На ст. 555 т. с. тому написано чорним, свіжим чорнилом, модерним почерком пера (по висказам теперішнього о. архиваря, рукою о. Михняка, архиваря вас. львівського архива в 1900 рр.): „Ignatius Filipowicz, allumnus de Collegio Graeco, doctor theologiae et philosophiae habuit privilegium in quavis hebdomade duabus vicibus altare... habuit facultatem legendi libros prohibitos et dare indulgentiam plenariam in articulo mortis moribundis“.

Поза сими сухими, хоч достаточними датами для біоґрафії автора пізнаємо кілька важнійших рисів його вдачі, як чоловіка, як монаха і письменника по прочитанню Літописі Підгорецького монастиря,[1]) яку він сам провадив як його ігумен від 1784 до 1799 р., в т. II. ст. 205—163. До Підгорець на ігуменат прибуває дня 21 січня 1784 р.[2]) і перебуває в нім аж до самої смерти, до 14 грудня 1800 р.[3]) Протягом 16 літ розвиває душпастирську діяльність, що дуже докладно нотує в монастирській літописі, заходить ся коло піднесення реліґійного духа та виступає проти „wykrocznościom“ своєї монастирської собратії.[4])

---

[1]) Літопись Підгорецького монастиря, ведена від 1763 р. т. I—II., переховуєть ся в протоігуменськім архиві у Львові сіґн. Nr. 105.

[2]) op. cit. т. II. ст. 205. [3]) op. cit. т. II. ст. 264. [4]) op. cit. т. II. ст. 214.

Автор мусів бути чоловіком з товариською огладою, бував часто у підгорецьких властителів воєводи Вацлава і Северина Ржевуських, головно в дні імянин; тоді виступав з ріжними принагідними віршами, панеґіриками і пр. свого укладу, в латинській і польській мові; [1]) з них деякі мали бути друковані. [2]) Ржевуські знов часто його ревізитують. Раз записано прибуттє в монастир еп. Рилла; під 1790 р. занотовано українську проповідь, виголошену одним черцем в монастирській підгорецькій церкві. Крім сих подій чисто монастирського характеру інтересують автора — як видно з літописі — також світові події: дорожнеча на збіже (ст. 129), великі шкоди, заподіяні атмосферичними явищами, головно вітрами (ст. 222 і пр.) та ріжні політичні події.

Крім нашого мемуара, підгорецької літописі та згаданих віршів, остало ще кілька сучасно друкованих творів автора, головно проповідий і віршів, які — по словам теперішнього львівського василіянського архиваря, о. Кінаха — знаходять ся в деяких галицьких василіянських бібліотеках. В бібліотеці ОО. Василіян у Львові переховуєть ся пять друкованих промов-проповідий та один вірш релігійного змісту. Ось вони:

1) „In laudem | Divi Gregorii Nazianzeni | Ecclesiae Doctoris Oratio | dicta in Basilica princ. | Apost. S. Petri vaticana Romae A. D. MDCCLXXIV., die XV. Junii | per R. P. Ignatium Filipowicz | presbyterum Ord. S. B. M. Philos. et | scrae Theologiae doctorem, tunc Collegii Rom. Graeci Alumnum“. — Leopoli literis Pillerianis 1789. З дедикацією: „Ad Illssum Dnum, Dnum Josephum, comitem Rzewuski, capitaneum Drohobycensem“. На дальшій стороні поміщений вірш в честь Ржевуського, дальше є латинська проповідь. Друк має ст. 16, 8⁰; бібл. сиґн. Nr. 6503.

2) Kazanie | na uroczystość wniebowzięcia | Nayświętszey Maryi Panny | miane | w cerkwi Stauropigialney Lwowskiey | podczas wielkiey Mszy s. spiewaney | r. p. 1781, dnia 15 sierpnia | przez xiędza Ign. Filipowicza, s. Teologii doktora y professora w klasztorze | Lwowskim S. Jerzego M.“ W Lwowie w drukarni Kazimierza Szlichtyna. Присвячене: „W. W. J. J. P. P. Michałowi Słońskiemu, Wicesgerentowi Grodzkiemu; Łukomskiemu, konfraternii Seniorowi; Grzegorzowi Uranowiczowi, c. k. fisk. assessorowi pierwszemu, konfraternii wiceseniorowi; Jakubowi Arfińskiemu, c. k. apell. sądów

[1]) op. cit. т. II. ст. 218, 248 і и. [2]) op. cit. ст. 221.

adwokatowi, konfraternii sekretarzowi y całey konfraternii". Друк ст. 34; бібл. сиґн. Nr. 4448 ж. А.

3) Kazanie na uroczystość Narodzenia N. Maryi podczas wprowadzenia i wniesienia z kaplicy do nowey cerkwi Cudownego obrazu teyże Matki B. Cudowney w Poczayowie, dnia 8 września 1781. Poczayów 1791. (Опис на основі бібліотечного катальоґу).

4) W dzień uroczysty | B. Jana z Dukli | w kościele JXX. Bernardynów, w Lwowie | kazanie | Jaśnie wielmożnemu N. J. Xdzu Piotrowi | Bielańskiemu | Biskupowi lwowskiemu, halickiemu, kamienieckiemu | przypisane | dnia 13 lipca roku 1788 | miane | przez X. Ign. Filipowicza Z. S. B. W., filozofii i S. teologii Doktora". W Lwowie. Drukiem Pillerowskim; ст. 14, вел. 8⁰; бібл. сиґн. Nr. 7083.

5) Przetłumaczenie i ułożenie w wierszach sławnego | we wszystkich prawie yęzykach y krayach Hymnu akafistowego | o zwiastowaniu Nayśw. Maryi Panny | na honor teyże Królowey nieba y ziemi | uczynione | przez J. X. Ign. Filipowicza, Bazylana | filozofii y s. teologii doktora, superiora podhoreckiego | roku p. 1793, dnia 25 marca. На 2 стор.: „De laudibus | Smae Dei Genetricis Mariae | Idyllion | ricitatum olim in ecclesia s. Athanasii Romae | R. P. Ign. Filipowicz O. D. B. M. | Philosophiae et s. Theologiae Doctorem | tunc Collegii Rom-Graeci alumnum". | З початку латинський текст, дальше польський переклад. Ст. 14, 8⁰; бібл. сиґн. Nr. 6886.

6) „Kazanie | o godności, obowiązkach | i potrzebie | Kapłanów | z okoliczności powtornych prymicyów | pewnego kapłana | miane w Brodach | przez | JX. Ign. Filipowicza Z. S. B. W. | filozofii i s. teologii doktora s. p. | Roku P. 1798, dnia 30 listopada". W Lwowie 1800, drukiem Pillerowskim. Мала 8⁰, ст. 51; бібл. сиґн. Nr. 4382 Чс.

З висше поданих біоґрафічних даних автора та з його письменницької спадщини можна сказати, що Іван Филипович родив ся у Львові 1751 р., як 16 - літний хлопець вступив до почаївського монастиря, скінчив 2 роки фільософії в Замостю. Звідси, як талановитого абсольвента середньої школи — бо лише таких посилано звичайно на загальний кошт до заграничних висших шкіл — вислано його до Риму, до т. зв. „грецької колеґії". По чотиролітній науці в Римі видержав два (римські) докторати, висвятив ся та віддав ся дальшим студіям клясичних мов. Відкликаний з Риму до провінції став учителем в Почаєві, опісля професором реторики і фільософії в Уневі та

професором теольоґії у Львові, а відтак через 16 літ аж до смерти як ігумен жив в підгорецькім монастирі. Филипович визначав ся як богослов і учитель, проповідник і письменник. Письменницька жилка у нього велика! Вже в церкві св. Атаназія в Римі виступає він з латинськими віршами в честь Богородиці, а потім майже ціле життє занимаєть ся писаннєм ріжних принагідних віршів. Филипович належить до ліпших проповідників. Вже як питомець грецької колеґії проповідує у ватиканській базиліці в Римі, а опісля бачимо його зі словом підчас всяких важнійших церковних свят в околиці місця його перебування. Автор — людина честилюбива: свої вірші та проповіди стараєть ся захистити друком перед забуттєм, свою діяльність всюди зазначує в своїх писаннях. Письменницький наклін каже йому занотувати важнійші монастирські події в літописі, а інтереснійші факти ширшого політичного значіння в нашому мемуарі.

З висше наведених даних можна приблизно означити час та докладнійше подати місце написання мемуара. Хоч подія уманської різні знана була авторови ще як новикови почаївського монастиря, то охота і постанова написати мемуар дозріває в нього аж в підгорецькім монастирі, коли був ігуменом. Із заголовку записок та з нотаток при їх кінци пізнати, що записки початі в 1794, скінчені в 1799 р. на всякий случай перед 1800 р., перед його смертю.

Мемуар о. Филиповича написаний ясно і плавно, декуди з гумором; читаєть ся приємно і без утоми. Для близшого пізнання і означення вартости жерела належить згадати про ціль і мотиви, що кермували автором при його писанню та його погляди на мемуаристику. У вступі (к. 2) пише автор ось так про обєктивне представленнє подій: „Jak wielkiey do historyi pisania potrzeba rzetelności y prawdy, wiadomości y biegłości y przymiotów tym podobnych, tak naywięcey potrzeba także bezstronności, szczerości, unikania pochlebstwa, rozeznania między prawdą y fałszem, wyrażenia wszystkiego istotnego y dokładnego, krótkości, a gdzie okoliczność każe y obszerności". Про спосіб і ціль написання свого мемуарика висказуєть ся автор на тім самім місци тими словами: „Ani się piszący trzymać chce porządku zwyczaynego pisarzom wielkich dzieiów, xiąg, tomów, bo niema myśli z tą xiążką wyiawiać się przed publicznością, ani chwały, ani korzyści szukać, przedsięwziowszy tę zabawkę więcey dla swey pamięci y satysfakcyi, niżeli dla ludzkiego oka".

Тому отже, що автор пише сей мемуар — як каже сам — для себе самого, для розради („dla zabawki") чи радше з писарського нахилу, а не мав охоти „wyiawiać się przed publicznością", тому й писаний він від руки, без захования якогось хронольоґічного, або ґенетичного порядку. Як видно з біоґрафічних даних, мало вістий поданих з автопсії; деякі цитати і натяки серед тексту вказують, що жерелом до сього мемуара були також відомости з ріжних польських та італійських часописий, з летючих друків, відозв, письм та деякої історичної літератури. Декуди цитовані листи пр. російських і пруських ґенералів до короля та королівські до Костюшка.

Вправді мемуар зачинаєть ся „niby od 1740 r.", та з того часу дуже скупі вісти. Також час від початків королівства Станислава Августа аж по 1790 р. описаний лише загально на тлі ширшої европейської політики. Більше там говорить ся про заграничні події, політику сусідних держав, про війну Росії з Туреччиною, про реформи Йосифа II. та зміни на папськім престолі, чим про справи в Польщі. З тих послідних автор доторкаєть ся легко боротьби барських конфедератів з російською армією, пустошення польських провінцій серед того, та малює докладнійше становище польського правительства до конфедерації. Щойно від 1790 рр. панування Понятовського Филипович займаєть ся виключно польськими справами і лише декуди робить малі екскурсії в політику найблизших сусідів.

Українським справам присвячує автор дуже мало місця; з них найбільше ще дає місця уманській різні (карти 12—17); під 1770 р. читаємо про „повітрє" на Україні (к. 20), дальше на цілій карті згадка про „волинську революцію" з 1789 р. (к. 55), врешті кілька подробиць про церковні відносини на Україні в 90 рр. XVIII ст. (к. 93—100).

З поданих автором даних до гайдамаччини не богато находимо нового, з інтереснійших належить підчеркнути отсі: ґенералізованнє причин Коліївщини, згадка про велику скількість Поляків і Жидів, що втікли з Умані перед облогою, про малу охоту обляжених до оборони города, про убиттє уманських Василіян числом сім та про трачення коліїв в Перемишли. Дату уманської різні, 16 червня, можна уважати як день, в якім прийшла відомість про се до місця побуту автора.

Кілька дрібниць невірно поданих (про велике число убитих і то майже всіх, що знаходили ся в Умані, крім міщан; про час різні; про місце екзекуції Гонти; про повішаннє 300

коліїв у Львові...) не станемо тут справляти, про се вже було стільки мови в ріжних студіях до історії Коліївщини, написаних проф. М. Грушевським, д-ром І. Франком і ин. та мною.

Деякі вискази Филиповича про волинську подію[1]) ілюструють нам психічну диспозицію уніятського чорного духовенства з приводу подій 1789 р., показують, як Василіяне остро осуджували світських священиків, підозрілих о участь в сих подіях, але не говорить ні словом про дійсних виновників і про ті великі муки, які перебули тоді волинські Українці.

З певним вдоволеннєм підчеркує Филипович, що тоді Василіяни були personae gratae, що їм (Корсакови і ин.) віддавано місця світських крилошан в уніятських капітулах (головно луцькій) по увязненню луцького консисторського інстиґатора (Семена Карповського) і усунення офіціялів (Бродовича і и.). Одначе забуває автор додати, бо мусів се знати, що се довіре до Василіян також не було у правлячих польських сфер та у польського суспільства цілком повне. Засуджених на смерть „винних“ уніятів не позваляли сповідати Василіянам[2]) лише латинським священикам і монахам.

Стільки що до українських справ, які низше подаємо per extensum, з поминеннєм неукраїнських загально звісних, декуди банальних річий.

Хоч мемуар, як сказано, не приносить нам богато інтересних вістий, то все таки уважаємо за відповідне подати його деякі виїмки з нього, як характеристичне свідоцтво, як дивили ся деякі інтеліґентні круги нашого суспільства на уманську подію, глядячи на неї з трохи дальшої перспективи.

---

[1]) „...oficyałów po dyecezyach Ruskich z zakonu Bazylianów poczyniono, nie dowierzano kapłanom (світським)... Wielka ohyda urosła (na) xięży kapłanów y parochów ruskich y na potem plama czarna została się dla kleru (роз. світського), trudno przeniknąć... Musiano coś być, tylko że nie docieczono zupełnie...“

[2]) Т. Бродович: „Widok przemocy na słabą niewinność srogo wywartey...“ 2-ге видання, 1861 р., ч. І. ст. 112, нотка.

Pamiętnik czyli spisywanie różnych rzeczy y wiadomości pamięci godnych przez I. X. Ignacego Filipowicza Z. S. B. W. R. P. 1794.

Карти 12—17: „Do wszystkich tych klęsk i nieszczęśliwości, iedna ieszcze naygorsza y naystrasznieysza przybyła, to iest Rzeź Ukraińska, która z iakich przyczyn wszcząć by się miała, kto to zgadnie? czyli dla nienawiści wiary y religii katolickiey — około którey mocno pracowano, zwłaszcza na Ukrainie w obrządku ruskim, dokąd naywięcey używano y sprowadzono XX. Bazylianów Missyonarzów; czyli dla wygubienia szlachty Polskiey, ile że w wielk(i)ey liczbie tamże na Ukrainie znaydowali się y w dobrach posiadali, czyli z łakomstwa bogactw y pieniędzy, gdy dla tego Żydom wcale nie przepuszczano, czyli dla uczynienia w kraiu rewolucyi y zamięszania — dosyć, że na granicach Moskiewskich za Kaniowem i Humaniem ziawiła się część Haydamaków czyli kozaków, do których coraz więcey kupiło się y buntowało się ludzi y chłopów, daley na Ukrainie w kray Polski zapuszczaiących się y posuwaiących — ogniem y mieczem wszystko niszczących y pustoszących.

NB. Gdy ta nayokropnieysza wieść rozeszła się y boiaźnią nadzwyczayną wszystkich przeraziła, iedne tylko poddaństwa y chłopi bez boiaźni byli, bo się owszem po części do tey hordy kozackiey łączyli. Panowie, Xięża, Szlachta, Obywatele, Żydzi nawet myśleć o sobie y o swoim bezpieczeństwie poczęli, iedni z domów swoich daley, gdzie odieżdżaiąc, drudzy w domach o obronie swey myśląc — naywięcey iednak do miast większych uciekaiąc, między któremi do obrony zdawało się naylepsze miasto Humań, ile (że) dokoła dobrze opatrzone, maiące coś zbroi y ammunicyi y na warcie kozaków nadwornych Potockiego, woiewody kiiowskiego.

NB. Zgromadzenie tedy w tem mieście bardzo było liczne szlachty, dam, studentów w szkołach Bazyliańskich, różnych possesorów, obywatelów na Ukrainie zamieszkałych, osobliwie koło Humania, w dobrach rzeczonego Potockiego, a prawie naywięcey Żydów. Y ci wszyscy spólnie radząc o swoim bezpieczeństwie y życiu, bronić się myśleli y na ten koniec, umówiwszy się z zwierzchnością zamkową y kommenderuiącym porucznikiem Gontą kozakami, tak się albowiem nazywał Gonta, miasto zamknęli, sprzęty y dobytki swoie wcisnowszy, gdzie kto mógł, naywięcey iednak w depozyt do klasztoru XX. Bazylianów oddawszy, lada w dzień spodziewaiąc się napadnienia na miasto rzeczonych Haydamaków, coraz bliżey przyspieszaiących y do Humania naybardziey na rabunek wkroczyć usiłuiących, co się y stało!

NB. Przyciągnęli pod Humań Haydamacy, a w mieście temczasem radzono się, co czynić; było ich albowiem mniey albo więcey tysiąca, nikogo z miasta wypuścić nie chciano, lecz wszystkich do bronienia się wspólnego zachęcano y przymuszano. Gonta iednak oświadczył się, że z swoiemi kozakami wyidzie naprzeciwko, niby na odsiecz y dla odpędzenia Haydamaków od miasta — na co czyli pozwolono, czyli sprzeciwić się nie możono, ile że y ufność w nim iednym prawie pokładali wszyscy, iako że był kredytowany w Woiewody kiiow. y respektowany. Wyciągnoł w rzeczy samey za miasto z swemi kozakami y złączywszy się z Haydamakami, powiększył okropnego losu miastu y podstąpił razem ze wszystkiemi niemal szturmuiąc, iako raczey namawiaiąc i perswaduiąc, aby miasto dobrowolnie otworzono, y aby się na niego wszyscy spuścili — iakoż wśród nadziei y boiaźni wahaiąc się y nie wiedząc, co czynić, nie odważono się dłużey opierać się y roziątrzać wściekłość haydamacką, nie broniono się i wpuszczono.

NB. Wpadła zatem cała ta zgraia zbuntowanych ludzi do miasta y wszystkich oprócz mieszczan bić, kłuć, strzelać, rznąć poczeli bez braku, bez litości y miłosierdzia, bez zastanowienia się.

NB. Ci, którzy sposobni byli do bronienia miasta, ile przy bramie znayduiący się, naypierwsi na placu polegli — więcey co było, iako to panów, szlachty, dam, obywatelów, młodzieży, studentów y innych, którzy ieszcze nie pouciekali z Humania, ci wszyscy znaydywali się na nabożeństwie u XX. Bazylianów y wszyscy prawie iedney godziny stali się ofiarą zaiadłości haydamackiey, samych zaś XX. Bazylianów koło siedmiu tamże zabito y pomęczono.

NB. Rabunek potem w mieście powstał naystraszliwszy, wyrzynali bowiem wszystkich, to iest: xięży, szlachtę y Żydów, ich klasztor, domy y sklepy rabuiąc, a krew ludzka strumieniami obfitemi lała się, bo się to okrucieństwo przez trzy dnie wlekło y ciągnęło w roku 1768 dnia 16 czerwca etc. etc.

NB. Toż samo po wyiściu z Humania Haydamaków działo się po innych miastach, miasteczkach y przyległościach — — — ale że okrutnie obawiano się, aby ten pożar więcey y daley nie rozszerzył się na Wołyń, w głębszą Polskę y aż do Warszawy, zbierać się przeto zaczęły dla poskromienia różne woyska polskie, ale naywięcey dokazała iedna partya woyska moskiewskiego, która udaiąc niby y pod pozorem, że z temiż Haydamakami chce mieć uczestnictwo, przypuszczoną została, a tak dopiero z wielką forsą y siłą, napadłszy na pomienione woyska niby buntowników y Haydamaków w niewolę wszystkich zabrała y zagarnęła.

NB. Były pogłoski, że owi Haydamacy umyślnie byli podmowieni do rebelii y wzburzeni, aby rewolucyę zrobić w Polsce, od Moskwy, ale Imperatorowa Rossyiska manifesta przeciw temu podrukować kazała, y wszędzie publikować nawet po ambonach, że w tę rzeź Ukraińską żadnego wpływu nie miała.

NB. Na ostatek zabrawszy wszystkich tych buntowników y Haydamaków, od miasta do miasteczka wszędzie ich porozsyłano y porozwożono dla exekucyi łatwieyszey dekretu śmierci; iakoż samego Gontę exekwowano y tracono w Szarogrodzie y innych hersztów; resztę zaś po pięciu, po sześciu, po dziesięciu, po dwudziestu y więcey różnym gatunk(i)em śmierci karano, a naywięcey na szubienicach wieszano; dosyć że żadnego prawie miasteczka nie było, gdzieby przynaymniey trzech nie wisiało, począwszy od Humania aż do samego Lwowa y daley — w Lwowie zaś blisko trzysta powieszono etc. etc. także też w Przemyślu y innych.

Карта 20: NB. W Roku 1770 dopuścił ieszcze P. Bóg powietrze na Polskę, które bardzo wiele ludzi umorzyło y miast spustoszyło, tak dalece, że dla szerzącey się coraz bardziey tey zarazy, ciężko było ode wsi do wsi przeiechać y przebrać się; naynieszczęśliwszym trafem zdarzyło się, że naybardziey miasta Żółkiew y Sambor prawie co do iednego swoich mieszkańców pozbyli, także też na Podolu, na Ukrainie, na Wołyniu, w Podgórzu, na Pokuciu y po całey prawie Polszcze, wszystkich niemal ta kara Boska dosiągneła, przez co wielk(i)e także w kraiu spustoszenie stało się.

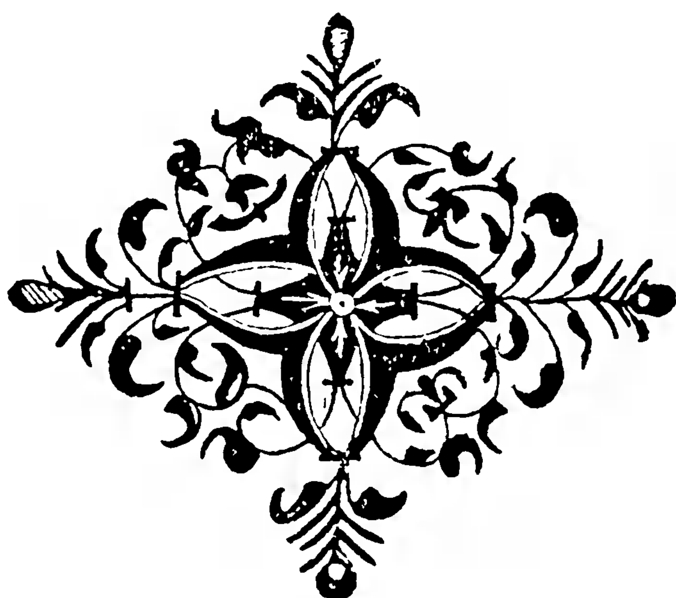
Карта 55: NB. Gdy w Warszawie w czasie tego sławnego seymu dobrze radzono o szczęśliwości, o bezpieczeństwie y o porządkach Kraiu Polskiego — tem czasem na Wołyniu powstały rozruchy z tey przyczyny: Donoszono iakoby moskiewscy kupcy, uwiiaiąc się po Wołyńskim woiewództwie, namawiali ludzi y chłopów do buntów y rzezi, podobnie, iak przed kilkunasto latami była na Ukrainie, dla wygubienia y wyrżnięcia Polakow y szlachty. Rozsiewano ieszcze, że y Warszawa na to zezwalała y gabinet Warszawski w to wpływał, ale co naygorsza, iako za pewną rzecz powiadano, że do tey sprawy chciano y miano użyć Xięży Kapłanów y Parochów Ruskich, zkąd wielka ohyda urosła, przecie zapobieżono iakoś temu y cały ten pożar przytłumiono.

NB. Był na ten czas Biskupem łuckim Ruskim Stefan Lewiński, z kleru świeckiego, który bardzo wiele za to wycierpiał od Polaków, gdy mu nawet publicznie od stołu w sam wielki czwartek wzięto Instygatora iego, iakoby podeyrzanego y innych Kapłanów więzili o toż obwinionych w Kamieńcu Podolskim y kilku po dekradacyi stracono etc. Musiano coś być, tylko że nie docieczono zupełnie. — Skączyło się na tem, że Officyałów Ruskich po Dyecezyach z zakonu Bazyliańskiego poczyniono. Kapłanom niedowierzano y na potem plama czarna została się dla kleru: trudno przeniknąć!

Карта 93 (по 1795): NB. Dochodziły też wiadomości niezawodne, że w całym kraiu przez Moskwę zabranym — Krasna Rossya nazwanym — żadną miarą nie dano pokoiu Rusi katolikom, czyli iak mówią Unitom. Nayżwawiey pracowano, aby klasztory Bazyliańskie, aby cerkwie parochialne odbierać y oddarować właściwym świeżo z Moskwy wyprowadzonym Kapłanom, iak błahoczestywym y prawosławnym. Kto więc z dawnieyszych xięży łatwo dawał się nakłonić, wyraźnie powiedziawszy — na Schizmę, ten osiedział się na mieyscu, — lecz kto Schizmy nie chciał, tego prześladowano, z parafii y z domu wyganiano y inne przykrości czyniono: takim sposobem kilka iuż Bazyliańskich klasztorów odebrano: y na więcey zanosi się, a Kapłanów bardzo wiele w iedności religii stałych tułaczami zostało.

Карта 100: NB. Naywięcey prawie klęski czuła y poniosła w latach dopiero upłynionych, to iest R. 1795 y 1796 y dalszych Ruś ziednoczona, gdy Biskupów wszystkich właściwych od swych dyecezyi poodrącano, klasztorów Bazyliańskich bardzo wiele poodbierano, xięży i kapłanów prześladowano, z parafii rugowano, iak się wyżey nadmieniło etc. y chociaż dla usmierzenia prześladowa-

nia tego wyiechał był do samego Petersburga Mętropolita Ruski JX. Rostocki — iednak tyle lat tam siedząc, bo więcey nad trzy roki, nic wcale wskurać u przeszłey Imperatorowey nie mógł, potem y za teraźnieyszego Imperatora odzywał się, ale go nie słuchano: dobrze ieszcze, że pensye mu naznaczono, iak y innym Biskupom etc. etc.

До ґенези й пояснення „Інтродукції“ до „Гайдамаків“ Т. Шевченка.

НАПИСАВ

МИХАЙЛО МОЧУЛЬСЬКИЙ.

Тарас Шевченко сам відкрив жерела, які були йому помічні при писанню „Інтродукції“ до поеми „Гайдамаки“. Тими жерелами являють ся: „Энциклопедическій лексиконъ“, том 5: „Барская конфедерація“ і „Historya królewstwa Polskiego“, g. s. Bandtke, tom 2.[1])

Іван Шпитковський зясував у своїй студії п. з. „Гайдамаки“ Шевченка, як памятка „Коліївщини“,[2]) на скільки відбила ся лектура другого тому твору Ю. С. Бандтке п. з. „Dzieje królestwa Polskiego“ та приміток Михайла Чайковського до повісти „Wernyhora“ на композицію „Інтродукції“; натомість не прослідив він, на скільки покористував ся Шевченко цитованою статтею „Энциклопедическаго лексикона“ з тої простої причини, що в галицьких бібліотеках немає згаданого лексикона.

Будучи в спромозі доповнити студію Шпитковського, ми покажемо на ґенетичний звязок між статтею „Энциклопедическаго лексикона“ п. з. „Барская конфедерація“ й „Інтродукцією“, провіримо погляди Шпитковського, що ввійшли в основу дотичної частини його студії, деякі, які видають ся нам хибними, справимо, й загалом, попробуємо кинути кілька промінчиків світла на місцями темний текст „Інтродукції“.

Стаття „Барская конфедерація“, на яку покликуєть ся наш поет, походить з під пера І(вана) П(етровича) Ш(ульґіна)[3]) й на-

---

[1]) Примітка Шевченка до „Інтродукції“. Поет цитує з памяти книжку Бандтке. Її заголовок: „Dzieje królestwa Polskiego przez Jerzego Samuela Bandtkie, doktora fil., professora i bibliotekarza w uniwersytecie krakowskim; członka Towarzystwa królewskiego przyjaciół nauk w Warszawie, towarzystw uczonych, krakowskiego, górney Luzacyi wrocławskiego“. В нас під рукою друге виданнє Бандтке, надруковане у Вроцлаві в 1820 році.

[2]) Збірник памяти Тараса Шевченка (1814 — 1914). Виданнє Українського Наукового Товариства в Києві. Київ, 1915, ст. 56—58.

[3]) Криптонім розкриваємо на основі списку співробітників лексикона.

друкована в пятім томі „Энциклопедическаго лексикона“, виданого А. Плюшарем у 1836 році в Петрограді, на сторінках 9—14.

І. П. Шульгін описує в своїй статті: 1) „чудовищное безначаліе“, яке загніздилось у Польщі зі смерттю останнього з Ягайлонів (1572 р.); 2) змагання короля Станислава Августа Понятовського покласти кінець „liberum veto“, як жерелу всяких нещасть Польщі, і 3) повстаннє конфедерацій проти короля та їх сумні наслідки для Польщі.

Подібно, як Шульгін, групує й Шевченко історичні події в своїй „Інтродукції“. Розумієть ся, в Шевченка рамки за вузькі, щоби помістити всі історичні події, зведені до купи Шульгіном, через те вибирає з тих подій тільки головні, найбільше яскраві, й засновує на них „Інтродукцію“.

І. П. Шульгін пише на ст. 9—11: „Со времени прекращенія Дома Ягеллоновъ (1572 г.) и полнаго утвержденія въ Польшѣ избирательнаго правленія, чудовищное безначаліе водворилось въ этой странѣ. Престолъ королевскій сдѣлался игралищемъ партій, тѣмъ болѣе, что на избирательныхъ сеймахъ требовалось для избиранія не большинства, а единства голосовъ, единства рѣдко достижимаго и въ собраніяхъ малочисленныхъ, и потому вовсе невозможнаго на сеймахъ Польскихъ, на которыхъ всякій шляхтичъ имѣлъ право являться вооруженнымъ и подавать свой голосъ (nie pozwaljam, liberum veto), и на которыхъ слѣдственно, голосъ одного темнаго депутата могъ остановить рѣшеніе всего сейма. Такія сцены, болѣе или менѣе буйныя, повтарялись всякій разъ при новомъ избраніи, и въ продолженіе 200 лѣтъ всѣ изъ 11 избирательныхъ Королей Польскихъ, въ ряду которыхъ Исторія отличитъ только Стефана Баторія и Іоанна Собѣскаго, получили корону въ слѣдствіе перевѣса, который успѣвала взять какая нибудь партія надъ своими противниками. Естественно, что враждебныя внутреннія партіи прибѣгали къ чужеземной помощи, и что судьба престола Польскаго опредѣлялась вліяніемъ посторонниххъ Державъ, то Франціи, то Австріи, то Швеціи; естественно также, что и Россія... не могла не обращать дѣятѣльнѣйшаго вниманія на выборы Польскихъ Королей... Царствованіе Августа III (1733—1763) представляетъ картину совершеннаго безначалія со всѣми его буйствами и ужасами... Въ такомъ положеніи... оставилъ Августъ Польшу и возвра-

тился въ свою Саксонію... какъ бы для того, чтобы умереть на родинѣ (Окт. 1763)... Смутная и бурная осталась Польша по смерти Короля своего...“

Шевченко ось як покористував ся історичними фактами, що наведені у цитованій статті Шульґіна:

Була колись шляхетчина,
Вельможная пані, —
Міряла ся з Москалями,
З Ордою, з султаном,
З Німотою. Було колись...
Та що́ не минає?
Було, шляхта, знай, чванить ся,
День і ніч гуляє,
Та королем коверзує, —
Не кажу Степаном,
Або Яном Собієвским:
Ті два незвичайні, —
А иншими... Небораки
Мовчки панували.
Сейми, сеймики ревіли, —
Сусіди мовчали,
Дивили ся, як королі
Із Польщи втікають,
Та слухали, як шляхетство
Навісне гукає:
Nie pozwalam, nie pozwalam!
Шляхта репетує,
А магнати палять хати,
Шабельки гартують.
Довго таке творило ся,
Поки не в Варшаві
Запанував над Ляхами
Понятовський жвавий.[1])

З переведеної паралєлі видно, що автор „Гайдамаків“ узяв з виписаної нами частини статті Шульґіна такі фактичні дані, як: 1) повний упадок державного життя в Польщі перед вибором короля Станислава Августа Понятовського; 2) відзначеннє історією з поміж королів, пануючих на протязі двісті літ, Стефана Баторія та Яна Собєського; 3) втеча з Польщі короля Августа III. до Саксонії.

Шпитковський шукав в „Dziejach“ Бандтке відповіди на питаннє: чому Шевченко назвав Стефана Баторія та Яна Со-

---

[1]) Цитати з Шевченка по петроградському виданню В. Доманицького з 1908 р.

бєського „незвичайними“, тим часом на те питаннє дає наглядну відповідь наведений нами уступ зі статті Шульґіна, в якій імена обидвох королів виразно поставлені біля себе з приміткою, що „въ продолженіе 200 лѣтъ... изъ 11 избирательныхъ Королей Польскихъ... Исторія отличитъ только Стефана Баторія и Іоанна Собѣскаго“.

Бандтке позволяв Шевченкови назвати Стефана Баторія „незвичайним“ (чит. його характеристику на ст. 193—209, т. II), але зовсім не давав йому права до названня Собєського „незвичайним“; противно Бандтке повинен був настроїти поета неприхильно до Собєського.[1])

Чимале право назвати Баторія й Собєського „незвичайними“ могла дати поетови добре йому відома „Исторія Русовъ“, яка називає Баторія „во всѣхъ отношеніяхъ къ Русскому воинству и народу патріотомъ, каковымъ почитался у Римлянъ Императоръ Титъ, сынъ Веспасіановъ, т. е. другомъ и отцемъ человѣчества“, та хвалить Собєського за погром Турків під Віднем при допомозі козаків з гетьманом Евстафієм Гоголем на чолі.[2])

---

[1]) В „Dziejach“ Бандтке, II. том, читаємо:

На ст. 411: „Powoli i nie miarkując upadku swego miał Jan III. w tryumfach i zwycięstwach pogrążyć kray i naród, w dalsze przepaści nieładu, a tak zrobić siebie samego i królestwo igrzyskiem intryg żony własney, dworzan swoich i cudzoziemskich, a nareszcie przypadku“.

На ст. 415: „Król Jan III. zaczynał częstokroć bardziey myśleć o familii, jak o Rzeczypospolitey“.

На ст. 445—6: „Służebnice przedayne rządziły Królową, Królowa Królem, a Król nie rządził więcey sobą i narodem, lecz uganiając się za zbieraniem złota i ugruntowaniem wielkości domu swego, puszczał dobro oyczyzny i sławę swoją i narodu płazem na los szczęścia i przyszłości“.

На ст. 446—7: „Seymy niegdyś za Króla Jana III. poważne, odtąd zhańbione bywały zgiełkiem i wrzawą i wzajemną obelgą. Kłócili się nayzacnieysi Panowie Polscy w nieprzystoynych godności swey wyrazach i uchybiano należytego Królowi uszanowania. Niknęła więc powaga Króla i Narodu u obcych“.

Бандтке рівнає Собєського з ось якими королями: „Nie od razu stać się to mogło, żeby Król tak rozsądny mógł równać się z Zygmuntem III. albo Janem Kazimierzem V. Stało się to jednak powoli, że Jan III., jak Zygmunt III. królował i nie lepiey, jak nieszczęśliwi Jan Kazimierz i Michał zakończył“ (II. ст. 411).

[2]) Исторія Русовъ или Малой Россіи. Вид. О. Бодянського. Москва, 1846, ст. 28 і 176. Шевченко читав „Историю Русовъ“ у рукописи. (А. Я. Конисскій. Жизнь украинскаго поэта Тараса Григорьевича Шевченка. Одесса, 1898, ст. 127).

Про втечу короля Генриха Вальоа з Польщі до Франції міг Шевченко довідати ся від Бандтке (II. ст. 187—189); міг також знати про се і з „Исторіи Русовъ“,[1]) в якій пишеть ся: „...надобно знать, что власть Королевская съ 1572 года, то есть, со времени перваго избирательнаго Короля, Генриха Валезскаго, вызваннаго въ Польшу изъ Франціи, и отъ своевольства Поляковъ опять во Францію воротившагося, была весьма ослаблена“.

Про втечу з Польщі короля Станислава Лєщиньського знав Шевченко від Бандтке (II. ст. 512). Про відїзд короля Августа III. до Саксонії довідав ся поет, як уже знаємо, від Шульґіна. Тепер ясно, чому поет пише:

королі
Із Польщи втікають.

Ключ для зрозуміння рядків поета:

Було, шляхта, знай, чванить ся,
День і ніч гуляє,
Та королем коверзує, —
— — — — — — — — —
шляхетство
Навісне гукає:
„Nie pozwalam, nie pozwalam!“ —

лежить теж в основі цитованого тексту Шульґіна, з якого довідав ся поет, що вибір польського короля залежав від висліду партийної боротьби шляхти, слівця „nie pozwalam!“, і від впливу сусідних держав. Очевидно, на основі тих даних поет не міг прийти до иншої думки, як до тої, що королі, залежні від шляхти, позбавленої патріотичного духа, та від дипльоматичної гри посторонних держав, мали звязані руки й „мовчки панували“.

Шпитковський розуміє під словами Шевченка:

Сусіди мовчали,
Дивили ся, як королі
Із Польщи втікають,
Та слухали, як шляхетство
Навісне гукає:
„Nie pozwalam, nie pozwalam!“

„пасивну участь сусідів“, про яку „знає Шевченко також від Бандтке“.

---

[1]) Ист. Русовъ, ст. 39.

Таке толкованнє Шпитковського — хибне. Коли візьмемо під розвагу, що поет читав статтю Шульґіна й не чужі були йому його слова, що „судьба престола Польскаго опредѣлялась вліяніемъ постороннихъ Державъ, то Франціи, то Австріи, то Швеціи“, що „и Россія... не могла не обращать дѣятѣльнѣйшаго вниманія на выборы Польскихъ Королей“, що „вліяніемъ Петра Великаго получилъ двукратно (1697 и 1709) Польскій престолъ Курфирстъ Саксонскій Августъ II... и сынъ его, Августъ III., вліяніемъ Анны Іоанновны избранъ былъ преемникомъ своему родителю (1733)“, то легко зрозуміти, що поет не хотів сказати словами „сусіди мовчали, дивили ся... та слухали“, буцім-то „участь сусідів“ була „пасивна“, тільки вжив тих слів в іронічнім значінню, себто в тім значінню, що сусіди придивляли ся безголовю Польщі з хитрим, дипльоматичним спокоєм, плетучи для неї тенета, в які вона й попала небавом. Що-ж торкаєть ся Бандтке, то він зовсім не говорить поетови про „пасивну участь сусідів“ в долі Польщі — противно, поет, хочби вже зі слів його, що „od czasu nieszczęśliwey Konfederacyi Tarnogrodzkiey [1]) weszło było we zwyczay: aby do spraw krajowych wpływ dawano obcym Mocarstwom i żeby jedna partya przeciw drugiey zagraniczną wzywała pomoc“ (II. 508) — міг був прийти до иншого переконання, аніж приписує йому Шпитковський.

Слова:

А магнати палять хати,
Шабельки гартують, —

могли вийти з під пера поета під впливом двох кровавих епізодів, згаданих Шульґіним: конфлікту Чарториських і Радзивилла із-за володіння колишнього князівства Острожського (ст. 10) та боротьби Чарториських, Браніцького й Радзивилла за польський престол (ст. 11). Оба епізоди наводили поета на думку, що розправи поміж польськими маґнатами не инакше починали ся й кінчили, як огнем та мечем. Зрештою, про шляхетські криваві конфлікти знав поет і від Бандтке.

Анальоґію між словами Шевченка:

Сейми, сеймики ревіли, —
— — — — — — — — —
А магнати палять хати,
Шабельки гартують, —

---

[1]) 1715 р.

бачимо в уступі Бандтке на стор. 514—515 (II. том): „Jeden to tylko Seym był szczęśliwie dokończony za Panowania Augusta III... a wszystkie inne były zerwane pod różnemi pozoru wymysłami. Nie było zatem ani sądów stałych naywyższych, ani porządku stateczznego w całem Państwie. Wielkie domy Polskie toczyły między sobą woyny na kształt pochwałek lub odpowiedzi wieku XI. lub XII., a w całey Europie rozumiano o narodzie polskim, że w tym samym znayduje się wieku dzieciństwa i na tym stopniu barbarzyńskiey dzikości i grubey nieoświaty, w jakim była w średnich wiekach cała Europa... Nieład i nierząd był powszechny... Porównano ją (Polskę) zatem do karczmy zajezdney, w którey każdy, co chciał, to sobie pozwalał“.[1])

Немало клопоту наробив автор „Гайдамаків“ своїм коментаторам названнєм Станислава Августа Понятовського „жвавим“. Чому поет, питають вони, назвав так Понятовського, коли він зовсім не був такий жвавий, як представляє його Шевченко? Здивуваннє коментаторів походить відси, що вони вяжуть епітет „жвавий“ з характером королівської діяльности Понятовського, тим часом поет, на наш погляд, хотів тим епітетом схарактеризувати тільки індивідуальну вдачу Понятовського, його темперамент. Від Шульґіна довідав ся поет, що Понятовський у часі двухлітнього пробування (1756 — 1758) в Петрограді, з початку з анґлійським послом, Вілліямом Генбарі, як секретар посольства, а опісля в характері польського посла, поробив більші знайомости та звязки в Петрограді; що він, вернувши ся зі свого посольства, зумів штучно роздути про себе славу людини сильної та впливової, представляючи своїм землякам „простыя свѣтскія знакомства съ людьми, имѣющими большую силу при Дворѣ Императрицы Елисаветы, въ видѣ дружескихъ съ ними связей“; та, що вкінці йому вдалось завдяки „многимъ привлекательнымъ качествамъ любезнаго свѣтскаго человѣка“ прихилити на свій бік Росію й здобути для себе польську корону (ст. 11). Чому-ж би проте на

---

[1]) Порів. Dzieje Polski w zarysie przez Michała Bobrzyńskiego. (Вид. III., том II., Краків, 1890). Бобжиньский, малюючи картину упадку Польщі, пише на ст. 280: „Ubezwładniwszy władzę króla i przewagę prawa, wydała się ona (szlachta) sama na łup oligarchom. Biada szlachcicowi, którуby się ośmielił stanąć o własnych nogach, mieć swoje przekonanie i samoistnie działać. Gdy namowa nie skutkowała, najbliższy urażony magnat przemocą go najechał, zagrabił, spalił i złupił, a sprawiedliweść usłużna magnatowi milczała“.

основі таких даних не назвати Шевченкови Понятовського „жвавим"? Нам здаєть ся, що епітет „жвавий", як характеризуючий індивідуальну вдачу Понятовського, його темперамент, був зовсім виправданий, і Шевченко, спираючи ся на свідоцтві Шульґіна, з повним правом міг ужити його в приложенню до особи Понятовського.[1]) Правда, Шульґін, характеризуючи Понятовського, як короля, пише, що в него не було „ни одной изъ доблестей нужныхъ для царя" (ст. 11) та, що був він „безъ силы характера и воли" (ст. 12), але-ж такі хиби ще зовсім не мішають йому бути „жвавою" людиною. Можна бути „жвавою" людиною, а не мати хисту управляти державою.

Дивним може видати ся, що Шевченко, знаючи від Шульґіна про хиби Понятовського, як короля, все-ж таки малює його мінятуру в тонах мягких, теплих, привабних:

Запанував, та й думав шляхту
Приборкать трошки — не зумів;
Хотів добра, як дітям мати,
А, може, й ще чого хотів.
Єдине слово „nie pozwalam"
Хотів у шляхти одібрать,
А потім...[2])

Шпитковський старав ся розвязати ту загадку „духом, в якім писав Бандке" свої „Dzieje" та опозицією поета до Мих. Чайковського, як автора „Wernyhory". Здогад Шпитковського, буцім Шевченко вивів характеристику Понятовського „з духа" „Dziejów" Бандтке[3]) — усуваєть ся з під критики. Правдоподібнійший инший здогад Шпитковського, буцім-то Шевченко, „відвертаючи вартости в понятях Чайковського, робить гайдамаків героями, а короля Августа представляє в незвичайне добрім світлі". На нашу-ж думку, загадку розвязує —

[1]) Порів. Pamiętniki Ks. A. Kitowicza (вид. Качурби, Львів, 1882, т. III., ст. 220). Кітович ось як характеризує індивідуальну вдачу короля Понятовського: „był... dowcipu żywego, wymowy płynnej i zajmującej".

[2]) Отся характеристика Понятовського, нарисована Шевченком, зближена до характеристики (в перших початках панування), написаної Лелевелем; тим-то ми й подаємо її: „Król Stanisław August w 32 roku życia swego tron obejmujący obiecywał wiele dobrego i piękne nadzieje tym mocniej wzrastały, że się brał czynnie do urządzeń i potrzebnych często zakładów". (Joachim Lelewel. Panowanie króla polskiego Stanisława Augusta Poniatowskiego. Bruxella, 1847, ст. 35).

[3]) Історія Бандтке написана лише до interregnum перед вибором Станислава Августа Понятовського; з часів панування короля поданий автором сухий реєстр подій.

Шульґін. Шевченко відкинув гострий суд Шульґіна про Понятовського й на основі даних того-ж Шульґіна, що Понятовський змагав „къ уничтоженію liberum veto“, „умноженіи войска“ і „сборѣ податей“ (ст. 12), себто, хотів скріпити Польщу морально та матеріяльно, виробив собі свій власний суд про короля, себто, що Понятовський для Польщі „хотів добра, як дітям мати, а може й ще чого хотів“. Не Понятовський винен, що Польща впала, тільки — шляхта. Вона добачила в благородних намірах короля „страшное для панства и шляхетства возвышеніе королевской власти“, „зашумѣла и забушевала“ (ibid.) і в сліпій ненависти забажала скинути його з престола.

Текстови Шульґіна (ст. 12): „Изступленный ропотъ на стремленіе Короля... къ самовластію ходилъ по Польшѣ... Тогда Польша покрылась конфедераціями или обществами шляхетства, рѣшавшагося поддерживать права свои съ оружіемъ въ рукахъ. Первая была конфедерація диссидентовъ въ Торнѣ, подписанная 300 дворянъ (Марта 1767); за нею конфедерація Литовскихъ диссидентовъ въ Слуцкѣ; затѣмъ составились въ разныхъ мѣстахъ такъ называемыя конфедераціи недовольныхъ (malcontenti), имѣвшія уже цѣль политическую... низверженіе... Короля Станислава... однимъ словомъ, къ Іюню мѣсяцу 1767 было въ разныхъ мѣстахъ Польши 178 разныхъ конфедерацій“ — відповідає текст Шевченка:

...Польща запалала,
Панки сказили ся[1]) — кричать:
„Слово гонору, дарма праця!
Поганець, наймит Москаля!“
На гвалт Пулавського і Паца
Встає шляхетськая земля,
І — разом сто конфедерацій.

Слова Мих. Чайковського („Wernyhora“): „Stanisław August Poniatowski, król niedołężny, i niejako agent moskiewski na tronie polskim, zaczął chylić ojczyznę do upadku“,[2]) як помітив Шпитковський, знайшли відгомін у словах Шевченка, вложених в уста польської шляхти: „Поганець, наймит Москаля!“

[1]) Шляхта сказила ся — скрізь такий варіянт, хоча відомо, що у виданню 1860 р. Шевченко поправив: панки сказили ся. (В. Доманицький. Критичний розслід над текстом „Кобзаря“. Київ, 1907 р., ст. 29.

[2]) Michał Czajkowski. Wernyhora, wieszcz ukraiński. Lipsk, 1898, ст. 246.

Деяких пояснень і фактичних спростовань вимагають рядки Шевченка:

На гвалт Пулавського і Паца
Встає шляхетськая земля,
І — разом сто конфедерацій.

Хоча поет знав від Шульґіна прінціпіяльну ріжницю між т. зв. ґенеральною радомською конфедерацією,[1]) завязаною при участи Росії проти короля та його партії, і барською конфедерацією, завязаною проти радомської та Росії, він чомусь закрив очи на ту ріжницю й приписав повстаннє „сто конфедерацій“ у Польщі „гвалтови Пулавського і Паца“. Зробивши тим способом одну принціпіяльну помилку, себто не поставивши границі між конфедераціями, радомською й барською, поет знайшов ся в колізії з історичними фактами: 1) „на гвалт Пулавського і Паца“ не повстало „сто конфедерацій“; 2) „сто конфедерацій“, по Шульґіну „178“, дали засновок т. зв. ґенеральній радомській радомській конфедерації;[2]) 3) барську конфедерацію завязав Пулавський — без Паца;[3]) 4) Пац, як міг поет довідатися від Шульґіна (ст. 13), був головою литовської конфедерації, яка, після розсіяння російськими військами головних сил барських конфедератів, прилучила ся до останків польських конфедератів.[4])

---

[1]) Генеральна радомська конфедерація завязалася під впливом Репніна в червні 1767 р. Вона заявилася була за протекторатом Росії, задумувала скинути з престола короля Станислава Августа й боронити загрожених ним та Чарториськими „вольностей“. На чолі сеї конфедерації стояв примхуватий та тупий кн. Радивил „panie kochanku“. Тим часом російський полковник Карр предложив конфедератам зредаґований у канцелярії Репніна маніфест, який признавав короля, кликав його приступити до конфедерації, схиляв ся до бажань диссидентів і віддавав Польщу під ґарантію цариці.

[2]) В Шульґіна: „Эти конфедераціи (себто 178), войдя въ сношенія между собою, условились соединиться въ одну генеральную, для которой сборнымъ мѣстомъ назначенъ городъ Радомъ“ (ст. 12).

[3]) В Шульґіна: „Пулавскій, юрисконсультъ, приверженецъ Епископа Красинскаго, соединился съ братомъ его, графомъ Красинскимъ, присоединилъ къ себѣ трехъ своихъ сыновей и своего племянника, едва достигнувшихъ возраста юношескаго, и съ ними и еще съ немногими другими подписалъ (февр. 1768), въ небольшомъ городѣ Барѣ, въ нынѣшней Подольской Губерніи, актъ конфедераціи, которая должна была объявить и рѣшеніе послѣдняго сейма незаконнымъ и Короля Станислава лишеннымъ престола“ (ст. 13).

[4]) В Кітовича читаємо: „Nie mogąc się konfederaci nigdzie w kraju oprzeć Moskalom, wynieśli się na Wołoszczyznę. Tam do konfederatów

Докладні інформації про повстаннє конфедерацій, їх назви, число та їх долю, мав Шевченко у Шульґіна, й не було йому ніякої потреби шукати за інформаціями в тім напрямі, як думав Шпитковський, у Бандтке та М. Чайковського, у яких дотичні відомости незвичайно скупі.

Фінал „Інтродукції“ розпадаєть ся на три части. В першій частині показані землі, на яких розвивали ся події конфедератів:

Розбрелись конфедерати
По Польщі, Волині,
По Литві, по Молдаванах
І по Україні.

В другій частині змальована чорними красками діяльність конфедератів:

Розбрели ся, та й забули
Волю ратувати,
Полигали ся з Жидами,
Та й ну руйнувати.
Руйнували, мордували,
Церквами топили...

В третій і останній частині означений причиновий звязок між повстаннєм героїв Коліївщини і барських конфедератів:

А тим часом гайдамаки
Ножі освятили.

На скільки вплинула стаття Шульґіна на історичний кольорит фіналу „Інтродукції“ й на скільки історичні події змальовані в нім вірно?

Шпитковський думає, що топоґрафічні відомости взяв Шевченко від Бандтке. Безперечно, в книзі Бандтке знайшов поет сухий реєстрик місцевостей, в яких були засновані конфедерації, але тим реєстриком він хіба не задоволив ся й покористував ся статтею Шульґіна, в якій з даними місцевостями звязані історичні факти. В Шульґіна описаний шлях, по якому йшли барські конфедерати, й картина, в якій зображена катастрофа конфедератів, мусіла живо стояти перед очима поета.

---

pierworodnych barskich przyciągnęli litewscy pod marszałkiem Pacem, starostą ziołowskim, wkrótce po konfederacyi barskiej związani, podobnem nieszczęściem jako i barscy od Rossyan i pułków królewskich w rozmaitych potyczkach pobici“. (Pamiętniki. I, 133).

Для ілюстрації, що топоґрафічні відомости Шевченко взяв від Шульґіна, а надто на доказ, що Шульґін іще й инші користи дав поетови, ми наведемо зараз у фраґментах дотичний текст його статті.

На сторінках, 13 — 14, „Энциклопедическаго лексикона“ Плюшара ми читаємо:

„По примѣру Барской, учредились съ тою же цѣлію конфедераціи: въ Галичѣ, главою ея былъ Потоцкій; въ Литвѣ, подъ начальстдомъ Косаковскаго; въ Закрочинѣ, близъ самой Варшавы, подъ начальствомъ Закржевскаго, и наконецъ въ Краковѣ, которая и сдѣлалась пунктомъ соединенія для всѣхъ другихъ. Конфедерація Краковская огласила всеобщее возстаніе; искала помощи у Турціи, у Франціи, у Австріи, и междоусобная война началась. Императрица повелѣла... Репнину начать войну съ конфедератами... Конфедераты, хотя сражались съ отчаяннымъ мужествомъ, но вообще были разбиваемы Русскими войсками, и возстаніемъ своимъ навели только ужасъ и опустошеніе на свою землю, терпѣвшую одинаково и отъ своихъ и отъ чужихъ... Барская конфедерація была разсѣяна и остатки ея ополченія ушли отчасти въ Турцію, отчасти въ Венгрію, гдѣ и учредился совѣтъ конфедераціи въ городѣ Эперіешѣ. Однако же конфедерація имѣла еще вооруженную силу; войско ея состояло изъ 8.000, подъ начальствомъ четверыхъ отдѣльныхъ предводителей: Валевскаго, Зарембы, Савы и Казимира Пулавскаго, сына Іосифова, который одинъ остался отъ всей своей фамиліи. Удалось ополчить Турцію на Россію. Взятіе и сожженіе Русскими тогда Турецкаго мѣстечка Балты (въ Подольской Губерніи), въ которое удалился отрядъ конфедератовъ, преслѣдуемый Русскими, было для Турціи благовиднымъ поводомъ къ объявленію войны Россіи. Многіе конфедераты стали въ ряды Турецкихъ войскъ противу Русскихъ. Ободренная симъ конфедерація, опять оживилась. Литовская конфедерація, которой главою былъ Пацъ, присоединилась къ Польской, и вона раскинулась еще на большое пространство... Побѣды Русскихъ надъ Турками и на сушѣ и на морѣ (г. 1770—1771) имѣли рѣшительное вліяніе и на ходъ войны съ конфедератами... Партіи конфедератовъ были всюду разсѣяны, и въ 1772 г. послѣдовало условіе между Россіею, Пруссіею и Австріею о раздѣлѣ Польши...

Пользуясь общимъ смятеніемъ, Запорожскіе казаки и Гайдамаки звѣрски опустошали и грабили юговосточныя Польскія земли, и въ особенности потерпѣли при этимъ огромныя имѣнія Потоцкаго.“

В тексті Шульґіна, як бачимо, знайшов Шевченко не лише потрібні йому топоґрафічні інформації, але знайшов також зерна, з яких виріс неґативний суд про діяльність конфедератів, зокрема, що конфедерати своїм повстанням: 1) „навели только ужасъ и опустошеніе на свою землю“ („руйнували, мордували“); 2) дали почин Коліївщині („а тим часом гайдамаки ножі освятили“) і 3) спричинили розділ Польщі („забули волю ратувати“).

Чому Шевченко, згадуючи землі, по яких „розбрелись конфедерати“, згадує Волинь, а пропускає Поділлє, хоча в подільськім містечку Барі оснувала ся барська конфедерація, годі пояснити чим иншим, як простою помилкою.

Про те, що конфедерати „розбрелись... по Молдаванах“ нема безпосередної звістки в Шульґіна, одначе Шевченко з його слів, що барські конфедерати „ушли отчасти въ Турцію, отчасти въ Венгрію“, міг прийти до висновку, що вони були в Молдавії; зрештою він міг знати про те й з иншого жерела. Що барські конфедерати після заняття російськими військами Бару, дійсно, втікаючи до Турції, переходили через Молдавію, про те оповідає у своїх „Pamiętnikach“ очевидець, Юзеф Вибіцький.[1])

Іван Шпитковський пише в своїй статті (ст. 76), що Шевченко словами „конфедерати... полигали ся з Жидами“ „суперечить по части собі сам, виводячи потім звісну нам сцену „находу конфедератів на Лейбу“. Гадка Шпитковського — не вірна. Правда, конфедерати напали на корчму Лейби, але не треба забувати, що вони з тим-же Лейбою і за його почином пішли до титаря, замучили його жорстоким способом, зрабували підпалили церков і унесли з собою його дочку, нещасну Оксану. Про недостачу суперечности свідчать також і пізнійші рядки поета:

Ночували Ляшки-панки
В будинках з Жидами,
(Свято в Чигирині).

[1]) Pamiętniki Józefa Wybickiego, senatora Wojewody Królestwa polskiego, wydane z rękopismu przez Edwarda Raczyńskiego. Poznań, 1840, ст. 107—108.

або:

Ляхи заснули, а Іуди
Ще лічать гроші у-ночі,
Без світла лічать бариші,
Щоб не побачили, бач, люди.
(Треті півні).

Факт, що Лейба потім пішов з Яремою проти панів, теж не доказує суперечности: він мусів так зробити, бо инакше був би заплатив головою.

Шпитковський сумніваєть ся, чи барські конфедерати могли брати участь у находах польської шляхти на Україні та „вибриках", доконаних з більшою або меньшою фантазією чи жорстокістю, бо „багато ріжного рода добичників прикидало ся за конфедератів, або простий нарід ідентифікував шляхту польську з конфедератами". Певне, що могло бути й так, як думає Шпитковський, себто, що багато добичників підшивало ся під конфедератів (на се маємо докази),[1]) і простий нарід не раз ідентифікував польську шляхту з конфедератами, але рівночасно не можна сказати, щоб у кровавих находах не могли омочити своїх рук — конфедерати. Коли зважить ся, що між конфедератами панувала повна анархія, що „кождий командант — як пише Войцєх Дараш [2]) — був незалежний, на чолі одної або кілька тисяч ішов, куди подобало ся йому, робив, що хотів, без здавання рахунку, без послуху кому небудь, стягав контрибуції, скільки й де хотів; що здирствам і насильствам не було кінця, що утиски збільшували ся", то мусить ся прийти до переконання, що й конфедерати брали участь у кровавих епізодах на Україні, і що тим самим, сцени, яких темними героями являють ся барські конфедерати, змальовані Шевченком історично вірно.

---

[1]) Король пише до Браніцького в липні 1768 р. (Konfederacya barska. Korespondencya między Stanislawem Augustem a Ksawerym Branickim, łowczym koronnym w roku 1768. Wydał Dr. Ludwik Gumplowicz. Kraków, 1872): Brzostowski, kasztelanic Połocki czy z Wiednia... pokazał się w postaci konfederata i nakazał wielki furaż i wielką kontrybucyę pieniężnę w Kępnie... Insza, niewiedzieć nawet pod czyją komendą, prawdziwie swawolna kupa rozbiła dom Adama Bronikowskiego w Wielkiej Polsce. Takich partyi rabujących pod hasłem konfederacyi trzeba się obawiać, żeby się po całej Polsce nie namnożyło. Swywola i pieniędzy niedostatek to sprawuje" (ст. 42).

[2]) Wojciech Darasz. O głównych przyczynach bezskuteczności dotychczasowych powstań w Polsce. („Towarzystwo demokratyczne", 1837 — 1843, ст. 57).

Клясичним, неоспоримим доказом на те, що барські конфедерати нищили, руйнували та рабували українські села — переписка поміж Станиславом Августом і Ксаверим Браніцьким у 1768 році.[1])

Іще одно питаннє: чи барські конфедерати могли „церквами топити“? На те питаннє та, загалом, на ґенетичний звязок між барською конфедерацією й Коліївщиною кидає яскраве світло характеристичний лист короля Станислава Августа до m-me Geoffrin:[2]) „Кілька фанатиків почало грозити селянам нашої України всякими нещастями, коли не перестануть бути греками-неуніятами і не стануть греками уніятами, себто, не перестануть пояснювати св. Трійці так, як пояснюють її в Петрограді, і не пічнуть пояснювати на римський лад. Оцініть, пані, чи можуть ті нещасливі хлопи розуміти що небудь з того? Але сего було доволі, щоб їх підбурити, а бунт тих людей — се не жарти!... Фанатизм грецький і невільничий бореть ся огнем і мечем з фанатизмом католицьким і шляхотським... Се певна річ, що без барської конфедерації не було-б того нового нещастя“. Коли ще в додатку ми уявимо собі провідників барської конфедерації: Кармеліту, о. Марка, якого вважали Поляки чудотворцем і кандидатом на святого; союзного маршалка конфедератів, Пулавського, „покритого образками та реліквіями“; сенатора Юзефа Вибіцького „dobrym puklerzem różańca i skaplerza od swego biskupa w Spiżu opatrzonego“ та инших конфедератів, що „za mocą opinii wszyscy te świątobliwe pozawieszali szyszaki“ [3]) — нам стане ясним, що фанатизм, нетолєранція та шовінізм могли затемнити очи конфедератам і в пориві ненависти та мести конфедерати могли „церквами топити“.

---

[3]) В листі Браніцького до короля з 6-го падолиста 1768 року пишеть ся: „Konfederaci iak wilcy róznemi mieyscami wypadaią y rabuią, ale się zaraz wracaią, tylko te wsie, które są nad Dniestrem, to z bydła i furażu obdzieraią, a to wszystko przez głód“. (Konfederacya barska. Korespondencya między Stanisławem Augustem a Ksawerym Branickim, łowczym koronnym, w roku 1768. Wydał Dr. Ludwik Gumplowicz. Kraków, 1872, ст. 154). В инших своїх листах до короля згадує Браніцький теж про рабункові напади барських конфедератів на Україні. (Гл. листи Браніцького до короля з 20 липня й 14 вересня 1768 р., та короля до Браніцького з 19 жовтня 1768 р., ibid., ст. 52, 102 і 128).

[2]) Correspodence inédite du roi Stanislas Auguste et de Mme Geoffrin par Charles de Mony. Paris, 1875, ст. 343 (цитат з книжки: Tadeusz Korzon. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764—1794). Kraków - Warszawa, 1897, т. I., вид. II., ст. 193).

[3]) Pamiętniki Józefa Wybickiego, op. cit., ст. 97.

З переведеного аналізу тексту „Інтродукції“ виходить:

1) Головними жерелами, з яких черпав Шевченко історичні відомости до своєї „Інтродукції“, являють ся: стаття Івана Петровича Шульґіна, поміщена п. з. „Барская конфедерація“ в V. томі „Энциклопедическаго лексикона“, виданого А. Плюшарем у 1836 році в Петрограді та другий том книги Ю. С. Бандтке п. з. „Dzieje królestwa Polskiego“; примітками до повісти Михайла Чайковського п. з. „Wernyhora“ та твором псевдо-Кониського п. з. „Исторія Русовъ или Малой Россіи“ користував ся поет як побічними жерелами.

2) Поет брав із названих жерел історичні факти й коли можна було, він перетворював їх на поетичні образи; коли-ж треба було з тих фактів робити висновки, він творив їх сам, не покладаючи ся на чужий авторітет.

3) Рамки „Інтродукції“ за вузькі. Поет був примушений передавати історичні події короткими, ляпідарними словами. Лаконічність у вислові пошкодила подекуди ясности думок поета; через те деякі фрази показують ся темними й вимагають коментаря.

4) Історичне тло „Гайдамаків“, змальоване в „Інтродукції“, загалом — вірно.

ВА СПІВАНИКИ ПОЛОВИНИ Й ТРЕТЬОЇ ЧЕТВЕРТИНИ XVIII В.

ПОДАВ

МИХАЙЛО ВОЗНЯК.

У своїй „Трагедокомеді-ї о тщетѣ міра сего“ з початку останнього десятиліття першої половини XVIII в. Варлаам Лащевський, роблячи докір сучасному собі українському громадянству, лишив нам цінне свідоцтво про один рід сучасної української лірики в словах:

„Кощунствуютъ кощуни безстудни,
Гдѣ канти, комплименти слагаются блудни;
Матерія съ писаній кощуномъ готова:
Въ кантахъ студнихъ начало отъ Божія слова.
Въ крайной и тѣ имѣютъ оное огидѣ,
Кои слишаще слово у другихъ въ бесѣдѣ,
Называютъ коеюжъ то пиворѣзнею.“

Нарікання Варлаама Лащевського стануть ясні тільки для того, хто мав нагоду бодай перелистковувати, коли не студіювати збірнички XVIII в. з „кантами студними“ й „комплиментами блудними“. Останні займають поважну частину рукописних збірників кінця XVII, всього XVIII й початку XIX в.

Виходячи з літературного й естетичного смаку та ступня моралі свого часу, деякі дослідники нашого старого письменства перенесли й літературний і естетичний смак і розуміннє моралі в своїм часі на XVII і XVIII віки й дійшли через се до висновку, що „канти студни“ й „комплименти блудни“ вийшли від дворяків, словом: се дворацькі пісні. З думкою про дворацькі пісні стрічаємо ся навіть у такого гарного знавця нашого старого письменства, яким був покійний Іван Франко, хочби згадати його працю про „Короля Балаґулів Антона Шашкевича і його українські вірші“ (в LVII т. наших „Записок“). З сією думкою вязав ся послідовний висновок із неї про польське авторство згаданого роду пісень. „Звістки про Поляків, що писали українські вірші, маємо з XVII в. — писав тут Іван Франко. Деякі з тих віршів, позаписувані з уст руських співаків, були тодіж друковані, инші лишалися в рукописах. Найінтереснійшу з тих польсько-українських збірок, писану при кінці

XVII в. єзуїтом Домініком Рудницьким, віднайшов і опублікував В. Перетц. З XVIII в. маємо значнійше число таких українських віршів, складаних Поляками; може найінтереснійші з них опубліковані мною в „Житю і Слові“ дві вірші про Коліївщину, зложені з виразною шляхетською тенденцією. Маємо звістки, що при дворах польських панів у XVIII і в початках XIX в. бували свої теорбаністи, з козаків або шляхтичів, що для потіхи панів повинні були співати або й укладати українські пісні, розумієть ся, відповідні до панського смаку. Дещо таких пісень заховало ся нам у рукописних збірках з XVIII в., значно більше війшло в друковані Поляками збірки нар. пісень, особливо Вацлава з Олеська та Коціпінського. Вся ота література, розкидана, в значній части ще загребана в рукописах, жде ще спеціяльного збирача та дослідника. Але праця такого дослідника буде вдячна і важна з культурно-історичного боку“ („Записки“, LVII, ст. 2—4). У поодиноких відсилках до сієї виписки подав Франко близші пояснення своїх думок. Н. пр. про співаник Рудницького зазначив, що, „хоч нема сумніву, що деякі українські вірші й пісні сеї збірки були зложені Поляками, то все таки тут не бачимо ще — може тому, що збірку писав Поляк - єзуїт — пісень властиво двораціьких, еротичних“ (ст. 2, зам. 4). А вичисливши 75 „дворацьких“ пісень із збірки Вацлава з Олеська, виданої 1833 р. у Львові, зауважив Франко: „Можливо, що не всі вичислені тут пісні в тіснійшім значінню дворацькі, та я не сумніваю ся, що всі вони не народні, а імпортовані по части під сільські стріхи коли не з дворів, то з попівсько-дяківської сфери“ (ст. 6, зам.).

Полишаючи на боці питаннє народности пісень у тім розумінню, чи вони зродили ся серед народніх мас, чи творять останки колишньої нашої інтелїґентської недрукованої лірики,[1]) висловлю декілька уваг із приводу инших справ, які порушив

---

[1]) Щодо відношення народньої пісні до письменського твору варто пригадати тут слова Франка, які були вислідом розбору низки варіянтів пісні про козака й Кулину. Розбираючи старші й пізнійші варіянти, мав Франко враженнє, „немовби ми з висшого поетичного рівня сходили на низший або немовби річ, утворена талановитою одиницею, пішовши з рук до рук, обтовклась, стратила первісні ясні контури. Се суперечилоби вповні теорії коллєктивної народньої творчости“. (Козак Плахта. Українська народня пісня друкована в польській брошурі з р. 1625, Записки, т. XLVII, ст. 28). Винайшовши ориґінал для пісні, яка найшла ся в рукописних записах Максимовича 1827 р., в творі Якова Семержинського (з виразно зазначеним авторством), зазначив Павло Житецький, що се вносить нове

Франко в наведеній виписці. Поперед усього назва „дворацькі пісні" зовсім невластива. Видко, сороміцька любовна лірика найшла велике поширеннє між українською інтеліґенцією, коли Варлаам Лащевський уважав за відповідне навіть виступити проти неї в своїй Траґедокомедії. Тяжко припустити, щоб він мав понуку виступити проти сороміцької лірики при її двораціькім походженню вже хочби тому, що вона ледви чи тішила сяб у такім разі такою популярностю, як се було в дійсности. Залюбованнє до сороміцької лірики не здивує, коли взяти під увагу етичну й політичну деморалізацію на Україні в XVII і XVIII вв., спричинену неволею й вічними війнами. Зрештою самі співаники XVIII в. й не позволяють називати пісень згаданого роду двораціькими й заперечують думку про їх польське походженнє. Укладчиками та власниками тих співаників були бакаляри, дяки, студенти, навіть священики й рідко трапить ся в них українська пісня, яка давалаб якусь причину шукати польського авторства для неї.

Не маючи навіть наміру заперечувати, що тут і там міг якусь українську пісню світського чи духовного змісту зложити й Поляк або ще швидше спольщений учорашній Українець, думаю, що уклад суспільного українського життя в XIX в. та світогляд українського громадянства того часу приложили деякі вчені силоміць до укладу суспільного українського життя в XVII і XVIII вв. і до тодішнього світогляду українського громадянства. Маю на думці приписуваннє авторства поодиноких українських пісень і віршів Полякам тільки з тієї причини, що з них пробивають ся думки, погляди й інтереси шляхтичів. Хоч українська шляхта покинула свою націю в найтязші віки її боротьби за істнуваннє й перейшла в польський, пізнійше також у московський табор, але сей перехід мав і виїмки, навіть такі далекі, що вони зсолідаризували ся з народньою українською революцією за часів Хмельнищини. Зрештою українське старе письменство може виказати ся творами в українській мові без сумніву шляхетського походження, хочби згадати знаменитий Літопис Самовидця. І коли покійний Іван Франко бачив н. пр., що деякі українські вірші й пісні збірки кінця XVII в. єзуїта Домініка Рудницького без сумніву зложили Поляки, для

світло у вивченнє народньої ліричної поезії. (Энеида Котляревскаго и древнѣйшій списокъ ея въ связи съ обзоромъ малорусской литературы XVIII вѣка, ст. 128). На жаль, Житецький не вернув більше до сього прецікавого питання, як висловив тут своє сподіваннє.

мене не тільки се сумнівне, але й навпаки не бачу нічого такого в змісті згаданих віршів і пісень, що промовлялоб за авторством Поляка. Навіть ті вірші й пісні, котрі ще найшвидше моглиб викликувати сумнів, нічим не відбігають від середовища, серед якого повстала „козацька дума“, що починаєть ся словами „Ой, ріко Стиру, що Хміль за віру“, бо її попсований варіянт знайшов ся також у співанику єзуїта Домініка Рудницького, зрештою списанім найменше чотирма почерками. До того сливе всі тексти українських пісень і віршів у згаданім співанику попсовані або занечищені польонізмами й роблять враження записаних із уст, щось подібне, якби сьогодні в якійсь польській рукописній збірці на Українській Землі зявила ся пісня „Ой, не ходи, Грицю“ чи „У сусіда хата біла“. До того цікаве ще питаннє, хто такий був Домінік Рудницький, чи не був се вчорашній Українець, бо між єзуїтами було богато Українців.

На доказ так званого двораџтва пісень приводить ся звичайно також арґумент, що в них стрічаєть ся богато трівіялізмів і польонізмів. Трівіялізми залежні від індивідуальности, а не національности. А що торкаєть ся польонізмів, треба пригадати, що се був час впливу польської мови й що, від київської академії почавши, ніхто не дбав про чистоту української мови. До того осередками всякого культурного руху були в першій мірі міста й містечка, більше виставлені на польонізаційні впливи ніж села. Тому й польонізми в наших дячків, мандрівних студентів і бакалярів самозрозумілі. Чистій українській мові було тим лекше здобути собі доступ до літературного твору, чим дальше від польської етноґрафічної території жив його автор і тим самим чим менше був виставлений на вплив польської мови.

Коли мова про старі рукописні співаники, вдерла ся в наші наукові досліди над ними ще одна думка, що не відповідає науковій правді. А саме звичайно пишеть ся, що антольоґія старої української духовної лірики, якою був „Богогласникъ“ із 1790—1791 р., виданий почаївськими василіянами, се плід уніятського письменства, а до того може одинокий, що здобув собі трівкий і сильний вплив на православну Україну.[1]) Тимчасом вплив на православну Україну мали набожні пісні тому, що

[1]) Пор. Ів. Франко. Charakterystyka literatury ruskiej XVI—XVIII wieku. (Kwartalnik historyczny, 1892, IV, ст. 723).

вони складали ся на всій Україні, як уніятській, так і православній, і завдяки сьому дуже богато українських набожних пісень здобули собі поширеннє на Білоруси й Московщині. Саме тому, що до часу видання „Богогласника" українська набожна пісня вспіла здобути собі популярність на всій Українській Землі, зайшла потреба видавати вибори з „Богогласника" навіть для православних, очевидно, без тих богогласникових пісень, в котрих уже проведені ріжниці, що відділяють уніятів від православних.

На жаль, на співаники XVII й XVIII вв. звернено пізно увагу з українського боку, наслідком чого певно неодно пропало, що булоб причинило ся до вияснення так мало відомих сьогодні часів нашого духового життя тих віків. Зате крайня пора сьогодні зберігти по наших бібліотеках те, чого ще не згриз зуб часу, й подати до публичного відома. Дальші мої рядки мають саме на меті увести у вивченнє XVIII в. два співаники того часу: Хведора Шелестинського та Степана Вагановського.

I.

Свій співаник[1]) списав попович із Баранова Хведір Шелестинський в марті 1760 р. Про се довідуємо ся з власноручної його записки на оборотнім боці 81 листка: „Te Psalmy so pana Fteodora kpa Szelestynskiego Popowicza Baranowskiego. Spisał sam swoio Renko własno 1760 anno Miesiąca Martivs. In quorum fidem Dato w baranowie mmpp." Вгорі на тій самій сторінці підписаний два рази пізнійшим письмом „Bazyliy Lewicki". З инших імен згадуєть ся на 17 б „Кріжановскій", а на 18 а „Васілій Кріжановскій" по приповідці: „Хто богат, то всѣмъ

[1]) Співаник Хведора Шелестинського став мені відомий, коли я закінчував свої „Матеріяли до історії української пісні й вірші", бо тоді саме він прийшов до Національного Музею. Тексти богогласникових пісень сього співаника використав я у своїх замітках про передбогогласниковий текст, авторів і хронольоґію богогласникових пісень у другій половині другої частини згаданих „Матеріялів" (Українсько-руський Архив, т. X), а до третьої частини увійшли три духовні пісні: крилоській і луцькій Богородиці й одна з акростихом: Николай та всі тексти світських пісень. Плян моєї третьої частини був такий, що я подав наперід духовні пісні місцевим іконам, далі акростихові й такі, які заслугували на опублікуваннє з огляду на свою давнину або перехід до народньої мови, а далі йшли пародії набожних пісень, сатири, нові тексти різдвяних і великодніх вірш-орацій, збірка української світської лірики XVII—XVIII вв., головно любовної, й найдавнійші записи традиційних пісень, що попали в давні збірники вір-

брат". Рік 1760 зазначений і на 19 б: „Pomni, panie, na dawida y na pokore iego 1760 anno". Співаник має кантичковий формат. Усіх листків у нім 88. Зберігаєть ся в рукописнім відділі Національного Музею у Львові (ч. інвентара 15189). Инші записки співаника се або проби пера, що не приносять нічого до життєпису власника співаника, або сентенції, н. пр.: „Dum fortuna perit, nullus amikus (sic) erit" (25 б). „Kiedy Bogaty umira, to wszystko na usługi, A kiedy ubogi, to ledwo ieden albo drugi" (53 а), „Bog widzi, czas ucieka, smierc goni wiec na c(z)łeka" (78 а), „Kto sie zzamłodu nie uczy, temu na starosc Bida Dokuczy" (81 а), „Nie uważaj szpetniey rżeczy ciała, Tak dobra czarna kura iako y Biała" (82 б). Латинські записки Шелестинського не свідчать про те, щоб він знав добре латинську мову, а фонетичні польські записки Шелестинського стверджують, що він і в польськім правописі не був сильний.

Співаник Хведора Шелестинського не задержав ся в своїй цілости. Скільки листків бракує з початку й на кінці, означити се нема даних, бо ні листки ні пісні не нумеровані. В теперішнім своїм стані має співаник сліди відтятих двох листків на початку та двох листків на кінці. Про се, що містить співаник Шелестинського в теперішнім вигляді, нехай свідчить його опис, при чім подають ся бодай найважнійші відсилки. Початки пісень і тексти наводять ся гражданкою, надстрічні букви вносять ся в рядки, а титли розвязують ся, затримуєть ся тільки мова пісень без зміни. Ось які пісні складають ся на зміст співаника Шелестинського:

1 а. Пѣснь о сотвореніи Адама и Еви. Поч. Ґди Богъ Адама сотворилъ рукама. Пор. М. Грушевський. Співаник з початку XVIII в. (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. XVII, ст. 77—8)

шів і духовних пісень. Частина з них давала повнійші або поправнійші варіянти відомих текстів, а решта, велика більшість збірки, приносила нові, досі невідомі тексти, головно з поля лірики. Третя частина „Матеріялів" обіймала двадцять кілька аркушів друку. Був се вислід моєї сливе в цілости для сього призначеної дворічної праці: для сієї збірки я переглянув усі доступні мені львівські бібліотеки й архиви, використав записи на полях, незадрукованих сторінках і окладинках старих друків у львівських бібліотеках, а крім того мав можність користати також із деяких приватних збірок і рукописів. До часу мого виїзду зо Львова в осени 1914 р. надруковано або зложено з третьої частини „Матеріялів" (Українсько-руський Архив, т. XI) від стор. 481 до стор. 577, решта рукопису лишила ся в канцелярії друкарні й там запропастила ся в часі російської окупації 1914 й 1915 р.

В. Гнатюк. Угроруські духовні вірші, Львів, 1902, ст. 61—2, 244—5; В. Перетцъ. Историко-литературныя изслѣдованія и матеріалы. Т. І. Изъ исторіи русской пѣсни. Спб. 1900, ст. 119—20; П. Демуцький. Ліра і її мотиви, Київ, 1903, ст. 7.

Пісня має 22 строфи. На жаль, перші три листки наддерті. В цілости можна подати отсі кінцеві строфи:

Адаму рече: Что ти, чловече, жес ся далъ Евѣ зводити?
Пойдешъ из раю до земнаго краю! Тамъ ті будешъ гнити.

Богъ з раю сходитъ, аггеломъ приходитъ, Адама виганяетъ...
Сталъ же фукати, мечемъ дмухати, — Адамъ из страху вмираетъ.

Адамъ за дверѣ, рече до Еві: го, що жес учинила?
Ева (же) плаче, Адаму рече, слезами ся умила.

Адамъ ридаетъ, Творца впрошаетъ: Що я маю учинити?
Не маю того способу мого, час би землю робити.

Ой, пріішъло къ ночи, далъ Богъ помочи, сон твердий Адаму,
Першую втѣху, розумъ и силу, а Евѣ дітіну.

Скоро повстали, заразъ почали землю копати,
Терновий вѣнецъ — горкий то овоцъ почали уживати.

А врагъ пекелний и баръзо темний до нихъ и тамъ приходитъ,
Складаетъ мову, зводитъ на дорогу, до пекла впроважаетъ.

Адама извѣвъ, запис изнайшовъ, кровию его умастивъ,
А Христос прыйшовъ, запис изнайшовъ, Адама висвободилъ.

А ви теж тую (а) пѣснь новую кажъдий из вас заспѣвайте,
Богу ся молѣтъ, Христа не гнѣвѣтъ, на вѣки вихваляйте.

5 а. Piesn Wniebowzięcia Nayswiętszey Panny Marii. Поч. Чудо преславно. Пор. Богогласникъ, Почаїв, 1790, ч. 109, 1825, ч. 109. 1850, ч. 116, 1886, ст. 260—2; Пѣсни благоговѣйныя, Почаїв, 1806, 59 б; М. Грушевський. Кілька духовних віршів з Галичини (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, т. XIV, Misc. ст. 13—5).

7 б. Пѣснь свѣцка сиротиньска. Поч. Що я кому виноват, за що погибаю?

8 б. Поч. Що я кому виноватъ, за що погибаю, що я от злихъ человѣкъ съпокою не маю? Пор. В. Перетцъ, І, 1, ст. 313, 318—9; Я. Головацький. Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси, І, Москва, 1878, ст. 357—8; Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-русскій край, V, Спб. 1874, ст. 448.

9 б. Piesn na Narodzenie Chrystusa Pana. Поч. Nayswiętsza Panna gdy porodzic miała.

10 б. Piesn swiecka. Поч. Uczciwszy słuchy waspanstwa y waspanstwa.

11 б. Пѣснь на Воведеніе Пресвятои Богородици. Поч. Архиерее Захаріе, приими Дѣвицу. Пор. Бог. 1790, ч. 88, 1825, ч. 88, 1850, ч. 94, 1886, ст. 205, Пѣсенникъ или собраніе пѣсней, поемыхъ во дни праздниковъ и нарочитыхъ святыхъ, равно пѣсней покаянныхъ и надгробныхъ. Ужгород, 1902, ст. 62—3.

14 б. Пѣснь святому Онофрею. Поч. О преподѣбне и преблаженне Онуфріе святе, богоблаженне. Пор. Бог. 1790, ч. 191, 1825, ч. 192, 1850, ч. 194, 1886, ст. 417—19; П. благ. 81 б; Труды, I, ст. 176—8; П. Демуцький, Ліра, ст. 33—4.

16 а. Пѣснь страстемъ Христовимъ. Под. Ахъ, удивися. Поч. Древо пресвятое, бѣсомъ ужасное. Пор. Бог. 1790, ч. 72, 1825, ч. 72, 1850, ч. 78, 1886, ст. 159; В. Гнатюк, Лірники, Львів, 1896, ст. 27—8; П. Демуцький, Ліра, ст. 13—4.

18 а. Поч. Radoscio iestem napełniony.

18 б. Piesn processialna. Поч. Твоя честь, хвала, предвѣчний Боже. Пор. Бог. 1790, ч. 66, 1825, ч. 66, 1850, ч. 70, 1886, ст. 147—8; Почаївська збірка кінця XVIII в., ч. 22.

20 а. Piesn na Zmartwychwstanie Chrystusa Pana. Поч. Іерусалиме, свѣтися нынѣ надъ звѣзди. Пор. Бог. 1790, ч. 49, 1825, ч. 49, 1850, ч. 53, 1886, ст. 111—4; Холмскій народный календарь на 1885 г., ст. 178—9; Почаївська збірка кінця XVIII в., ч. 17.

23 а. Piesn swiatowa. Do kochania nalezy. Поч. Czym zasłużył na tako wine.

26 а. Пѣснь на Сошествіе святаго Духа. Поч. Богородіце, вѣрнимъ оборона. Пор. М. Грушевський. Співаник, Записки, XVII, ст. 52; В. Гнатюк. У. д. в., ст. 220—2.

27 б. Piesn na Zmartwychwstanie Chrystusa Pana. Поч. Милостивий Богъ и человѣкъ. Пор. М. Возняк. Матеріяли до історії української пісні і вірші. I. (Українсько-руський Архив, т. IX, ст. 228).

28 б. Piesn za dusze zmarłe, kture zostaio w mence. Поч. През упали митарскіе.

29 а. Пѣснь святому Онуфрію. Поч. Се бѣгая удаліся. Пор. Бог. 1790, ч. 192, 1825, ч. 193, 1850, ч. 195, 1886, ст. 419.

31 б. Пѣснь зарваницка. Златокованную трубу днесь вострубѣте.

33 б. Пѣснь Успенію Пресвятои Богородици. Поч. Радуйтеся, аггеловъ лики. Пор. Бог. 1790, ч. 106, 1825, ч. 106, 1850, ч. 113, 1886, ст. 254; В. Гнатюк. У. д. в., ст. 206—7; Труды, III, ст. 253—4; Пѣсенникъ, ст. 243—5.

35 б. Piesn nayswienszoy Panny Maryi. Поч. Пречистая Дѣво Маты з рускаго краю. Пор. Бог. 1790, ч. 134, 1825, ч. 135, 1850, ч. 135, 1886, ст. 297; Почаївська збірка кінця XVIII в., ч. 8; Naczatki zytyia nebesnaho na zemły, ст. 24—5; Як. Головацький, III, ст. 283—4; П. Шейнъ. Народныя бѣлорусскія пѣсни, ст. 411—7; Пѣсенникъ, ст. 321—3; П. Демуцький, Ліра, ст. 16; Os. Kolberg. Wołyń. Obrzędy, melodje, pieśni. Краків, 1907, ст. 387—8; Kantyczki, 1767, ст. 77—9; Холмскій народный календарь на 1885 г. ст. 174; S. Barącz. Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce, Львів, 1891, ст. 225; йогож, Dzieje klasztoru ww. oo. Dominikanów w Podkamieniu, Тернопіль, 1870, ст. 160—1.

37 б. Piesn swiecka. Поч. Реку, реку правду ненарокомъ.

38 б. Piesn na Zlanie swientego Ducha. Поч. Історчныкъ духовный. Пор. Бог. 1790, ч. 61, 1825, ч. 61, 1850, ч. 65, 1886, ст. 136—8; Почаївська збірка кінця XVIII в., ч. 21; В. Гнатюк. У. д. в., ст. 46—7; П. Безсоновъ. Калѣки перехожіе, III, ст. 42—4; В. Щурат. Із студій над почаївським „Богогласником", Львів, 1908, ст. 25—6; Пѣсенникъ, ст. 202—3.

40 б. Пѣснь свѣцъка. Ой, учинивъ воробель на припѣчку жънива. Пор. Я. Головацький, II, ст. 507—8; Wacław z Oleska, Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego, Львів, 1833, ст. 406—8; М. Возняк. З фолькльорних занять Маркіяна Шашкевича (Записки Н. Т. ім. Шевченка, т. CIX, ст. 146—7).

42 а. Пѣснь страстемъ Христовимъ. Поч. Родъ жидовскій затвореній. Пор. Труды, III, ст. 20; Записки Юго-западнаго Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. Т. I. Київ, 1874, матеріалы, ст. 28; В. Гнатюк. Лірники, ст. 25—6; В. Боржковскій. Лирники. (Кіевская Старина, 1889, IX, ст. 693—4).

43 а. Пѣснь на Успеніе пресвятои Богородици. Поч. Исполнися небо и земля чудес твоихъ, Царице. Пор. Бог. 1790, ч. 131, 1825, ч. 132, 1850, ч. 131, 1886, ст. 291; В. Гнатюк. У. д. в., ст. 213—4, 229—30; S. Barącz. Cudowne obrazy, ст. 254—5.

46 а. Пѣснь на Покровъ пресвятои Богородици. Поч. Благовѣстите днес радость всему миру. Пор. Бог. 1790, ч. 85, 1825, ч. 85, 1850, ч. 91, 1886, ст. 200—1; В. Гнатюк. У. д. в., ст. 56.

47 б. Пѣснь на Покровъ Пресвятои Богородици. Поч. Истинная Мати свѣта, Пречистая Панно. Пор. М. Возняк. З культурного життя України XVII—XVIII вв. Львів, 1912, ст. 36—7.

49 б. Пѣснь на Покровъ Пресвятои Богородици. Поч. Под кровъ твой прибѣгаемъ. Пор. В. Гнатюк. У. д. в., ст. 215; Пѣсенникъ, ст. 259—60.

51 а. Piesn Wniebowzięcia Nayswiętszey Panny Marii. Поч. Троне вишній, днес двигнися. Пор. Бог. 1790, ч. 105, 1825, ч. 105, 1850, ч. 112, 1886, ст. 251.

53 б. Пѣснь крилоска Пресвятой Богородици. Поч. Нескверная, неблазная Дѣво Мати Пресвятая.

56 а. Piesn w niedziele miesopustną. Поч. Плачуся и ужасаю. Пор. В. Гнатюк. У. д. в., ст. 259; П. Безсоновъ, III, ст. 65—8, великоруські варіянти 68—104; В. Варенцовъ. Сборникъ русскихъ духовныхъ стиховъ, ст. 204—5.

57 а. Пѣснь свѣцка Кучеринѣ. Поч. Оженився Кучерина, а взявъ собѣ любъку.

59 б. Пѣснь святителю Христову Василию. Поч. Излияся благодать во устнахъ твоихъ, отче. Пор. В. Гнатюк. У. д. в., ст. 69—70, 251—2, Лірники, ст. 33—4; Житє і Слово, III, ст. 215—6; П. Безсоновъ. I, ст. 774—8; П. Демуцький. Ліра, ст. 31; В. Боржковскій, ст. 692—3; А. Малинка. Лирникъ Евдокимъ Мыкитовычъ Мокровизъ. (Кіевская Старина, т. 46, ст. 438).

61 а. Пѣснь свѣцка. Поч. Чемъ, донъцю, думаешъ собѣ?

62 б. Пѣснь свѣцка. Поч. Фляшъка моя потѣха, килѣшокъ радости. Пор. Wacław z Oleska, ст. 208—9; М. Возняк. З фолькльорних занять М. Шашкевича, ст. 147—8.

64 а. Пѣснь о житии сего свѣта. Поч. Теразъ в свѣтѣ великіе зъради.

66 а. Пѣснь Пресвятой Богородици. Поч. Пречистая Мати Дѣво польскои корони.

68 б. Пѣснь о чайцѣ небозѣ. Поч. Ой, бѣда, бѣда, чайцѣ небозѣ. Пор. Я. Головацький, II, ст. 517—8; Н. Закревскій. Старосвѣтскій Бандуриста. Книга первая. Москва, 1860, ст. 37.

71 а. Piesn na Zmartwychwstania Chrystusa Pana. Поч. Весело крикнѣте, восъкрешаго хвалѣте. Пор. Труды, III, ст. 27.

72 а. Пѣснь святому Георъгию. Поч. Непрестанно Господа о насъ моли. Акростих: Николай.

73 а. Piesn swiatowa nalezy do kochania. Поч. Чемъ тужишъ, серъденько?

74 б. Пѣснь свѣцка. Поч. Нудно минѣ, що я думаю.

76 а. Пѣснь свѣцка. Далекъ ти полънешъ (sic), да мой сивий оръле?

77 а. Пѣснь на Срѣтеніе Христово. Поч. Симеоне, укрѣпися.

78 б. Пѣснь свѣцка. Поч. Пѣшъла матѣнька до зятенька.

79 б. Пѣснь святому великомученику Димитрию. Поч. Кто не хвалитъ и не славитъ Димитрия вѣри.

82 а. Вѣршъ московьский. Поч. Будѣста бадіоръ.

83 а. Стихири умеръшимъ младенъцемъ. Под. О преславное чудо. Поч. О кто не востогнетъ, чадо мое.

85 а. Подобна на осмъ гласовъ. Гласъ а. Градетъ чернецъ из манасътиру.

85 б. Стихири на осмъ гласовъ. Гласъ а. На гору ученикомъ идущимъ. Поч. Ци я тобѣ не жона була, ци не ґосподиня?

87 б. Святий Боже по греческу. Аґиосъ о ѳеосъ.

88 а. Тропаръ великомученици горѣлици. Поч. Подвигомъ добримъ подвизалася еси, великомученице горѣлице.

88 б. Конъдакъ. Гласъ тойже. Изийде по всей вселеннѣй имя твое, приснопамятная великомученице горѣлице.

Хоч співаник Хведора Шелестинського дає дещо й для духовних пісень, хочби й для історії богогласникових текстів, одначе він цікавий головно своїми світськими піснями. До сирітських пісень, про які була мова в першій частині „Матеріялів“ (Архив, IX, ст. 235—40), належить і пісня, яка друкуєть ся далі під ч. 1, з поч. Що я кому виноватъ. Більше поширена була инша пісня про бездольного з таким самим початком, яка друкуєть ся під ч. 2. Як сі дві перші пісні інтеліґентського походження, так і дві дальші, надруковані під чч. 3 й 4; се пісні любовного змісту з двозначним або й сороміцьким характером. Під ч. 5 друкуєть ся пісня про Кучерину. Як у пісні заступав ся деколи дяк Ляхом чи то дячок Ляшком, зразок сього маємо не тільки у відомій пісні з поч. „Ой, мати, мати, єсть дяк у хаті“, але й у пісні, надрукованій під ч. 6. Тут мати розганяє в першій строфі пісні тугу доньки, потішаючи її, що прийде Ляшок до хати, а вже з найблизшої строфи виходить, що замісць: Ляшок має бути: дячок. А саме з дальшого тексту пісні довідуємо ся, що люде розрадили дівчину виходити

заміж за дяка, бо він був небогатий. Спільні мотиви з піснею про неправду має пісня, надрукована під ч. 7.

Під ч. 8 надрукована пісня про чайку небогу, приписувана традицією то гетьманові Мазепі, то Кальнишевському; Мазепі приписав уложеннє сієї пісні анонімний автор „Историі Русовъ", а останньому запорозському кошовому Кальнишевському Бантиш-Каменський. Запорозька Січ зруйнована 1775 р. Пісня, без сумніву алеґорія ґеоґрафічно-політичного положення України, написана з приводу якоїсь катастрофи України, на що вказує катастрофа чайки в пісні про неї. В 1760 р. вспіла пісня вже поширити ся й не заховала ся в зовсім поправній формі. Беручи се все під увагу, з двох названих можливих авторів, має далеко більше правдоподібности за собою гетьман Мазепа. Зрештою є думка князя Цертелева, яку повторив і Михайло Максимович, про Богдана Хмельницького як автора пісні, але вона досі не провірена.

Пісні, надруковані під чч. 9—10, се бажані знадібки до історії нашої старої лірики перед Котляревським і Шашкевичем; на жаль вони не записані докладно. З недокладного тексту переписані або й з устної передачі записані пісні, надруковані під чч. 11—12. Дяківська травестія вісьмох голосів і тропарь та кондак горілці наприкінці співаника вказують на середовище, з якого він походить.

1.

Що я кому виноватъ, за що погибаю?
Ахъ, мнѣ нудно сиротинѣ, що родини не маю.

Я листонки пишу, пѣслонкѣвъ не маю;
Кимъ би передати, самъ бѣдний не знаю.

Прилетѣте, прилетѣте, бѣлѣ лебедоньки,
Понесѣте от мене родинѣ листоньки.

Отсуну я кватироньку, гляну по свѣтоньку.
Ахъ, тамъ люде ходятъ, з родиною ся водятъ.

А я бѣдний сиротонька, дивячися, плачу,
Перед слозоньками свѣтонька не бачу.

Коли я що маю, родина мнѣ ся знаходитъ,
А коли я не маю, и всѣ мя обходятъ.

Занесѣте ж мене, буйнѣ вѣтри, в чужу сторононьку,
(пропуск у рукописі) в людску обмовоньку.

Ой, фортуно ж моя, тож щастям (ям) кируешъ,
А другому щастя на вѣки даруешъ.

2.

Що я кому виноватъ, за що погибаю,
Що я от злихъ человѣк спокою не маю?

Ненавидятъ, гонятъ, бютъ, живцемъ пожираютъ,
Як ястроби на бѣдную птицю нападаютъ.

И вскритися не могу нѣ явно прожити,
Явно гонятъ, тайно бютъ, закидаютъ сѣти.

Як рибарѣ на рибу невѣст (sic, невѣд) затягаютъ,
Такъ на мене зліе люде сѣти закидаютъ!

А що ж кому за вина такая причина?
За що гонятъ, за що бютъ? О, я сиротина!

Лютимъ огнемъ, яростию пал(а)ютъ без мѣри,
Метаютъся на мене, як диві звѣри.

Ахъ, Боже ж мой единий, печальнимъ утѣха,
Возри на мя сироту, визвол мене з лиха.

Та нехай лихо та не нам, та нехай нашимъ ворогамъ!
Они тое знаютъ, що нас осуждаютъ.

Суди, Боже, вороги та нехай будутъ знати,
А я жию под скридломъ твоей благодати.

Текст співаника, описаного в „Матеріялах“, I (Архив IX, стор. 116—9), виказує такі відміни: 2. Же я. 4. Якъ яструбы на бѣдного пташку (sic). По 4 р. йдуть рр. 11—12 з відміною в 12 р. якъ лютіе звѣри. 5. Нѣ скритися не могу нѣ явне... 6. Тайно гонятъ, явне бютъ. Замісць рр. 7—10 такий двовірш:

Ой, нѣкому боронити, нѣхто не ратуе,
Плачу, воплю и ридаю, да нѣхто не чуе.

13. О Боже мой. 14. визволь з сего... Замісць рр. 15—16 такі:

Ти самъ видишъ на мене противнихъ навѣти,
Изволь мене у себе от сей злоби скрити.

17. ворогамъ, нехай. 18. що я живу подъ кровомъ.

Для історії тексту пісні цікавий дечим варіянт із співаника першої половини XIX в. в Національнім Музею у Львові (ч. інв. 15539) з такими відмінами: По р. 2 йдуть рр. 5—6. 5. скритися... явне. 6. Явне гонятъ, явне бютъ. 7. рибари на рыбу сѣти. 8. люде спосубу (sic) шукаютъ. Рр. 9—10 vacant. Рр. 11—12:

Палятъ мене лютимъ огнемъ, палятъ мене безъ мѣри,
Зъглядаются вороги, якъ лютіе звѣри.

Після того йдуть рр. 3—4 з відміною: ятрупи й нарешті шоста строфа, що відповідає рр. 17—18 з відміною: же я жию подъ скридлами.

Відміни тексту співаника Степана Вагановського такі: 2. Нѣґди от... 4. Яструби. По р. 4 йдуть рр. 11—12. 12. Якъ лютіе звѣри. Рр. 5—6:

Нѣ скритися где не маю нѣ явно ходити.
Явно гонятъ, тайно бютъ, закидаютъ сѣти.

Рр. 7—8 vacant. Рр. 9—10:

О, що кому за вина, якая причина?
Та за тое гонять, бють, що я сиротина.

13. А, Боже... утѣхо. 14. Воздри... визволь (з) сего лиха. Рр. 15—16 vacant.
17. ворогамъ, нехай. 18. Що я живу подъ кровомъ.

3.

Uczciwszy słuchy waspanstwa y waspanstwa,
Czornenkaia w mene (2),
Czornenkaia tyłyczenka na obori w mene.

Uczciwszy słuchy waspanstwa y waspanstwa,
Kuczierywa w mene,
Kuczierywa iahnyczeňka na obori w mene.

Uczciwszy słuchy waspanstwa y waspanstwa,
Hłuboczęka w mene,
Hłuboczęka kyrnyczęka za woroty w mene.

Uczciwszy słuchy waspanstwa y waspanstwa,
Rozłożysta w mene,
Rozłożysta iabłunoczka u sadojku w mene.

Uczciwszy słuchy waspanstwa y waspanstwa,
Sołodenka w mene,
Sołodęka pasiczęka za woroty w mene.

4.

Реку, реку правду ненарокомъ;
Що зобачу своимъ окомъ,
Зараз зважу непомалу.
На що ж би ся тое здало
В свѣтѣ гулящомъ?

Ой, умерти, зараз плачу;
Коль хороше що зобачу,
Коли дѣвчину хорошу,
У кутъ еи зараз прошу,
Щобъ ей хто не врѣкъ.

И тамъ я зараз пѣзнаю,
Хоць помацки, то вгадаю;
Зараз зважу мову свою,
Хто дасть масла, а хто лою.
Отъ то Салямонъ!

И такъ я неедну здуру.
Дивну мнѣ Богъ давъ натуру:
Люблю з ними все мешкати,
З ними бути, наветь спати.
Отъ то натура!

5.

Оженився Кучерина, а взявъ собѣ любъку.
Гей, гей, гей, гей, а взявъ собѣ любъку.

И цюлюетъ и милуетъ, якъ голубъ голубку.
Гей, гей, гей, гей, як голубъ голубъку.

Ой, пѣшовъ же Кучерина я (sic да) в поле орати.
Гей, гей, гей, гей, я в поле орати.

Его жонъка, его любъка до коршъми гуляти.
Гей, гей, гей, гей, до коршъми гуляти.

Ой, идетъ же Кучерина с поля стогнаючи.
Гей, гей, гей, гей, с поля стогнаючи.

Его жонка, его любка с коршъми гуляючи.
Гей, гей, гей, гей, с коршъми гуляючи.

Моя мила жоно, не чини жъ ти того.
Гей, гей, гей, гей, не чини жъ ти того.

Дай же минѣ исти, если маешъ чого.
Гей, гей, гей, гей, если маешъ чого.

Колимъ була дома, вариламъ каплуна.
Гей, гей, гей, гей, вариламъ каплуна.

А томъ була в мѣстѣ, будешъ трасцю исти.
(Гей, гей, гей, гей, будешъ трасцю исти.)

Либой тебе, Кучерино, та капуста здула.
Гей, гей, гей, гей, та капуста здула.

А вже три дни, три ночи, якъ при пієцу була.
Гей, гей, гей, гей, як при пієцу була.

От тепер же, Кучерино, чинп жъ мою волю.
Гей, гей, гей, гей, чини жъ мою волю.

А озмися под боки, скачи предо мною.
Гей, гей, гей, гей, скачи предо мною.

А дивѣтъсіе, люде, що я учинила.
Гей, гей, гей, гей, що я учинила.

Що я свого Кучерину скакати навчила.
Гей, гей, гей, гей, скакати навчила.

От тепер же, Кучерино, на бѣду зостався.
Гей, гей, гей, гей, на бѣду зоставъся.

Спалила му жонъка сани, що с пієца спускавъся.
Гей, гей, гей, гей, що с пієца спускавъся.

Сіердачина по колѣна, валомъ подпасавъся.
Гей, гей, гей, гей, валомъ подъпасавъся.

6.

Чемъ, донъцю, думаешъ собѣ,
Чемъ оченька плачутъ тобѣ?
Не плачъ, обитри слозоньки,
Не тужъ, прійде миленький.
Приідетъ Ляшокъ до нашои хати, —
Перестань, донцю, такъ тяжъко здихати.
Чомъ смутне поглядаешъ?

Авжежъ, моя матусенько,
Скажу тобѣ всю правдоньку.
Люде минѣ розрадили,
Щоби собѣ сами полюбили.

А такъ (а) казали, що дякъ небогатий,
А я длятого не хтѣла кохати.
Онъ престалъ ходити.

Не любъ, донъцю, богатого,
А любъ же собѣ щирого!
И пъташина пару маетъ
Й тая любости шукаетъ.
А хочай жаднихъ дарунъковъ не маетъ,
Тилько що в саду собѣ заспѣваетъ,
И познаетъ милого.

Мовиламъ ти, доню,
Чини жъ мою волю.
Було ручки дати собѣ
Й сердца излучити обѣ.
А онъ злий, тераз в чужинѣ думаетъ
И в чужой сторонѣ милого (sic) шукаетъ,
На серденьку неволѣ (sic).

Авжежъ, моя матусенько, ачейже вѣнъ буде, буде.
Богу присягаю щире, не розгудятъ минѣ люде.
Озму дячка за рученьку:
Поблагословъ, матусеньку (sic),
Нехай попонько звяжетъ руцѣ обѣ,
А ми обое поприсягнемъ собѣ
И такъ жити будемо.

7.

Тераз в свѣтѣ великіе зради,
Немашъ теразъ по всемъ свѣтѣ
[правди:
Отецъ сина не любитъ,
Синъ тежъ отца израдитъ
Презъ свою злость.

А цорка матку зневажаетъ,
Матка еи щастя проклинаетъ,
Братъ на брата воюетъ,
На здравіе чатуетъ,
Би его забилъ.

Такъ сусѣдъ исъ сусѣдомъ жи-
[етъ,
Еденъ другому неприязнь готуе,
Коби его уловити
И в неславу впровадити,
В нещастя.

Чему ти, чловече, не дъбаешъ
И на смерть чемъ не памятаешъ?
Якъ тя озмутъ на мари,
Где буде твой приятель
Коханий?

Вганяешъ за марностю свѣта,
Самъ не вѣдаешъ, ци на многѣ
Невидимо Богъ приде, [лѣта.
Все от тебе отбере,
Дасть инъшому.

Видѣлесь, що у свѣтѣ зрада,
Нѣзащо сего свѣта слава;
Не поможе нѣ отецъ
Анѣ мати дитяти
Во адѣ.

Єди будешъ в пеклѣ мучитися,
Юже тамъ не випросишъ ти ся.
Було Бога вихваляти,
Приказаня шановати
Божие.

Било отца с прика(за)ня чтити
И матку такъ тежъ не дражъ-
И сусѣда шановати, [нити

Хтѣлесь Христа оглядати
На небѣ.

Где тии, що тя вихваляли?
Не тобѣ, щастю ся кланяли.
Сила злого приходитъ,
Єди тя кажъдий отступитъ
Въ твоемъ нещасътю.

Кайся, человече, усѣхъ дѣлъ [злыхъ своихъ,
Хощешъ ли бити участъникомъ [моимъ.
Сповѣдайся грѣховъ своихъ,
Будешъ и ти сыномъ моимъ
На вѣки.

Матъку Божию вихваляй сердечне,
Будешъ жити в небѣ безъспечне,
Бо за еи молитвами
Будетъ человекъ укоханий
У Христа.

Нехай будетъ от нас честь [и хвала,
На вѣки нехай·будетъ слава
Богу Отцу и Сынови
И святому Духови
На вѣки!

Відміни тексту співаника Степана Вагановського такі: 1. Теперъ на свѣтѣ великая зърада. 2. теперъ. 6. цурка. 7. цурцѣ долю. 11. жіе. 12. готуе. 13. Рад би его. 14. И в нещастя. 15. И в нецноту. 17. И чему на смерть не згадаешъ. 18. возмутъ. 19. Гдежъ твой будетъ. 22. Самъ не знаешъ, ци долгіе лѣта. 25. А інъшому даст. 26. Вѣдѣлес, же. 27. Нѣзащо естъ сего свѣта правда. Рр. 28—30:

Било Бога хвалити,
Приказаня чинити
Божіи.

Рр. 31—35 vacant. 37. Также матку не... 38. И ближняго. 39. Хтѣлес царство. 40. У небѣ. Рр. 41—60 vacant.

8.

Ой, бѣда, бѣда чайцѣ небозѣ,
Що вивела дѣтоньки при самой дорозѣ,
А еще в зеленомъ житѣ.
Где жъ маю дѣти подѣти?

Призову я журавля к себѣ на пораду:
Ахъ, мой милий братѣ(е)нку, дай же минѣ раду!
Где жъ маю дѣти подѣти?
Прийдетъся пречъ полетѣты.

Не журися, сестро моя любымая.
Скоро жито приспѣет, Богъ стараня даетъ,
Же твои малие дѣти
Якъ орлы будут летѣты.

Коби ж то, братѣ(е)нку, була правда твоя,
Щаслива би була, брате, мова тая,
Жеб мои дѣти малые
От женцов булы цѣлые.

Чему ж бо ти, сестро моя, барзо крикливая?
Ой, хто идет, не минаеш, помагай Бог даешъ,

Кики, кики, кики звиклас кричати;
Як маеш дѣти сховати?

Трудно ж бо минѣ, братѣ(е)нку, натуру згубити.
Хочай би ти перестав тое говорити!
То я дѣток остерѣгаю,
Колы кики, кики тай вийкаю.

Лиха ссбѣ знаеш, як остерѣгати;
Треба тихо сидѣти, хочешъ дѣти мѣти.
А то стрижено-голено будетъ:
Натура вовка в лѣс ведетъ.

Ой, гляни ж ти, губатый журавлю горбатый,
Сам себе самаго, не житиия мого.
А то еще и досаждаеш,
Жалю мнѣ больше додаешъ.

А вже жито пожовтѣло, подобно приспѣло:
Будут женцѣ жито жати, будут дѣти брати.
Где ж маю дѣти подѣти?
Прийдется преч полетѣти.

Ой, там, там, там нѣ чаенкы, нѣ дѣточок ея,
Тѣлко же пѣра із дѣточок ея.
Плач, плач по чаенцѣ, журавлю, плачъ,
Не вдавайся в великую роспачъ!

Не буду я плакати по такой злой сестрѣ,
Же мя не слухала, вес дом загубила.
І сама марне згинула,
Же на свѣтѣ безумне жила.

9.

Чемъ тужишъ, серденько,
Єди любыш тихенъко?
Перестань тужити!
Сприяю ти.
Не мавши друга,
Серденьку туга,
Щоденне глядячи
На люде.

Хоч кѣлко кохати,
Юж не буду мати
Такои щирои
Дѣвчини.
Для тои причини —
Своея дѣвчини —
Богъ минѣ даруетъ
Иншую.

Юж просити Бога,
Нехъ от сердца трвога
Отступитъ конечне
В коханю.
Єди милост скажетъ,
Нех руцѣ звяжетъ
Священнык стулою
Своею.

Гей, будь же ласкава!
Твоя будетъ слава.
Потѣшай серденко,
Прошу тя,
Щоби не тескнило,
Щобы в любши било.
А тепер южъ мушу
Терпѣты.

Що ж? Коли милости,
Такъ теж и щиросты
Першои занехати
Тяженко.

Лѣпше би не знати
Нѣжлы занехати
Дѣвчину красную
До часу.

Хоч буду кохати,
Юж не буду мати
Такои краснои
Дѣвчины:

Чорнѣ оченка,
Бѣлѣ рученка,
Розмова милая
Щоденне.

Гей, Боже ласкавий,
Ти любости давий
Другъ друга любити
До съмеръти,
Прошу тя слуга,
Даруй ми друга,
Щирого во любъви
На вѣки.

10.

Нудно минѣ, що я думаю,
Лиху долю проклинаю:
Нѣсть утѣхи в цѣломъ вѣку,
Трудно жити человѣку.

Свѣте красний, (свѣте красний),
Тожъ есь ми барзо нещасъний!
Лѣта губишъ, сердце сушишъ,
Не женитися, дармо любишъ.

Мати жъ моя когда би знала,
Що нещасливаго кохала,
Волѣлабисъ ся утопити
Нѣжели бездолнаго кормити.

Самъ хороший вѣкъ минаетъ,
Нещасъливий наступаетъ.
А якъ лѣтъ сорокъ стане,
А хтожъ окомъ своимъ на мене [погляне?

Будутъ мене виганяти,
До шъпиталю отсилати.
Кобимъ випросивъ милостиню,
Не жаль би ми пойти до манасъ- [тиру.

Пойшовъ би я до манастиру,
Але самъ собѣ не вѣру,
Бо тамъ треба много сили,
Щоби бѣси не съкусили.

Хѣба очи залѣпити,
Щоби на люде не глядѣти;
Скоро би милу обачилемъ,
И от престола бимъ отскочилемъ.

Тожъ то моя милостиня:
Люба, хороша дѣвчина.
Обѣдати въчера (sic) з нею,
Бо розмовляти любо.

Нудно мнѣ, що я не маю,
Где ся подѣтоньки маю.
Подобно южъ буду терпѣти,
У манасътиру сидѣти.

11.

Далек ти, полънешъ (sic, полинешъ), да мой сивий оръле!
А хтожъ тебе у чужинѣ, сердечний, пригорне?

Да чи в луги, да чи в лѣсы, да в чистое поле,
Озми ж мене из собою, мой сивий соколе.

Да скоро ж ти приленешъ (sic), я весола буду,
Да як сядеш близко мене, всего смутку забуду.

Да прилѣтай же ты да щодня пораненку,
А потѣшай, сердце мое, ти мене молоденку.

Богъ и тое знае, хто нас обмовляе;
Нехай тому тяжко, важко, хто нас разлучае.

12.

Пѣшъла матѣнъка до зятенъка,
До молодого, до хорошого,
Тай до орача.
Дав же орачъ колачъ,
Оттакій вгрубшъки,
Оттакий вдовжъки.
Та утѣхо жъ моя,
Та радости жъ мои!

Пѣшла матѣнка до зятенъка,
До молодого, до хорошого,
Тай до пасѣчника.
Дав же пасѣчникъ плястеръ меду,
Оттакій вдовжъки,
Оттакій вгрубжъки.
Та утѣхо ж моя,
Та р(ад)ости жъ мои!

Пѣшла матѣнъка до зятенъка,
До молодого, до хорошого,
Тай до мелъника.
Дав же мелникъ мѣшокъ муки,
Оттакий вдовжъки,
Оттакий вгрубжъки.
Та утѣхо жъ моя,
Та радости мои!

Пѣшла матѣнъка до зятенъка,
До молодого, до хорошого,
Тай до дудара.
Дав же дударъ дуду, дуду,
Оттаку вдовжъки,
Оттаку вгрубшки.
Та утѣхо жъ моя,
Та радости жъ мои!

А дѣтенятѣмъ по дуденятѣмъ,
От по тѣлкому, по малѣнкому,
От по тѣцкому, по малѣцкому.
Та утѣхо жъ моя,
Та радости ж мои!

II.

Співаник Хведора Шелестинського був уже описаний, коли від д-ра Івана Панкевича дістав я відомість, що архив ужгородської „Просвіти“ одержав рукописний співаник XVIII в. При посередництві Бібліотеки Наукового Товар. ім. Шевченка я вспів у Львові познайомити ся з згаданим співаником, за що складаю щиру подяку Виділови ужгородської „Просвіти“. В теперішнім своїм стані має співаник 166 листків; він без початку й кінця, до того в богатьох місцях у середині також бракує карток. На початку два листки наддерті. Співаник оправляно кілька разів, бо декуди обтятий навіть текст пісень. Зачитував ся він пильно, бо тут і там так засмальцьований, що тяжко й відчитати тексти поодиноких пісень. Називаю його співаником Степана Вагановського тому, що на ріжних листках міститъ ся його підпис, а на деяких навіть зазначено, що він списував пісні (55, 73, 76, 79, 121, 123 і т. д.). Зазначував се дяківською латиною: „Skrybere ego“. На відворотнім боці 70 листка підписаний „Stefan Dozdzanski“, а під сим підписом стоїть: „Stefanowi Wahanowskiemu nalezy oddac“. З инших підписів приходить на 60 листку: „Григорий Праха“, на відворотнім боці

82 листка: „Иоанъ Ваганович“, Kotowski Іоанъ“ і крім того така адреса: „Jasnie Wielmozny miłosciwi panie Michał Swiatopołku Czetwertynski“. Хто такий був Степан Вагановський, зазначено на 83 листку: „Stefan Wahanowski, Bakalarz maxymowski“. Правдоподібно підписав ся по батькови на відворотнім боці 132 листка: „Stefan Zynewycz Wahanowski“. Недокладну вправу у віршуванню Степана Вагановського маємо в пісні св. Миколаєви з початком „Святителю отче, барскій чудотворче“ з акростихом: „Стефан Ваганович“. Акростиха було Вагановському за мало; на нього звернув увагу в замітці: „Композиція на свое имя“. На 126 листку зазначена дата: „1750 D. Martius 20. 1750“. Деякі частини співаника пізнійші, властиво співаник у теперішнім стані складаєть ся з кількох співаників і з них деякі без сумніву пізнійші ніж половина XVIII в.

Зміст співаника такий:

1 а. Кінець пісні на Воведеннє Богородиці „Патріарси торжествуйте“. Пор. Богогласникъ, 1790 і 1825, ч. 93, 1850, ч. 99, 1886, ст. 216; М. Грушевський. Співаник з початку XVIII в. (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, XVII, ст. 72); Пѣсенникъ, Ужгород, 1902, ст. 61; М. Возняк. Матеріяли до історії української пісні і вірші. І. (Укр. рус. Архив, IX, ст. 195—6).

Пѣснъ архангелу Михаилу. Поч. Хвалимъ тя вси згодны. Пор. В. Гнатюк. Угроруські духовні вірші. Львів, 1902, ст. 245; Пѣс., ст. 57.

2 а. Пѣснъ архистратигу Михаилу. Поч. Михаиле, кто яко Богъ, велми возопилесъ. Пор. В. Гнатюк. У. д. в., ст. 62; Пѣс., ст. 52; П. Демуцький. Лира и ийи мотивы. Київ, 1903, ст. 36.

3 б. Пісня на Різдво Христа. Поч. Нынѣ, Адаме, возвеселися. Пор. Бог., 1790 і 1825, ч. 24, 1850, ч. 29, 1886, ст. 21; М. Возняк. Матеріяли, II (Архив, X, ст. 436—7).

4 б. Пѣснъ Усѣкновенію ч. главы. Поч. Памятъ твоя праведная. Пор. Бог. 1790, ч. 206, 1825, ч. 207, 1850, ч. 209, 1886, ст. 441; В. Гнатюк. У. д. в. ст. 64; Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-русскій край. Т. І. Спб. 1872, ст. 172; П. Безсоновъ. Калики перехожіе, II, ст. 164; Пѣс., ст. 247; П. Демуцький Ліра, ст. 30; М. Возняк, Матеріяли, II, ст. 446—7.

6 а. Пѣснь на Богоявленіе Господне. Поч. Іорданъ рѣко, уготовися. Пор. Бог. 1790 і 1825, ч. 28, 1850, ч. 33, 1886, ст. 63; Почаївська збірка пісень кінця XVIII в. ч. 13; М. Грушев-

ський. Зап. XV, ст. 48; В. Гнатюк. У. д. в. ст. 28; Пѣс., ст. 116; М. Возняк. Матеріяли, II, ст. 419—20.

7 а. Пѣснь набожна. Поч. Зачало премудрости страхъ Господень. Пор. Ів. Франко. Карпато-руське письменство XVII—XVIII вв. Львів, 1900, ст. 141—2.

9 а. Пѣснь Иоану Богослову. Поч. Иоана Богослова. Пор. Бог. 1790, ч. 190, 1825, ч. 191, 1850, ч. 193, 1886, ст. 415; Пѣсны благоговѣйныя, въкратцѣ собранныя, поемыя при Божественной Літургіи чтенной. Къ симже праздникомъ Господскимъ, Богородичнымъ и нѣкоторымъ Святымъ. Таже розличныя покаянныя рускія и польскія. Почаїв, 1806, 80 аб, 81 а; Труды, I, ст. 178; В. Гнатюк. Лірники. Львів, 1896, ст. 32; Os. Kolberg. Pokucie, II, ст. 272; П. Демуцький. Ліра, ст. 25; М. Возняк. Матеріяли, II, ст. 417—8.

10 а. Пѣснь козацкая. Поч. Стужилася, зжурилася та Степанъска громада (без кінця, бо бракує карток).

11 а. Пѣснь святымъ безсребникомъ Козми и Деміяну. Поч. Днес созиваемъ всю вселенъную. Пор. Бог. 1790, ч. 155, 1825, ч. 156, 1850, ч. 157, 1886, ст. 341; М. Возняк. Матеріяли, II, ст. 408—9.

Пѣснь пресвятѣ Богородици Покрову. Поч. О прекрасная Царице, злата Діянъна.

12 а. Пѣснь святителю Николаю. Поч. Гори, холми, дибрави, листвіє, цвѣти. Пор. В. Гнатюк. У. д. в. ст, 67.

13 а. Пѣснь на актѣ жалобномъ. Поч. Егда душа от тѣла разлучаетъся. Пор. Бог. 1790, ч. 235, 1825, ч. 236, 1850, ч. 232, 1886, ст. 480; М. Возняк. Матеріяли, II, ст. 410—11.

14 б. Пѣснь о вигнаню Адамовѣмъ из раю. Поч. Плакалъся Адамъ предъ раемъ (без кінця, бо бракує карток). Пор. В. Гнатюк. У. д. в. ст. 59; П. Безсоновъ. Калѣки. Москва, 1864, ст. 236—62; Пѣс. ст. 153.

15 а. Пѣснь буцънѣвъска пресвятой Богородици. Поч. Со горъних висотъ предста долънимъ. Акростих: С Подгаец Великих.

17 б. Пѣснь святому пророку Ілію. Поч. Істочниче благодати. Пор. Бог. 1790, ч. 201, 1825, ч. 202, 1850, ч. 204, 1886, ст. 435; М. Грушевський. Зап. XV, ст. 42; В. Гнатюк. У. д. в. ст. 63; П. Безсоновъ. Калѣки, I, ст. 768—70; Пѣс. ст. 224; М. Возняк. Матеріяли, II, ст. 422.

18 б. Пѣснь на Сошествѣе святаго Духа. Поч. Істочъникъ духовний. Пор. I, 38 б.

20 а. Пѣснь о страшномъ судѣ. Поч. О горе мнѣ грѣшнику во юдолъ плав(въ)чевънуй предстати.

22 б. Поч. Хто тилко знает, що Господь на небѣ (без кінця, бо бракує далі карток). Пор. Бог. 1790 і 1825, ч. 78, 1850, ч. 84, 1886, ст. 171; Os. Kolberg. Wołyń. Obrzędy, melodje, pieśni. Краків, 1907, ст. 387—8; В. Гнатюк. Кілька духовних віршів. Співаник із Грушова. (Зап. LVI, misc. ст. 31—2); М. Возняк. Матеріяли, II, ст. 425—7.

23 а. Piesń na boże narodzenie. Поч. Послухайте, що ся стало, всему свѣту завитало. Пор. П. Безсоновъ. Калѣки, II, ст. 64—5.

24 а. Пѣснъ 2 na Boże Narodzenie. Поч. Чудо преславное и ново: предвѣчное Слово днес ся народило.

24 б. Pieśń na Boże Narodzenie. Поч. Новая радост в свѣтѣ ся зявила. Пор. Бог. 1790 і 1825, ч. 19, 1850, ч. 25, 1886, ст. 8; Труды, III, ст. 328, 380—1; Як. Головацький. Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси, II, ст. 97—8; Os. Kolberg. Wołyń, ст. 391; Пѣс. ст. 101; М. Возняк. Матеріяли, II, ст. 438.

25 а. Piesń nabożna. Поч. Помисли, человѣче, прегоркій час смерти. Пор. Бог. 1790, ч. 232, 1825, ч. 233, 1850, ч. 229, 1886, ст. 475; М. Грушевський. Зап. XV, ст. 38; Мала почаївська збірка XVIII в.; М. Возняк. Матеріяли, II, ст. 448.

26 а. Pesń na Boże Narodz(en)ie. Поч. Христос ся с Панни раждаетъ. Пор. М. Грушевський. Зап. XVII, ст. 64; М. Возняк. Матеріяли, I, ст. 167—8.

26 б. Pieśń na Boże Narodzenie. Поч. Дѣвая днес Христа раждаетъ. Пор. М. Возняк. Матеріяли, I, ст. 166—7.

27 а. Piesń na boże narodżenie. Поч. Предвѣчний родися под лѣти. Пор. Бог. 1790 і 1825, ч. 17, 1850, ч. 23, 1886, ст. 13; Почаївська збірка кінця XVIII в. ч. 12; В. Перетцъ. Историко-литературныя изслѣдованія и матеріалы. Т. I. 1. Изъ исторіи русской пѣсни. Спб. 1900, ст. 367—77; Труды, III, ст. 370; П. Безсоновъ. Калѣки, II, ст. 79—81; Пѣс. ст. 90; М. Возняк. Матеріяли, I, ст. 169.

28 б. Пѣснь на Рождество Христово. Поч. От востока восія звѣзда ясная. Пор. М. Грушевський. Зап. XVII, ст. 61; В. Гнатюк. У. д. в. ст. 25.

30 а. Пѣснь на Рождество Христово. Поч. Слава во вишнихъ Богу — воспѣвайте, людіе. Пор. В. Гнатюк. У. д. в. ст. 139. Далі бракує карток.

31 а. Докінченнє пісні на Різдво Христа „Ангелъ пастыремъ мовилъ". Пор. Бог. 1886, ст. 47; М. Грушевський. Зап. XVII,

ст. 62; В. Гнатюк. У. д. в. ст. 24; Труды, III, ст. 327—8; В. Перетцъ, ст. 170—4: Пѣс. ст. 94.

Пѣснь на Рождество Христово. Поч. Дивная новина: нынѣ Панна Сына. Пор. Бог. 1790 і 1825, ч. 16, 1850, ч. 22, 1886, ст. 15; Як. Головацький, II, ст. 98; Пѣс. ст. 38.

32 а. Ѱалма о страшномъ судѣ. Поч. Во дому Давидо(во)м страшная совершаются.

33 а. Пѣснь Пресвятой Богородици. Поч. О Мати Царя всея твари.

33 б. Пѣснь іереіу святому Николаю. Поч. Гори, сладост искапайте. Пор. М. Грушевський. Зап. XV, ст. 39; В. Гнатюк. У. д. в. ст. 67; П. Безсоновъ. Калѣки, I, ст. 756—7.

34 б. Пѣснь на Богоявленіе. Поч. Іорданъ рѣко уготовися. Пор. 6 а.

35 а. Пѣснь Роману Пѣвцу. Поч. Ревность къ Богу имѣя вѣрно Роман, пѣвец красний.

36 а. Пѣснь Пресвятой Богородици. Поч. Цвѣтъ мислений и кринъ полний. Пор. М. Грушевський. Зап. XVII, ст. 79; Холмскій народный календарь на 1885 годъ, ст. 174. Далі знову бракує карток.

37 а. Кінець якоїсь пісні.

Пѣснь святому Николаю. Поч. О, хто, хто Николая любитъ. Пор. М. Грушевський. Зап. XV, ст. 35; Пѣс. ст. 72; П. Шейнъ. Бѣлорусскія народныя пѣсни съ относящимися къ нимъ обрядами, обычаями и суевѣріями. Спб. 1874, ст. 409; Труды, I, ст. 169—70; Записки Юго-западнаго Отдѣла Имп. Рус. Геогр. Общ. т. I. Київ, 1874, матеріяли, ст. 30—1: П. Безсоновъ. Калѣки, I, ст. 757—62; В. Варенцовъ. Сборникъ русскихъ духовныхъ стиховъ, ст. 207.

37 б. Пѣснь пресвятѣй Богородици. Поч. Богородице Царице. Пор. Бог. 1790, ч. 139, 1825, ч. 140, 1850, ч. 140, 1886, ст. 310; М. Грушевський. Зап. XVII, ст. 75; М. Возняк. Матеріяли, II, ст. 390.

38 а. Поч. Чловече мѣзерний. Пор. В. Гнатюк. Хоценський співаник Левицьких (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, XCI, ст. 109—10); Як. Головацький, II, ст. 569—71.

38 б. Пѣснь Іисусу Христу. Поч. Іисусе мой прекрасній животудавче.

39 а. Пѣснь инокомъ. Поч. Познай, іноку, самъ себе.

40 а. Поч. О пречистая Панно, Дѣво Богородице.

40 б. Поч. Возридайте вси днес, росийскія страни. Пор. Ю. Яворскій. Два замѣчательныхъ карпато-русскихъ сборника XVIII-го в., принадлежащихъ Университету Св. Владиміра. Описаніе рукописей и тексты. Київ, 1909, ст. 50—1.

41 б. Поч. Ци не жал сердечне.

42 б. Поч. Вийду в дубровоньку.

43 а. Пѣснь полска. Поч. Niech monarchowie miasta swe funduią. Витятий один листок.

44 а. Поч. Изийдѣте, аггелъ лики (без кінця, бо бракує карток). Пор. Бог. 1790 і 1825, ч. 52, 1850, ч. 56, 1886, ст. 119; Труды, III, ст. 26; Почаївська збірка кінця XVIII в. ч. 18; П. Безсоновъ. Калѣки, III, ст. 15—7; М. Возняк. Матеріяли, II, ст. 413—4.

45 а. Кінець польської пісні.

Поч. A iakaz to w tobie zdrada.

46 б. Пѣснь на Воскресеніе Христово. Поч. Воста Господь яко спя днес из мертвихъ.

47 а. Пѣснь на Воскресеніе Христово. Поч. Изийдѣте, аггеловъ лики. Пор. 44 а.

48 а. Пѣснъ корчемна. Поч. Фляшкажъ моя. Пор. I, 62 б.

49 а. Поч. Мусишъ ся ти мнѣ признати. Акростих: Маруся. Пор. М. Возняк. З культурного життя України XVII—XVIII вв. Львів, 1912, ст. 59—60. Дальші листки від 133 а.

50 а. Поч. Во велкомъ смутку Савел зостает. Пор. Миронъ (Ів. Франко). Червонорусскія вирши XVIII в. (Кіевская Старина, 1891, Nr. 9, 481—4); В. Гнатюк. Причинок до літератури нашого віршотворства. (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, XXI, misc. ст. 11—12).

51 б. Пѣснь зарваницка. Поч. З емпѣровъ горних Богъ ся являетъ (без кінця, бо бракує карток). Акростих: Зарваницкая ѱал(ма). Пор. В. Гнатюк. У. д. в. ст. 187; Пѣс. ст. 34. Далі бракує карток.

53 а. Кінець пісні до Богородиці.

53 б. Поч. Ахъ, удивися (тільки початок). Пор. I, 16 а.

54 а. Пѣснь Пресвятѣ Богородици чудотворной въ Буцневѣ. Поч. Ахъ, удивися. Акростих: Антони О... Пор. 53 б. Витяті найменше два листки.

55 б. Пѣснь на крещенію дѣтемъ. Поч. А ми прийшли з Божого дому. Пор. Як. Головацький, II, ст. 140—1; Wacław z Oleska. Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego. Львів, 1833, ст. 47—8; В. Гнатюк. Зап. XXI, misc. ст. 11; М. Возняк.

З фолькльорних занять Маркіяна Шашкевича. (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, CIX, 145—6).

56 б. Пѣснь хотѣ(н)ска. Поч. Нещаслива та година. Пор. А. Петрушевичъ. Сводная галичско-русская лѣтопись съ 1700 до конца авг. 1772 г., ч. I, ст. 146.

58 б. Поч. Ґди Богъ Адама сотворилъ рукама. Пор. I, 1 а.

60 б. Пѣснъ Воведению. Поч. Во святихъ святая.

61 б. Вѣршъ мѣщанскій Поч. От южъ и я нетяга.

62 б. Пѣснь свѣцка. Поч. Ой, перестань до мене ходити (без кінця, бо бракує карток). Пор. М. Грушевський. Зап. XV, ст. 22; В. Перетцъ. Новыя данныя для исторіи старинной украинской лирики (Извѣстія Отдѣленія рус. яз. и слов. ИАН. 1907, I, ст. 161—3). Ю. Яворскій. Новыя данныя для исторіи старинной малорусской пѣсни и вирши. Львів, 1921, ст. 22—3.

63 а. Пѣснь цару Костантину і матери Еленѣ. Поч. Цвѣты растій днесъ происходятъ. Акростих: Цару Костантину ѱал(ма).

64 б. Пѣснъ на Богоявленіе Господне. Под. Ликуй днесъ. Поч. Пріидѣте, вѣрныи, на Іорданъску рѣку.

67 б. Пѣснъ святому Архистратигу Михаилу. Поч. Горных силъ перваго призовѣмъ Михаила. Правдоподібно зіпсований акростих: Григр.

68 б. Пѣснъ на Преображеніе Господне. Под: Крикнѣтъ. Поч. Велимъ гласомъ, не ужасомъ днес, Давиде, викрикай. Акростих: Васиан Бро... Пор. В. Гнатюк. У. д. в. ст. 186.

69 б. Пѣснъ на Рождество Пресвятои Богородици. Поч. Радость велія нынѣ явися. Пор. Бог. 1790 і 1825, ч. 83, 1850, ч. 89, 1886, ст. 196; В. Гнатюк. У. д. в. ст. 193; М. Возняк. Матеріяли, II, ст. 452.

71 а. Пѣснь пресвятѣй Богородици Успенію. Под: Со горних висот. Поч. Достойно естъ Дѣву величати.

72 а. Пѣснь о зрадливом свѣтѣ марном. Поч. Фалшивая юна и зрадлива фортуна. Пор. В. Гнатюк. У. д. в. ст. 89 і 264; Юл. Яворскій, ст. 52—3; В. Перетцъ. Очерки по исторіи поэтическаго стиля въ Россіи. Спб. 1905, ст. 52; Як. Головацький, II, ст. 570—1; В. Гнатюк. Зап. XXI, misc. ст. 8—9.

74 а. Пѣснь на актѣ жалобном. Поч. Прійшовъ ми час того лѣта. Пор. В. Гнатюк. У. д. в. ст. 107; Пѣс. ст. 330.

75 а. Пѣснь свѣцка. Поч. Що я кому виноват. Пор. I, 8 б.

75 б. Piesn na rodzenia Panskie. Поч. Pasterze pasli.

76 б. Piesn na rodzenia Panskie druga. Поч. Pasli pasterze woły. Витяті два листки.

77 а. Pieśń Swientemu Michałowi Archaniołu. Поч. Ликуютъ въси на небеси. Пор. Бог. 1790, ч. 157, 1825, ч. 158, 1850, ч. 159, 1886, ст. 345; В. Гнатюк. У. д. в. ст. 62, Лірники, ст. 46—7; Почаївська збірка кінця XVIII в.; Труды, I, ст. 166; М. Возняк. Матеріяли, II, ст. 428—9. Витятий один листок.

78 а. Пѣснь пресвятѣ Богородици Успенію. Поч. Днес умираетъ Іисусова мати.

78 б. Piesn o herodowie dumy, kiedy sie narodził Jezus Christus. Поч. Ach, biada, biada mnie Herodowi. Далі бракує карток.

80 а. Пѣснь о страсти Христово(й). Поч. Нещасливій я человѣкъ, якежъ мое житя.

80 б. Пѣснь святому мученику Іоану Сочавскому. Поч. Во свѣтѣ правди нѣґди не дознати.

82 а. Поч. Bądz mi tarczo, moy Iezu.

82 б. Проби пера.

83 а. Пѣснь на Покров Пресвятѣ Богородици. Поч. Благовѣствуйте днес радость всему миру. Пор. I, 46 а.

83 б. Пѣснь иванъковска. Поч. Неизреченное чудо днесь изъявися.

84 б. Пѣснь святому Іоану Златоустому. Поч. Златокованную трубу. Пор. Бог. 1790, ч. 160, 1825, ч. 161, 1850, ч. 162, 1886, ст. 350; Труды, I, ст. 179—80; П. Безсоновъ. Калѣки, I, ст. 772—3.

85 б. Пѣснь на Рождество Христово. Поч. Уступуй, ночи (далі картки витяті). Пор. П. Безсоновъ. Калѣки, II, ст. 87—90.

87 а. Пѣснь на Рождество Христово. Поч. Дѣвая раждает Слово предвѣчное.

87 б. Пѣснь пренесенію мощи Николая. Поч. А в Бару єстъ триумфъ великій.

90 а. Пѣснь свѣцка непотрѣбная. Поч. Черезъ Дунай тихий.

90 б. Поч. Чересъ поле рѣчка, черезъ рѣчку клатка.

91 а. Пѣснь свѣцка козацка. Поч. Крикнувъ козакъ запороскій та на своя людіи.

93 б. Пѣснь Іисусу сладкому. Поч. Іисусе мой пренайсладшій и Творче свѣта. Пор. Бог. 1790, ч. 243, 1825, ч. 244, 1850, ч. 240, 1886, ст. 496; Пѣсни благоговѣйныя, 116 б—118 а; М. Грушевський. Зап. XVII, ст. 74; В. Перетцъ. Изслѣдованія, I, 1, ст. ст. 350—5; М. Возняк. Матеріяли, I, ст. 193—4. Далі бракує карток.

94 а. Пісня про воробця без початку. Поч. Прилетіли ко нему зазулѣ.

94 б. Пѣснь свѣц(к)а. Поч. Ой, дѣвка, дѣвка материнку жала.

95 б. Поч. На(д) Дунаем глубокимъ. Далі витятий листок.

96 б. Пѣснь свѣцка трета. Поч. Ой, стихейка, Марисейку (sic), говори.

97 б. Поч. Чорнобривъ дривця рубае. Пор. В. Перетцъ. Замѣтки и матеріалы для исторіи пѣсни въ Россіи. (Извѣстія Отдѣленія русск. яз. и слов. ИАН. 1901, 2, ст. 86—7).

98 б. Пѣснь свѣцка. Поч. Ой, текутъ рѣченки с кирницѣ до єзера.

99 а. Пѣснь свѣцка шеста. Поч. Ой, недалеко от Маличина.

99 б. Вѣршъ мѣщанский. Тільки початок, бо далі бракує карток. Початок такий: Немашъ а правдиве немашъ, ой, нѣтъ, немашъ суки. Коли би ся мѣнѣ тепер достала в руки. Але ви не знаете, чего я шукаю. Если хто мудрій, вгадайте. От признаку...

100 а. Вірша про птахів без початку. Далі бракує карток.

112 а. Пѣснь святому Алеѯею человѣку Божію. Поч. Кохана(на)го ґди втирала матка сына. Пор. Бог. 1790, ч. 185, 1825, ч, 186, 1850, ч. 188, 1886, ст. 402; Пѣсен. ст. 132; М. Возняк. Матеріяли, II, ст. 424—5.

113 б. Пѣснь святому Савѣ. Поч. Возвеселися, пустини цвѣтущи.

Пѣснь пророку Даниилу. Поч. Даниилъ пророкъ въ ровъ билъ воверженій.

115 а. Пѣснь страстемъ Христовимъ. Поч. Усе створеня по умершомъ Пану. Пор. М. Грушевський. Зап. XVII, ст. 57; В. Гнатюк. У. д. в. ст. 37.

117 б. Пѣснь на Уиханіе Господне. Поч. Царко сионска, южъ веселися. Пор. В. Гнатюк. У. д. в. ст. 34.

118 б. Пѣснь покаянная погр(е)б(ова). Поч. Помишляю оканънній азъ. Пор. В. Гнатюк. У. д. в. ст. 252.

120 а. Пѣснь святому Николаю, помощнику скорому. Поч. Святителю отче, барскій чудотворче. Акростих: Стефан Вагановски.

122 а. Piesn swiecka kawalirska z damo. Поч. Zafrasowałam sie srodze.

122 б. Text swieckiy. Поч. Szukay szczęscia.

123 б. Записка: Wiadomo czynie...

124 а. Пѣснь на Воскресеніе Христово. Под: Веселися ти. Поч. Радуйся, свѣте въвес.

126 а. Пѣснь великомученици Параскевіи. Поч. Радостным сердцем воздвизуєм гласъ. Пор. Бог. 1790, ч. 153, 1825, ч. 154, 1850, ч. 156, 1886, ст. 337; В. Гнатюк. Лірники, ст. 41—2; П. Демуцький. Ліра, ст. 32; М. Возняк. Матеріяли, II, ст. 452—3.

127 а. Пѣснь свѣцка и троха набожна. Поч. Теперъ на свѣтѣ великая зърада. Пор. I, 64 а.

128 а. Piesn nayswiętszey Panny Tywrowskiy. Поч. Tywrowe, hoyno wesełysia. Акростих: Tywrowskoy.

129 б. Пѣснь катахизмова. Поч. Тройца Богъ Отецъ. Пор. Почаївська збірка кінця XVIII в. ч. 36; Naczatki zytyia nebesnaho na zemły, ст. 221.

131 б. Пѣснь на Вознесеніе Господне. Поч. Крикнѣте днес, вси аггели, на небѣ велегласно. Пор. В. Гнатюк. У. д. в. ст. 147; Труды, III, ст. 340. По 131 к. один листок видертий.

132 б. Проби пера.

133 а. Кінець пісні „Мусиш ти ся признати“. Продовженнє 49 б.

Поч. Аггелъ хори, воспѣвайте. (Пісня св. Миколаєви). Акростих: Авктор. Пор. М. Возняк. Матеріяли, II, ст. 279.

134 а. Пѣснь свѣцка. Поч. Боже, дай же добрій (день), дяченку, тобѣ. Далі є сліди витятих листків.

136 а. Пѣснь свѣцка. Поч. А докижъ юже такъ тяжко здихати.

137 а. Пѣснь свѣцка. Поч. Гей, милости лиха, чемже есь израдлива?

138 а. Пѣснь на Рождество Христово. Поч. Предъвѣчній родился подлѣтній. Пор. 27 а. Далі бракує карток.

139 а. Пѣснъ рождествецкая. Поч. Вселеная, веселися. Пор. Бог. 1790 і 1825, ч. 9, 1850, ч. 11, 1886, ст. 4; Пѣс. ст. 102.

139 б. Поч. Аггелъ пастирем мовил. Пор. 31 а.

140 б. Поч. Дивная новина: нынѣ Пан(н)а Сына. Пор. 31 а.

141 б. Поч. Дар днесь пребогатій от небесъ прійде. Пор. Бог. 1790 і 1825, ч. 18, 1850, ч. 24, 1886, ст. 27; Труды, III, ст. 326—7, 383.

142 а. Пѣснь Рождеству Христову. Поч. Слава буди въ вишних Богу. Пор. Бог. 1790 і 1825, ч. 11, 1850, ч. 13, 1886, ст. 28; М. Возняк. Матеріяли, II, ст. 457.

142 б. Поч. Нова радост стала. Пор. Бог. 1790 і 1825, ч. 22, 1850, ч. 28, 1886, ст. 25; В. Гнатюк. У. д. в. ст. 151; Труды, III, ст. 330—2; Пѣс. ст. 89; П. Безсоновъ. Калѣки, II, ст. 21—4; Os. Kolberg. Wołyń, ст. 390—1.

143 б. Ѱальма пресвятой Богородици. Поч. Да прийдетъ всему миру радость. Акростих: Деміян. Пор. Бог. 1790 і 1825, ч. 98, 1850, ч. 105, 1886, ст. 227; Пѣс. ст. 137—9; Труды, III, ст. 11; В. Щурат. Із студій над почаївським „Богогласником". Львів, 1908, ст. 15—6; П. Безсоновъ. Калѣки, II, ст. 13—15; М. Возняк. Матеріяли, I, ст, 208—9. Далі бракує карток.

144 б. Проби пера.

145 а. Пісня про пастушку ягнят і попа без початку.

147 а. Пѣсн свѣцка свѣтова. Поч. Мѣзерія на сем свѣтѣ, ах, минѣ бѣдному. Пор. В. Перетцъ. Изслѣдованія, I, 2, ст. 162—3.

148 б. Поч. Ой, дѣвчина крѣпко жне. Далі витято кілька листків.

150 а. Пѣснь пресвятой Богородици. Поч. О пречистая Панно, Дѣво Богородице.

150 б. Поч. Богородице Царице, пречистая Владичице. Пор. Бог. 1790, ч. 139, 1825, ч. 140, 1850, ч. 140, 1886, ст. 310; М. Грушевський. Зап. XVII, ст. 75; М. Возняк. Матеріяли, II, ст. 390.

151 а. Поч. Пречистая Дѣво, Мати руского краю. Pies(n) odias wm. imici pana Iana Jabłonowskiego, woiewody, ienerała. Пор. I, 35 б.

152 а. Пѣснъ о страшномъ судѣ. Поч. Приде часъ, ґди Господъ на облацех славъно. Пор. П. Шейнъ, ст. 401—3; П. Безсоновъ, III, ст. 108—10.

152 б. Пѣснь о марно(сти свѣта). Поч. О горе мнѣ грѣшнику сущу. Пор. Бог. 1790 і 1825, ч. 33, 1850, ч. 38, 1886, ст. 74; Почаївська збірка кінця XVIII в. ч. 29; Пѣс. ст. 145; П. Безсоновъ, II, ст. 157—9; П. Демуцький, ст. 47; М. Возняк. Матеріяли, II, ст. 439—40.

153 б. Поч. Возридайте вси днесь, росиіские страні. Пор. 40 б.

154 а. Piesn swiecka septyma. Поч. Високих пернат оръле лѣтаючи.

155 а. Piesn swiecka. Поч. Чомъ ти горда, дѣвонко, на що ти дуфаешъ? Коли поставити „гей" замістць „чомъ", виходить акростих: Григорий. Пор. М. Возняк. З культурного життя, ст. 68—9.

156 б. Пѣснь пресвятой Богородици. Поч. Чиста Панъно, Матко утѣшона. (Далі бракує карток).

157 а. Пѣсн святой Богородици подкаменецка. Поч. Пречистая Дѣво, Мати Рускаго краю. Пор. 151 а.

158 а. Piesn swiecka. Поч. Cżemu mi, cżemu natura nie dała.

159 б. Pieśń swiecka. Поч. Занехай ти мене, я о тя не дбаю.

160 а. Пѣс(н) свѣцка. Поч. Ахъ, мнѣ жаль непомалу, раненко якъ встану. Пор. М. Возняк. З культурного життя, ст. 69.

160 б. Поч. Да оретъ мужикъ при дорозѣ.

161 а. Поч. Ой, приихавъ жовнѣръ до жида на шабашъ (українсько-польська пісня).

162 б. Пѣснь святому Христову Георгию. Поч. Да придетъ, да придетъ всему миру радость (се пісня Благовіщенню). Пор. 143 б. Тільки початок, очевидно, далі бракує карток.

163 а. Кінець якоїсь набожної пісні.

163 а. Поч. Гей, дѣвчинонко, потѣхо моя (українсько-польська пісня).

164 б. Проби пера.

165 а. Надѣя моя найвишаго Пана. Пор. М. Грушевський. Зап. XV, ст. 37.

166 а. Пѣснь святой великомученици Варварѣ. Поч. Красная невѣста небеснаго чертога. На кінці знову сліди видертих листків.

Усі тексти богогласникових пісень у співанику мають більші або менші відміни в порівнанню з „Богогласником". Крім того співаник містить довгу низку пісень, які не приходять у „Богогласнику" або й цілком не були ще друковані. З пісень духовного змісту друкуєть ся низше всього кілька: під ч. 1 „композиція" власника співаника, під чч. 2—6 пісні на Різдво Христове, іванківській Богородиці, про страшний суд і дві похоронні. Опублікування надгробної стихири під ч 6 в цілости бажав Іван Франко, віднайшовши її початок в однім закарпатськім співанику з початку XIX в.[1]) Тексти чч. 7—14 се варіянти вже друкованих пісень, подекуди значно красші від досі відомих. Зазив до черця до витрівання в чернецтві уявляє з себе пісня ч. 15. До авторства фрівольних і сороміцьких пісень веде надрукований під ч. 16 „Вѣршъ мѣщанскій" (може

[1]) Ів. Франко. Карпаторуське письменство XVII—XVIII вв. Львів, 1900, ст. 142.

й перекручене тут слово „нищенскій“) й пісня про те, як дяк навчав дівчину азбуки, під ч. 17. До сьогож репертуару належать тексти під чч. 18—33. На жаль без початку й кінця розмова птахів, надрукована під ч. 34. Цінні в співанику Степана Вагановського тексти історичних пісень. Надрукована під ч. 35 пісня про Саву се найстарший варіянт пісні, варіянти якої надруковані по ріжних збірниках народніх пісень. Варіянт пісні про хотинську битву під ч. 36 попсований в порівнанню з текстом, який видав Антін Петрушевич. Правдоподібно текст досі невідомої пісні під ч. 37 закінчує вибір із співаника Степана Вагановського, бакаляра Максимівки правдоподібно в Тернопільщині, отже з території, з якої походить і співаник Івана Пашковського.

Нарешті ще одна справа. В співанику Вагановського зазначено, що популярна в західній Україні пісня підкаменецькій Богородиці „Пречистая Дѣво Мати Руского краю“ се твір Івана Яблоновськоі о, воєводи, єнерала, очевидно, Руського краю. Ся вістка в кождім разі більше заслуговує на увагу ніж гіпотеза про авторство Станислава Лєдуховського. Іван Станислав Яблоновський (врод. 1669, умер 1731 р.) писав у вільних хвилинах і вірші, очевидно, польські, а хоч не був поетом, всетаки в його викладі Господньої молитви та в набожних елеґіях стрічають ся уступи, які захоплюють простотою та справжнім чуттєм. Цікавили його й чудотворні Богородичні ікони, як свідчить його „Historya obrazu najświętszej Panny Marji Bogarodzicy w kościele WW. OO. Bernardynów w Sokalu“ з 1724 р. (Львів). Нема сумніву, що знав добре українську мову; свідоцтво свого знання української мови лишив в українських фразах, н. пр. у своїм мемуарі.

1. Пѣснь святому Николаю, помощнику скорому.

Святителю отче, барскій чудотворче,
Николае мирликійскій, скорій помощниче,
Тебе, Николае, завъше выхваляемъ,
Въ день и в нощи, на всякій час тебе величаемъ.
Евлавію во снѣ бурне показалъся,
Тремъ отрокомъ въ нуждахъ, скорбехъ явне показался (sic).
Фалшивымъ свѣдителемъ запрѣтивъ воскорѣ,
Николае святителю, зъбавъ насъ от неволѣ.
Агрикова сына зъбавилъ от сарацинъ;
Избави насъ от напасти, со слезами просимъ.
Но тебе непрестанно, неприкосновенъно
Тя усердно упрашаемъ, под ноги въпадаемъ.
Видѣлесь на воздусѣ Сына, Духа, Бога Отца,

(В)севѣчную радост нынѣ, же не маетъ конъца.
Арія безумнаго ты пострамилъ еси
И ереси безбожнія єго въгасилъ еси.
Губительства, труса, града, глада, огня
Избави насъ, отче святый, хвалимъ твое імя.
А насъ возвышаешъ, агарянъ потлумляешъ;
Потлумилесь А(а)рію, всю его ересію.
Никогда въслышавый въ темници связанныхъ,
Услыши нас, Николае, помощи жаданнихъ.
Отче Николае, Христовъ наслѣдниче,
Помагаешъ хрістіянамъ, въ нуждахъ помощниче.
Василія от Амиры цѣла восхитивый,
Родителемъ во радость здрава представивый.
Святе Николае, скорый помощниче,
Выбавляй нас от напасти, крѣпкій заступъниче.
Къ Тройци приносишъ завсегда пѣніе,
Просвѣщаешъ, прославляешъ въ Бару спасеніе.
Измилуйся, Николае, ублагай Марію,
Сохраняй цѣлу на вѣки вѣру православну.
Въ Бару мощи твоя якъ слонъце сіяютъ,
От духъ нечистыхъ страждущихъ завъше избавляютъ.
Мы тя будемъ выхваляти по вся наша лѣта,
Имя твое пресвятое, поки стане свѣта.
Даруй во веси сей щасливе прожити,
А ерею со братіею неоскудно жити.

2. Пѣснь на Рождество Христово.

Уступуй ночи, бо свѣтлост очи
Засвѣтила, ґди Панна Сына породила.
У Вифлеемѣ въ Давидовом домѣ
Въ мѣстѣ маломъ тое ся стало барзо рано.
Во убогой стайни там Пан над пани
Раждается и пеленами повивается.
У малом тѣлѣ Христос у сѣнѣ
Покой мает и отпочивает во яскини.
Терпит зимности тѣлом нагости
Богъ правдивій и непостижимій у вѣчности.
Котрим нас била Ева прикрила,
Днес Марія тое вчинила, ꙃди зродила
Квѣтокъ рожаный намъ пожаданый;
От многих лѣтъ чекалъ свѣтъ оплаканный.
Море глубоко знялося высоко
Вънѣ волнами над берегами въ кругъ широкій.
Нехъ выливает и охоложает
Горкій смутокъ, ꙃди грѣха скутокъ прилежает.
Ясная зоря, вышедши з моря
Того свѣта, во остатніе лѣта засвѣтила.
Южъ час приходит, ꙃди зоря сходит,
Слонцу ясност, свѣту прекрасност освѣщает.

Зоря ясная Панна чистая,
Всѣхъ Царица и Голубица пречистая.
Чистая Мати въ стайни з бидляти
Єди вържодила, въ ясли вложила Отрочатко.
Волъ тежъ и оселъ служилъ у яселъ
Яко Пану, всѣхъ вѣков Цару рожденъному.
Аггелъ множество славное торжество
Вихваляют, въдячне спѣваютъ на повѣтрю.
Наперед простачкомъ убогим пастушкомъ
Ознаймили небесніе сили Рожденънаго.
Днес Христа знайшли, же спѣшно прішли
Ко Вифлеему и дали ему поклон, славу.
Миро, кадило, що Богу мило,
Такъ тежъ злато вдячне принято во вертепѣ.
Пане господару, щодрій шафару,
Нам школяром злотом дорогим (о)хотне даруй,
Жий же щасливе а нетескливе
Из жоною, из че(лядкою)...

3. Пѣснь иванъковска.

Неизреченное чудо днесь изъявися:
Іисус Христос Назарейскій днесь прослезися.
Тваръ смутную изявляетъ,
Рани своя отвѣряетъ:
Кровъ изътѣкает.
Въ малой веси у Иванковцѣ сіе ся стало,
Познавшися вси(м) христіаном чудо (со) немало.
Хроміа право ступают,
Бѣси от члекъ пречъ утѣкаютъ,
Во безну отбѣгают.
Ой, Иван(к)овка, чудес мноством своим, малая веси,
Прославил тя Іисус Христос самъ со небеси:
Чудеса в тобѣ зъявляет,
Сына своего прославляет,
Вѣрних созивает.
Сей же образъ животворящій Назарянина
Изъявися у Иванковцѣ. Сія причина:
Въ дворѣ прежде поставленный,
Со небеси прославленный,
Во церков естъ вънесенный.
Сотѣкайтеся от конецъ земли, племена, язици,
Кланяйтеся распятому Христу и Дѣвѣ Царици:
Она бо руцѣ простирает,
Слези своя виливает,
Бога умоляет.

4. Пѣснь о страшномъ судъ.

О горе мнѣ грѣшнику во юдолъ пла(въ)чевънуй предстати,
Где там будутъ аггели всѣхъ дѣлъ злих обличати.

Ахъ, ах, ах, ах, Боже Сотворителю,
Буди милостивий, всѣхъ Откупителю.
Ахъ, рѣка огненная там страшливе потече,
Грѣшъныхъ людей злосливих во адъ страшний повлече.
Ах, ах, ах, ах, кому азъ (sic) отвѣщаешъ,
Понеже отвѣта инъшаго не маешъ.
Тогда солнце и луна свѣтити престанутъ,
Когда вси человѣци на судъ назии повстанутъ.
Ах, ах, ах, ах, там нѣ слава нѣ дружба,
Отецъ, мати не поможе, тилъко якъ чия служъба.
Небеса видимия якоже снѣгъ растлѣютъ,
Звѣзди с тверди пебеснои тутъ на землю предспѣютъ.
Ах, ах, ах, ах, южъ свѣтити не будутъ,
Ґди грѣшъніи пред пекълом тамъ страшливе загудятъ.
Судія справедливий на облацех славъно
Прийде всѣхъ судити невидимо явъно.
Ах, ах, ах, ах, святѣйших патъриярховъ,
Царей, кролевъ і гетъмановъ и велъможъних пановъ.
Иноком и ереом и монахом (sic) препростихъ,
Владыковъ и калѣковъ и всѣхъ пановъ роскошнихъ.
Ах, ах, ах, ах, рицарже знаменитии,
Судия земнихъ и жолънѣровъ и людей посполитихъ.
Поставит одесную всѣхъ людей справедливихъ,
А ошуюю грѣшъних людей злосливих.
Ах, ах, ах, ах, якъ пастиръ наставъляетъ,
Котра овца, от козловъ на страну разлучаетъ.
Невѣръніе Евреи начнутъ ревъне плакати:
Гори, гори, покрийте насъ, лицемъ к земли вдарати.
Ах, ах, ах, ах, Бога днес видим в тѣлѣ:
Сей правъдивий, котрогосмо ко кресту прибили.
Просимо тя, Створителю, змилуйся над нами,
Избави насъ от вѣчъних мукъ, пекелнои ями.
Ах, ах, ах, ах, абисмо тя на вѣки хвалили
И з тобою, Ізбавителю, въ небѣ вѣчъне жили.

5. Пѣснь на актѣ жалобном.

Прійшовъ ми час того лѣта:
Юж ми пойти з сего свѣта.
Плачу, слези виливаю,
Южъ вас любимихъ жегнаю.

Южъ ся з вами разлучаю,
Далеко ся вибираю.
Жійте и добре ся майте;
О мнѣ тежъ не забувайте.

Билемъ з вами, якъ не билемъ;
Если чим вас оскорбилемъ,
Майте Божію милост, майте,
Прошу, для Бога, прощайте.

Не взялемъ из собовъ ничого.
А там треба барзо много.
Тутъ мя ратуйте в потребѣ,
Бомъ (sic, бымъ) моглъ с Христомъ [жити в небѣ.

На гробъ на мой поглядайте,
Любов мою споминайте.
Дбайте, прошу, о мнѣ дбайте,
Такъ тежъ о собѣ ся старайте.

6. Пѣснь набожна.

Зачало премудрости страхъ Господень!
Кто бы того завше пріати годенъ.

Страх Господень, во вѣки пребудь чистъ —
Пророкомъ Давидомъ возвѣщаетъ листъ.

Кто во божомъ страсѣ, цѣломудрномъ вжасѣ
Любитъ набоженства, не прагнет малженства.

Дай намъ, Боже, власти такую пѣснь класти:
Кто у Бога проситъ, мудрости виноситъ.

Покаймося злости, дастъ намъ Богъ мудрости;
Умертвѣмо уды, не чинѣмо блуды.

Кто тѣлу не тучитъ, Богъ того научитъ;
Кто тѣлу вгажае, душу изражае.

Кто тѣлу фолґуе, души смертъ готуе;
Смерть грѣшникомъ люта, не боится прута.

Страшна и погана, не боится пана;
Естъ за грѣхъ покута, не будетъ смертъ люта.

Постом ся смиримо, во грѣхахъ не умрѣмо.
Грѣха я ся бою, не дастъ Богъ покою.

Чемужъ ем ся родивъ, колимъ грѣхи плодилъ?
Кто би того годенъ спѣвати той подобенъ?

Плачлива стихира страшная секира:
Усѣхъ она сѣче, нѣхто не утече.

Тому ся не сперти, усѣмъ намъ умерти.
Любилемъ гостити, не хтѣлемъ постити.

Щож то за гостина? Ждалемъ якъ скотина
Грѣхомъ прокаженнымъ, на смертъ осужденнимъ.

Ждетъ насъ всѣхъ дорога пойти намъ пред Бога;
Тамъ буде фрасунокъ, якъ дати рахунокъ.

Єдибимъ ілъ օброкомъ, то бимъ билъ пророкомъ,
Не билъ бимъ на мрозѣ, лечъ с Христомъ в чертозѣ.

Слишалемъ тежъ плача въ пеклѣ богача;
Слишалемъ Авраама: сѣлъ в раю за рана.

С пекла онъ не вiйде, другому провнiйде.
Богачу такъ ґлупий, до убогихъ скупiй,

Богатство збираешъ, на вбогих не дбаешъ,
На вбогих не дбаешъ, убогимъ не даешъ.

Не продавай смѣтя, прiйдутъ враги по тя;
Найдетъ тя хороба, отдастъ тя до гроба.

У гробѣ ся звернетъ, домѣвъ ся не вернетъ;
Хто тому не вѣритъ, самъ собою змѣритъ.

Не пустіє басни правда точить власна;
Тамже будеть скроменъ, з убогими ровенъ.

В юдолѣ плачевнѣ судъ буде запевнѣ:
Богъ будет судити, из мертвихъ будити.

Голосніи трубы з аггелскіе губы:
Станутъ усѣ голи на единомъ поли.

Але не вере тѣ [1]) (в) великомъ трепетѣ.
Кто согрѣшилъ блудно, будетъ ему нудно.

Осудятъ тамъ огнемъ, що не втечи конемъ.
Усѣ ся помолятъ, Богу ся поклонятъ.

Дай намъ, Боже, раю хочъ немного скраю,
Піймижъ нас под руку, не шлижъ насъ во муку.

Всѣмъ вѣчна розлука, діаволомъ мука;
Всѣмъ тамъ будетъ справа, Богу в Тройци слава.

7.

Во велкомъ смутку Савел зостает,
Жаднои потѣхи не маетъ.
Заграй, заграй, Давиде,
Нехай от Савла отидетъ,
Которого (sic) пориваетъ
И покою му не даеть,
Кусителъ, мучител пекелній,
Окрутній мордерца душевній.

Так ся там Давидъ вимовляетъ,
Же барзо простіи гусли маетъ
На них грати Савлеви,
Велможному королеви.
Убогій пастухъ не знаючи,
Що ся дѣетъ,
Же му пан кажетъ самъ играти,
На палацу пред собою стояти.

Встидливій стоитъ перед паномъ,
Же го чистуетъ вина збаномъ.
З рук не смѣетъ (взяти) збана
И пити панскаго вина.
Беручи му рука дрижитъ
И пред Савлемъ увес тремтитъ,
Же его мѣзернаго честуетъ,
Велможній монарха пріймуетъ.

Сам крол, Давиде, благаетъ,
Дари ти за тое мати даетъ,
Бисъ му на гусли заграл,
Міліодию вдячну видал,
Бо ся онъ смутній радуетъ,
Ґди твои гусла почует;
И смутокъ, фрасунокъ збуваетъ
И волній от бѣса ставает.

У Сав(а)ля сутъ розмаитіи
Сурми, гусли, злотомъ литіи,
Тимпани миліи,
Ведле скоки барзо вдячніи.
Мои гусла липовіи,
В граню не так ласкавіи.
Крол ними простими згордѣетъ,
Ґди голос ихъ простий почуетъ.

Нѣгде мя з дому не даванно,
Би мя грати наученно.
Тилко в полю з ягняти
Албо в лѣсѣ с козляти
На траву их добре гнати
И добре их напасати
То мати дитяти казала
И того тилко научала.

[1]) може: не вѣрет тѣ.

На щожъ ти мнѣ пастухови
Кажешъ грати Савелеви,
Абимъ на гуслех заграл,
Міліодию вдячне видал,
Которому завше грають,
Нѣgди флифри (?) не престають?
Я ити там стати не смѣю,
Бо так грати, як они, не вмѣю.

Якъ же я маю играти
И пред кролемъ смѣле стати,
Простій пастух и убогій,
В граню добре неучоній?
Будут ся з мене смѣяти,
З убогаго наругати
Савлевѣ кролевѣ богатѣ слуги,
Там в злотоглавах при...

Скоковъ кролевских не вмѣю
Анѣ их грати не смѣю,
Бо я в полю з ягняти
Алъбо в лѣсѣ с козляти
Пасучи собѣ спѣваю
И на гуслех виграваю,
Под сосною, ялиною сидячи,
В зеленой дубровѣ гудячи.

Научителя я не маю,
Тилко в лѣсѣ чуваю.
Спѣвают ми вдячнѣ соловѣе,
З них тилко глас мнѣ приспѣе.
На гуслех вдячне граю
И их тоном поступаю
И, их правилом и гласом идучи,
Под дубомъ учуся сидячи.

На палацу Давидъ стоит
И пред Савлемъ увес дрижитъ
И на гуслех вдячне граетъ,
Савля велми потѣшаетъ.
Подобно ся онъ не знаетъ,
Же попросту барзо граетъ;
Стоячи, глядячи уважаетъ,
Же его Савелъ слухаетъ.

Еднакъ же его всѣ слухаютъ
И граням ся его втѣшаютъ.
Которій Савлеви граетъ,
От него бѣса отганяетъ,
Діявола проклятаго,
Мучителя пекелнаго,
Игранямъ, бразканямъ отганяетъ
И волнимъ от бѣса става(е)тъ.

Мусишъ ся ти мнѣ признати,
Кого маешъ кохати,
Щоби мене не зводити
И лѣтъ моих не губити,
        Коханя мое(го).
А яжъ тебе не звожу,
Маю въ Бозѣ надежду;
Колибъ я тя изводила,
Тобъ иншаго любила,
        Милшаго собѣ.
Радости мнѣ едина,
Прекрасная дружина.
Радости мнѣ и утѣха,
Я забуду всего лиха,
        Як тя зобачу.

8.

Уродою хороша,
Хочъ не маю и гроша.
Уродою ест прекрасна,
А у щастю естъ безщасна
        Черезъ вороги.
Слухай мене нещасну,
Хочъ на вроду некрасну (sic, прекрасну).
Богъ Отецъ, Сынъ мнѣ потѣха,
Як забуду всего лиха,
        В нему надѣя.
Я на Бога все здаю,
На обмову не дбаю,
Бо, хто кого обмовляет,
То сам в томъ той пребувает
        В тяжком соромѣ.

9. Пѣснь о зрадливом свѣтѣ.

Фалшивая юна и зрадлива фортуна
Служит человѣку во молодом вѣку.

Теперъ оставила, ґди сила змѣнила,
Старост человѣка к земли нахилила.

Ей, орлова юно, обновися нынѣ,
Потѣшъ человѣка (в) припадной годинѣ.

Ой, вѣтри буйніи, (з) сторон повѣвайте,
Сердце фрасобливе во мнѣ охоложайте.

Да испустит облакъ веселія сладост,
Дождевная капля до сердца на радост.

Ой, роскошѣ мои, гдесте ся подѣли,
Нѣби в Дунай бистрій тепер ся втопили.

Раздражихъ тя, Творче, грѣхами моими,
Призди з високости щедротами твоими.

Куди обернуся, слези виливаю:
Боже справедливій, до тебе волаю.

Южъ приходит время ко гробу ступати,
Несподѣванно вѣкъ сей пожегнати.

Самъ ся осуждаю в томъ земном подолѣ,
Же свѣту служачи зажив своей волѣ.

Тамъ возму заплату, ґди возмут питати;
Ахъ, тяжко на сердцу, якъ мнѣ отвѣтъ дати.

Гей, ужаснися, нендзній человѣче,
Бо смертъ нѣби хищникъ вѣкъ ти пересѣче.

Вѣдаешъ, же роскошъ недовго триваєт;
Зрадивши человѣка, во гробъ полагает.

И плачъ не поможет, когда смертъ приходит;
Жаль в той час немалий на сердцу ся родит.

„Честь и хвала Богу“ — воздавай на вѣки,
Могущему спасти и вся человѣки.

10. Пѣс(нь) свѣцка.

Ахъ, мнѣ жаль непомалу,
Раненко якъ встану:
Немашъ мого миленкого.
Ахъ, мнѣ тяженко безъ него
Прожити.

Не уважай, миленкій,
Хочъ то жаль тяженкій:
Потлумит то Богъ вороги,
А нам поспѣшит дороги
До житя.

Лютіижъ то вороги
Запирают дороги
Чарами своими злими.
Ахъ, трудно прожити
За ними.[1])

Если не дают прожити,
Требажъ було просити
До помощи Пана Бога,
Аби простая дорога
Милому.[1])

Але его просити,
Аби далъ прожити
На сем свѣтѣ нам щасливе
Во вѣкъ вѣка нефалшеве (sic)
Во мирѣ.

[1]) нечитко.

11. Пѣснь свѣцка свѣтова.

Мѣзерія на сем свѣтѣ, ах, минѣ бѣдному,
Що не маю пріятеля, ах, у своем дому.
Не маю ис кимъ пожертовати,
За бѣлу ручку нѣкого взяти;
Не знаю, що чинити маю.
Ой, пойдуж я в темнѣ лѣси, въ густую пущу,
Замкну я ся у целию, нѣкого не пущу.
Хиба би дѣвчина до мене прійшла
И в темной пущи би мене знайшла.
Та аби простенько до мене прійшла.
Заживалем въсякой втѣхи и въсякой радости,
Бо я єѣ вѣрне люблю, та не чиню злости.
Кобим такъ Бога любилъ сердечне,
То бимъ до неба ступилъ безъпечне,
Ах, со святими бим жилъ конечне.
Ой, на водѣ два лебедѣ зимну воду пили;
Бодай тіи повмирали, що нас разлучили.
Богме не влежу анѣ усижу;
Коли дѣвчини часто не вижу,
Того свѣта бѣлого ненавижу.
Ой, тижъ, моя дѣвчинонко, живцем мене губишъ,
Ой, вижу я по твоих очах, що ти иншаго любишъ.
А щожъ я теперъ бѣдненкій почну,
Хиба кохати иньшую зачну,
А такую покину и проклину.
Ой, тижъ, моя дѣвчинонко, любѣмося собѣ,
Бо якъ ми ся не будем любити, зобачим ся собѣ (sic, в гробѣ).
Наберемъ ся тамъ великаго жалю;
Буде тобѣ жалъ, ах, непомалу,
Щосмо ся любили еще змалу.

12.

Ой, перестань, перестань до мене ходити,
Мене молоденку з розуму зводити.

Якъ я маю перестати, коли люблю тебе;
А ти, моя дѣвчинонко, впусти мя до себе.

Якъ я маю упустити, мати ключѣ мае,
А великим замкомъ дверѣ замикае.

Укради ключѣ у матери, коли буде спати,
А своего миленкого упусти до хати.

Пойдижъ теперъ, мой миленкій, потѣшъ мою душу;
Я для тебе, що розкажешъ, учинити мушу.

Укралам ключъ у матери, мати не почула,
А своего...

13.

Чорнобривъ дривця рубае,
А чорнобривая трѣски збирае.
„Ой, збирай трѣски та навари ѣсти“.
— „Латво варити, нѣчим солити“.
— „Ой, продай воли та накупи соли“.
— „Латво продати, та нѣчимъ орати“.
Котится кришталъ по сѣножати;
Прійдется Русинови Ляховку взяти.
„Ой, коли жъ ти Русинокъ, а я Ляховичка,
Пристала до тебе моя душечка“.
Ой, гиля, гиля, гусонки, на ставъ;
„Добрій день, дѣвчинонко, еще я не спавъ“.
— „Ой, колижъ ти не спавъ, не будешъ спати,
За годиноньку буде свитати“.

14.

Чомъ ти горда, дѣвонко, на що ти дуфаешъ,
Ци на вроду, ци на богатство, ци станъ піенкній маешъ?
Не (в)важай на брови, бо не соболіови,
Нѣ на станъ статній, бо не барзо гречній,
Нѣ врода хороша.

Розъважеж (sic) ти, миленкий, гордост мою дармо,
Бо я хожу смутная, трачу лѣта марно,
Бо щастя не маю, долю проклинаю:
Кого вѣрне люблю, того не видаю.
Тужу беспрес(тан)но.

И хоч би я не рада сердечне тужити,
Же не найду инъшаго, с кимъ бимъ мала жити.
Я тебе кохаю, всегда споминати (sic, споминаю),
Анѣ в день и в ночи я спаня не маю
Через твою вроду.

Годѣ мене зводити и такъ часъ немалиі,
Бѣлше не буду терпѣти черезъ те слави.
Коли мене любишъ, не пускай нѣкому,
Бо я присягаю лишъ тобѣ самому,
Мой милий, сердечно.

О зрадливое кохання, що мя израдило:
За того мушу пойти, що серцу не мило.
Та я из нелюбомъ лѣта свои згублю;
Якъ того обачу, що я его люблю,
То ревне заплачу.

Роступисия, земле, нехай пойду в тебе,
Бо я плачу беспреста(н)но, мой милий, бесъ тебе.
Доле нещасная, що есь учинила?
Хочъ я сяду ѣсти, вечера не мила,
Мушу перестати.

И то жаль мнѣ непомалу, друже мой миленькій
Зришъ предивне оченьками, якъ соколъ сивенкий.
Завше поглядаю я на твою вроду,
Же сам есъ хороший и пѣенькнаго роду,
Тугу мнѣ заводиш.

И такъ (з) жалю тяжкаго и с туги немалой
Не знаю, що чинити (в) головонцѣ своей.
Прийди ко мнѣ вскорѣ, утѣшъ мя смутненку,
Розвесели тугу у моем серденку,
Додай ми утѣхи.

15. Пѣснь инокомъ.

Познай, іноку, самъ себе,
Жес отверглъ увес мир от себе
И пошолес в путъ Христовъ;
Маешъ бити все готовъ
Терпѣти.

За що певна чекает тя заплата
Она небесная, свята,
Еже з Богом всегда бити
И (с) аггели купно жити
На вѣки.

Аще вся обѣти сохраниш
И прочая благая улучишъ,
Тогда тобѣ будет слава,
З преподобними похвала
Пред Богом.

Убозтво, ненза, недостатокъ
Отмѣнится в обфитий достатокъ:
Тутъ алкати, тутъ и заждати,
А там въ Бозѣ усе мати
Будеш.

Вес живот Христу Богу отдай
И во всѣхъ скорбехъ нам уповай.
Все трудися, поучися
Чисто жити, кротку бити
Всегда.

Молчаніе и послушаніе
Приведет тя во усиненіе
Богу Отцу небесному,
Сыну, Духу собралному
Въ Тройцу святую.

Найпаче подобися Христу
Соблюсти тѣло, душу чисту,
Мисли и умъ побѣждати.
Тѣло духу работати
Понуждай.

Тѣло постом, душу молитвами,
Аще можно, то и со слезами.
Очищай скверну всякую,
Да улучишъ жизнь вѣчную.
Аминь.

16. Вѣршъ мѣщанскій.

От южъ и я нетяга и от избитаго войска,
Але ми ту не докаже цала корона полска.
Абожъ не врода, такъ тежъ и особа и чуприна цалковата;
Така тилко була у моего небожчика тата.
И чоботи у мене виборнѣ, ажъ скрипятъ,
Тилко ся в них устѣлки не обдержатъ.
А правда, дѣвчата, можете ми признати,
Ци моглъ би я собѣ котру за жону подняти.
А котра пѣде за мене, то буде гостити:
Я буду миркати, а она буде горщата носити.
Албо еще буду терпѣти до котрого часу,
А буду исти с хрѣномъ ковбасу.

А далѣ уже и самъ не знаю, що маю чинити,
Ци вандровати, ци ся оженити.
Ту еще дякъ сваритъ: „А чем не вчи(ш)ся?“
Тилко на дѣвчата окомъ гляди(ш)ся?“
Онъ онътая панна, що ся з нею хочу оженити,
Тилко не знаю, ци зхоче за мною миркати ходити.
Щомъ уже книгъ прочитавъ, хочъ заразъ на попи:
Поставивъ бимъ переговъ (sic) разомъ с полкопи.
Естемъ мудрий над звичай, тилко щом убогій:
Щом ся учивъ, то вся наука влѣсла в ноги.
А еще якъ головою почну крутити,
То буде писмо живое з голови летѣти.
Вас, панове, прошу, ласкави бувайте:
Якъ пойдемъ с крестомъ, то колачѣ давайте.
А я буду за вас Господа Бога просити,
Якъ дастъ ми ся Богъ на попа посвятити.
И васпана прошу, ласкави бувайте,
А мѣнѣ за працю хочъ с копу яецъ дайте,
Бо, оправивши свята,
Буду ся протиравъ помеже дѣвчата.

17. Пѣснь свѣцка.

Боже, дай же добрій (день), дя-
[ченку, тобѣ!
Да про(ка)жи азбуку та но ти минѣ!
Добре, панно, прокажу,
А на постѣлъ положу,
Зараз ся навчишъ.

А то тое, дяченку, хто таке видавъ,
Щоби дякъ лежачую писма на-
[учавъ?
В мене, панно, хлопцій (sic) много,
Межи ними мѣсця твого
Тобѣ не буде.

А нуж но, дяченку, недовго важи,
Першу лѣтеру минѣ прокажи.
Мов же, панно, а(з), б(уки),
Возми титулку у руки,
Вважай на слова.

А то тое, дяченку, вже таке круте,
Да прокажи но ти южъ минѣ не те.
Мов же, панно, в(іди), г(лагіль),
Пѣди та сядь собѣ за сцѣвъ,
Щобись умѣла.

А то тое, дяченку, що, м(исліте),
[л(юде)?
Або нехай азбуцѣ южъ конецъ буде.
Мов же, панно, с(лово), я,
Пѣдѣтъ, хлопцѣ, гратися,
Нехай панна вчитъ.

А то тое, дяченку, що, ъ (йор) та ы
[(єри)?
Або озми азбуку та юже подри.
Но ще, панно, потвердити,
Щобисъ вмѣла говорити
Передъ маткою.

Часъ би южъ, дяченку, пѣти до дому
Почитати пенца баткови свому.
Мов же, панно, ѱ, ѳ (фіта)
Та йди з Богомъ, щобись бита
Дома не була.

Ось уже я, ненъцю, ис школи
[прийшла.
А чомуж ти, донцю, давнѣше не
Пятдесять пенцовъ видала, [йшла?
Нѣмъ полудновала,
По полудню ест.

А на що такъ разомъ богато, доню?
Щоби тобѣ пенци не були з бѣдою.
Не вадитъ ми въ headовѣ,
Лише чую в животѣ.
Чи не они то?

Чому тобѣ, доню, фартух спереду
Више ся поднявъ нѣж и(з) заду?
Може, мати, длятого,
Що дякъ клавъ на столецъ много,
Та поморщивъся.

18.

Ци не жал сердечне,
Щом гулял безпечне
Я, серденко, у тебе?
Прошу, миленкая,
Чорнобривенкая,
Не покидай ти мене.

Ци не болит серце,
Мой милий младенче,
На таку любовъ смотрячи,
Що мя ошукало,
Нещастя споткало,
Злая фортуна при ночи?

Богъ (с)того скарает,
Хто кого оставляет
При сем полном фрасунку,
А ґдижъ я ходилем,
Здоровя губилем
Для твоего вѣзерунку.

Ой, Божежъ мой милий,
Тилъко ти правдивий,
Не разлучай любви.
Отецъ разлучаетъ,
Недоумѣваетъ
Он, серденко, о тебѣ.

Онъ то помишляет
И злое гадаетъ,
Не размислитъ он себѣ.
Охъ, мой милесенкий,
Мой ти хорошенкий,
Прибувай же ти ко мнѣ.

Не скорбижъ ти на тое,
Що ся стало злое,
Приснися хоч во снѣ.
Здоровя ничтоже,
Болше любовъ може.
Нѣхто не разлучитъ.

Хиба смертъ розваже (sic),
Гди во гробъ пойти скаже.
Тая бо нас разлучитъ.

19.

Вийду в дубровонку,
Гляну по свѣтонку:
Немаш миленкои,
Немашъ хорошои.

Кто в жалю поможе,
Ахъ, мой моцний Боже?
Скарижъ вороженки
За мои дѣвонки.

Нехъ свѣту не гудятъ,
Радости не крушатъ,
Занес мене, Боже,
До серденка згоже.

Мояжъ ти, дѣвонко,
Красная голубонко:
Якъ ей не любити,
До ней не ходити?

Хиба якъ загину,
В той час тя покину;
Доки житя стане,
Допоможи, Пане.

Повѣни, вѣтронку,
Скажи новинонку,
Що мила дѣлае,
С ким ся забавляе.

Доле проклятая!
Мати нещасная,
Шос мене зродила
На той свѣтъ пустила!

Ци я сижу в хатѣ,
Ци я лягу спати,
Стоитъ миленкая
В очехъ хорошая.

На муравѣ грают,
Пташенки спѣвают.
Я бѣдний думаю,
Радости жадаю.

Попод гай рѣченка
Да шумит бистренка;
Риба до рибонки,
А я до дѣвонки.

Летѣтежъ, пташенки,
Озмѣтежъ под крилонки,
А я з вами стану,
На милую гляну.

Випущу слозонку
За мою дѣвонку.
Ой, випущу тугу
По темненком лугу.

Нехай тое чуют,
Що люде шацуют.

20. Пѣснь свѣцка непотрѣбная.

Черезъ Дунай тихий
Стоятъ лавки хипки,
А я молоденка
Перейду стихенка.

Перейду я тихий Дунай
И биструю воду,
Ой, ачей я забуду
Хорошую вроду.

Бѣдная дѣвчина
С чоръними очима,
Ой, кого я вѣрне люблю,
Естъ тому причина.

Ой, пѣду я в поле
Милого шукати:
Всѣ стеженки бачу,
Слѣду не видати.

А увили вѣнокъ
Зъ зеленои рути.
Ой, кого я вѣрне люблю,
С тимъ мѣнѣ не бути.[1])

Любилося двое дѣтокъ
За пѣвтора року;
Ой, доки ся не дѣзнали
Вороженки з боку.

Ой, скоро ся дѣзнали,
Заразъ розѣгнали;
Богдай они нѣколи
Та щастя не мали.

Подай ми ручeнку,
Нягай поцюлюю,
Нехай за три недѣленки
Конари (sic) скончаю.

21.

Чересъ поле рѣчка, черезъ рѣчку клатка;
Не покидай, мой миленкій, не казала матка.

Бо, якъ мя покинешъ, то и самъ загинешъ,
Бистренкою рѣченъкою за Дунай поплинешъ.

Будешъ потопати, ручку подавати,
А я молоденка та якъ ягодонъка буду процвитати

Бодай тая рѣчка чечеромъ заросла,
Що моего миленкого за Дунай занесла.

Прилетѣла пава, на ворота въпала;
Ой, немашъ, ачей будетъ, кого я кохала.

22.

Прилетѣли ко нему зазулѣ,
Ушили воробцеви кошулѣ.

[1]) До сієї пісні, як і до Nr. 23, механічно доліплені тексти инших пісень.

Ой, недужъ нашъ, ой, умеръ нашъ воробенко.
Смѣшная ему память.[1])

Прилетѣли ко нему ворони,
Ударили воробцеви у звони.

Прилетѣли к(о) нему два чтири,
Читали воробцеви ѱалтири.

Прилетѣли к(о) нему кулики,
Спѣвали ему канътики.

Прилетѣли к нему круки,
Взяли воробця на друки.

Прилетѣла к нему сусѣдка,
Вкинула воробца (sic) до дѣтка.

23. Пѣснь свѣц(к)а.

Ой, дѣвка, дѣвка материнку жала,
Ой, жала, жала, снопки вязала.

Ой, приихавъ до ней козаченко ей:
„Помагай бѣ, женче!“ — „Бодай здоровъ, сердце!“

Ой, схотѣла дѣвка, ой, схотѣла исти;
Ой мусѣвъ же козаченко с кониченка ссѣсти.

Ой, схотѣла дѣвонка, ой, схотѣла пити;
Ой, мусѣвъ же козаченько медонку купити.

Ой, схотѣла дѣвонка, ой, схотѣла спати;
Ой, мусѣвъ же козаченько сукенку послати.

Черезъ Дунай тихий стоят лавки хибки,
А я молоденька перейду стихейка.

Перейду я тихий Дунай и биструю воду,
Ачейже я забуду хорошую вроду.

Бѣдная дѣвъчина с чорними очима:
Ой, кого я вѣрне люблю, тому естъ причина.

Ой, пѣду я въ поле милого шукати:
Всѣ стеженки бачу, слѣду не видати.

Ой, увили вѣночокъ з зеленои рути;
Ой, кого я вѣрне люблю, с тимъ минѣ не бути.

24.

На(д) Дунаем глубокимъ
Стоит теремъ високимъ. Гой.

А с терема города
Вийшла бѣда молода. Гой, бѣда,
[гой.

Немашъ бѣдѣ два роки,
Узялися бѣди въроки. Гой.

Вийшла бѣда на сѣмъ лѣтъ,
А вже бѣда на ввесь свѣтъ. Гой
[бѣда, гой.

---

[1]) Два останні рядки повторяють ся по кождій строфі.

В новом свѣтѣ родилася,
А у мо(ри втопилася).

За нашею неславою
Лежит бѣда под лавою. Гой.

Обѣбрався золотаръ,
Бѣдѣ плечѣ полатавъ. Гой.

Пошла бѣда клѣпаючи,
На сѣмъ сяжен ступаючи. Гой.

А за вѣйта Бориса
И тамъ бѣда то лиса. Гой.

Пошла бѣда на пороги,
Поломила собѣ ноги! Гой.

Пошла бѣда до Кракова
И тамъ бѣда однакова. Гой.

А у мѣсцѣ у Сокали
И тамъ бѣду всѣ шукали. Гой.

Пошла бѣда до Камянца
И тамъ бѣда не каетъся. Гой.

Пошла бѣда накривецъ,
А тамъ бѣдѣ южъ конецъ. Гой.

Куди бѣда ходила,
Всюди бѣду робила. Гой.

Бо не сидит тихо,
Всюди бѣдѣ лихо. Гой.

25. Пѣснь свѣцка.

Ой, стихейка, Марисенку (sic), говори,
Щоб(и) не вчула матѣнонка с комори.

Ой, учула матѣнонка с комори.
„А с кимъ же ти, Марисенку, говоришъ?"

— „С кухарками, матѣнонко, с кухарками,
Посилаю по водицю в кирницю".

Ой, устала[1]) матѣнонка раненько, раненко,
Побудила челядонку борзенко.

„Сѣдайтеж ви, челядонко, на конѣ,
Бѣгайтеж ви за Марісею в погоню".

Догонили Марисенку у бору:
„Ой, верънися, Марисенку, до дому".

„Не по то-мъ я з милесенкимъ ѣхала,
Щобимъ я ся до домонку вертала!

Поклонѣтъся матѣнонцѣ от мене,
Нехай же ся не фрасуе за мене.

Ой, естъ же тамъ вѣночокъ в пивници,
Повѣстежъ го на колочокъ в свѣтлици.

Що ся на той вѣночокъ погляне,
Мене молодесеньку спомяне".

Ой, десь моя Марисенка дитина,
Та що тое зѣлѣн(еч)ко садила.

Ой, десь моя Марисенка в чужинѣ
Южъ забула и о своєй родинѣ.

26. Пѣснь свѣцка.

Ой, текутъ рѣченки с кирницѣ до єзера;
Ой, десь моя дѣвчинонька сумна невесела.

---

[1]) В рук. устан.

Ой, якъ же я маю веселенька бити?
Ой, когожъ я вѣрне люблю, с тимъ минѣ не жити.

Ой, яжъ его люблю и онъ тое знае;
Бодай тому тяжше було, хто насъ розлучае.

Ой, нѣтъ, не разлучит анѣ ся утѣшитъ;
Которій нас Богъ засмутивъ, той нас потѣшит.

Ой, бувай же, бувай тай нѣ дбай на тое;
Ой, приѣжджай, мой миленки(й) та серденко мое.

Ой, скоро приѣдешъ, я всего забуду
И всѣмъ на пересаду веселенка буду.

27. Пѣснь свѣцка.

Ой, недалеко от Маличина
Полюбила мене хороша дѣвчина.

Не такъ любила, якъ шановала:
Вивела коничейка и осѣдлала.

Винесла лучокъ и стрѣлокъ пучокъ:
„Нажъ тобѣ, мой миленкій, до твоих ручокъ".

Винесла хустку и делѣнъку:
„Нажъ тобѣ, мой миленкій, про недѣленку".

Коли маешъ жону, ѣдь же до дому,
А коли не маешъ, мешкай зо мною.

А коли не маешъ, о мнѣ не дбаешъ,
Драй, дай, дай, дай, дамъ, якъ собѣ знаешъ".

28. Пѣснь свѣцка.

А докижъ юже такъ тяжко здихати?
Час, час по смутку сердцу фолґи дати.
Молодѣ лѣта —
Не вжилемъ свѣта;
Що за користъ жити на свѣтѣ?

Ещежъ би не жалъ в слезах опливати,
Гей, ґдиби умѣлъ сердце пѣстовати.
Неразъ потѣшитъ,
На завтрѣ лишит.
Гей, нѣмашъ нѣколи щирости.

Гей, знаю, знаю, хто щире кохае:
Познавши, заразъ и сприяе,
Не дасть гнѣвати,
Доволѣ спати;
За такую не жалъ умирати.

Гей, знаю, знаю, кого я кохаю,
Тилко не знаю, с кимъ жити маю.

Можеш ти знати,
Кого кохати,
С кимъ жити маешъ вѣрне.

Гей, прійди, прійди, потѣшъ сердце мое,
А якъ не прійдешъ, засмутишъ ти мене.
Скоро тя зобачу, заразъ росмѣюся,
А якъ тя не бачу, а все я смучуся.
На серденку неволя.

Гей, ґдижъ Богъ судилъ, может ся то стати,
Же по коханю можем ся зъвѣнчати.
Во церкви святой
Пріймемъ декретъ той,
Же ти будешъ моя, а я твой.

29. Пѣснь свѣцка.

Гей, милости лиха, чем же есь израдлива?
Гей, чомъ нещира анѣ естъ зичлива?
Тилко тугу въ сердцу моемъ задаешъ,
А щирости не маешъ.

Гей, не слухай люди анѣ злих языковъ.
Судятъ неправд(л)иве, кажутъ во вѣкъ вѣкрвъ.
Гей, коль не кохаешъ, не обмовляй, прошу;
Вимажъ мя зъ реестру, нехъ туги не зношу.

Я буду шукати, где мнѣ Господь судитъ;
Хочъ я нехорошій, нѣхтожъ не погудитъ.
И всѣ вороженьки не будут гудити,
Бо их будетъ, будетъ Панъ Богъ судити.

Не отбирай собѣ без Господа суду;
Инший тя покинетъ и я твой не буду.
Можешъ спамятати на вѣрнаго слугу,
Що тебе кохаетъ, дает сердцу тугу.

30.

Ой, дѣвчина крѣпко жне,
Серпа в руку не бере,
А за нею густій снѣпъ:
Чтири дяки, пятий пѣпъ.

Ох, гоню его, ма,
Не мае дякъ сорома;
Куди иде, не мине,
Поцѣлуе, обийме.

Ой, на горѣ стояла
Та на дяка кивала:
Прійди, дяче, прійди,
Не вчиню тобѣ кривди.

Едну козу мала,
А другу продала,
А третого цапа мала,
Та смерть испрятала,

Щоби дякъ мо(в)чавъ
Та на мене не ворчавъ.

31.

Високихъ пернат оръле, лѣтаючи
По всей краинѣ, добрѣ ся знаючи,
Ци не бувъ ти в томъ краю,
Де дѣвонку маю?
Чужа сторононька,
Тужитъ головонка.
Таяж то милост серденку неволя:
Тужу ведлугъ злости. Нещасная
Тужу, тяженко тужу, [доля!
Оченками нужу.
В жалю лягу спати:
Нѣ с кимъ розмовляти.
Отожъ то милост! Прикро сердцу
[мому,
Же нѣхто не даст знати миленъ-
Прошу тя, миленкий, [кому мому.
Будъ хорошенкий,
А вложи рученку
Мнѣ за пазушеньку.
Гей же, смутне листочокъ четаю,
А прочетавши, к серцу прикладаю;
Пишет ко мнѣ листи,
Не маю користи:
Молодая тужу,
Хочъ не в лѣсѣ блужу.
Отож то милост! Вѣр же сердцу мому,
Же я тебе люблю таки бес сорому.
Сердце мое смутишъ.
Хочай часъ разлучит,
Бе(з) жаднаго труду
Любити тя буду.
Буду я те серденко любити
Черезъ усѣ присяги, поколъ буду
Иди хочъ за зори, [жити.
Плавай хочъ за море, —
Тебе не покину,
Хочъ заразъ загину.
Отожъ, дѣвонько, Богъ свѣдокъ
[правдиви,
Нехай же я не жию, колим не-
Ходи до кѣмънати: [зичливи
Ляжем з бѣди спати,
Абисъ не заблудив.
Бодай тя Богъ судивъ.

32.

Занехай ти мене, я о тя не дбаю,
А на твою ласку да не зарабляю,
Бо я знаю, що жартуешъ,
Минѣ свѣдки офѣруешъ,
А иншую любиш.
Ахъ, смѣвъ ти казати, що я тя кохала.
Щожъ то за коханье? Я о том не знала.
Бодай емъ долѣ не мала,
Колим ся в тобѣ кохала,
Тилком жартовала.
А ти собѣ шукай, котрую ти любишъ.
Що своим серденкомъ нѣ сякъ нѣ такъ блудишъ?
Щире тебе упрашаю,
Нех от тебе ласку маю:
Занехай ти мене.

33.

Да оретъ мужикъ при дорозѣ.
Гей, гей, при дорозѣ.
Да повѣсивъ торбу на березѣ.
Гей, гей, на березѣ.
Ой, тамъ дѣвки воду брали.
Гей, гей, воду брали.
Они суки торбу вкрали.
Гей, гей, торбу вкрали.
Ой, на водѣ ноги мила.
Гей, гей, ноги мила.
В школу бѣдна заблудила.
Гей, гей, заблудила.

Мати жъ еи запитала.
Гей, гей, запитала.
С кимъ ти, доню, ночовала?
Гей, гей, ночовала.
Ночоваламъ с (ш)колярами.
Гей, гей, с (ш)колярами.
Под чорними соболями.
Гей, гей, соболями.
Всю нѣчъ з дякомъ жартовала.
Гей, гей, жартовала.
Спати дяку не давала.
Гей, гей, не давала.
Идижъ собѣ, доню, з дому.
Гей, гей, доню, з дому.
Не чинъ дяку й мнѣ сорому.
Гей, гей, мнѣ сорому.

34.

Гусь мовит на гору летячи: „Богъ нашъ на небеси,
Вихваляймо его вси",
Журавель мовит: „Знаемо то вси,
Щѻ Богъ на небеси".
Лебѣдь мовитъ: „Не кождій тое знае, але хто хоче знати,
Може ся о тое мене питати".
Дрофан мовит: „Не мали бисмо ся кого інъшого о тое питати,
Але тебе, що понизку лѣтаешъ, ничого не знаешъ".
Лебѣдь мовит: „Gди бесте (sic) знати хотѣли,
Же я теперъ з неба прилетѣлъ".
Сокѣвъ мовит: „Не правда, лебедю, я от тебе повише лѣтаю,
Ажъ поза оболоки лѣтаю, а Бога нѣgди не видаю;
А ти птах грубій и бѣлий, але есь непотрѣбній, несмѣлий,
Високо лѣтати не зъдолаешъ,
Бо много пѣря на собѣ маешъ.
Але твоя робота коло болота,
Не до неба лѣтати, але во болотѣ ся забавляти".
Сорока мовит: „Мене жони мают за пророка,
Бо я скоро весело прилечу,
Сѣвши на плотѣ, скрегочу,
Якъ панна ся зарегочу,
А жони визирают ис хати:
Будемо, мовят, якѣсь гостѣ мати".
Ластовица мовит на даху сидячи,
Пѣря на собѣ перебираючи:
„Бѣ (sic, Ви) вси птахи якъ бѣси, бо не еденъ с тихъ повѣлъ,
Же Бога нѣхто не видѣлъ.
А ти, сороко, негодна пророковати,
Рада бис ся изъ ледачого погодовати,
Часомъ и стирвину заживаешъ".
Плиска мовит: „Я пташка малая и сивая,
Але людемъ нешкодливая.
Але я ся живлю коло води;
Коли лѣтѣ, то и без бѣди;
А зѣмѣ вигибаю,
Мало й де ни не згибаю".
Кавка мовит: „Я птаха сивая кавка,
Але из мене человѣку недивная потравка,
Бо у мнѣ мало пожитку

Такъ же, якъ и у шпаку,
Бо ми и(с) шпакомъ единъ покармъ уживаемо.
И много у единомъ деревѣ спложаемо".
Шпакъ мовит: „Я птах невеликій чорний,
Але я неборакъ покорній,
Бо я у велекомъ (sic) бурсѣ лѣтаю и хожу,
Але я никому ничого не скожу.
А тая кавка прилучае мене до себе идъ нѣякой славѣ.
Бѣсъ у еи правѣ.
А шпаковъ люде поважают,
Бо они добре спѣваютъ,
А кавка птаха бѣдная
Никому непотрѣбная".
Соловѣй мовит сидячи
У липовѣмъ корчи:
„Я птах соловѣй, малий половій,
Всю нощъ не усипаю, хороше спѣваю
И такъ Бога вихваляю".
Кропивникъ мовит: „Я тобѣ другій соловѣй,
Бо, хто ся на речах не знае,
То й мене соловѣемъ називае,
Бо соловѣй одной пѣсни спѣвае, якои умѣе,
А я, якъ и схочу, такъ засщебечу.
Тилко собѣ скожу,
Що собѣ дѣти пониску вивожу".
Короликъ мовит: „Я птахъ короликъ,
От усѣхъ птах невеликъ.
Але я жаднои пѣсни не вмѣю пѣти,
Бо ми Богъ не далъ умѣти.
Але я самъ не знаю.
Але коли бих ся приженити мѣлъ,
Бо не естемъ болшій".
Деркачъ мовит: „Мѣнѣ ся видитъ, ажъ я хороше спѣваю,
Лише не такъ рано я уставаю".
Стріинака (sic) мовит: „Я сорокомъ пѣсни спѣваю;
Славлю Бога, що и тото умѣю".
Джаворонка мовит на купѣнѣ сидячи,
Ноги собѣ загрѣваючи: „Коли почнете пѣти,
А я не могу тихо сидѣти,
Бо ми ся хоче догори летѣти.
А лечу догори, ажъ мя крилця изъболят,
А лечу долѣвъ стремглавъ опят".
Качка мовитъ: „Я домовая пташка качка
Коло води живлюся неборачка,
Бо у мене такая природа,
Живлюся коло болота;
А если ся и жаба навѣне,
То ѣ ся не промине".
Інъдикъ мовит: „Милии мои птахи, можете тое каждій признати,

Же трудно такои птахи прибрати, якъ я".
Пава мовит: „Правда, же ти птаха великая, алесь не красная;
Коли ся надуешъ, тос мара власная.
Щобихъ тя мала хвалити ничог(о) дѣля?
Коли би есь мавъ такое пѣря
Красное, якъ я маю!"
Інъдикъ мовит: „Правда, же ти птаха поважная,
Алесь горшая от мене проява, бо есь некрасная;
Коли ся надуешъ, тось мара власная.
Що бихъ тя мавъ хвалити? Коли бис мавъ такое
Пѣря красное, якъ я маю красное!"
Інъдикъ мовит: „Тись птаха поважная пава,
Але ти горшая от мене проява,
Бо ти ся лише пѣріомъ хвалишъ,
А інъшого пожитку из себе не справишъ.
А я хочай негречная,
Алемъ пожитечная,
Бо мене зарѣзавши оскубетъ
И зваривши жити будетъ".
Тетеричъ мовит: „Я мало лѣтаю, бѣлше пѣхотовъ хожу,
А нихто не знае, якъ я ся пложу.
Коли на веснѣ болобоя,
Тогди я самици чиню волю,
Бо тогди изъ мого писка слинка каплетъ,
А самиця забѣгаетъ и тую слинъку хаплет
И от того зарожаетъ
Дѣти собѣ и спложает".
Орябка мовит: „Я лѣтѣ за собовъ много дѣтий вожу,
Але я людемъ нѣчого не шкожу.
У листу гребу неборачка,
Поки найду якого робачка.
А предця буваю сита,
Хоть и не имъ жита.
Добрая моя слава,
Що буваетъ из мене панская потрава".
Коропатва мовит: „Я бѣлше пѣхотою
Хожу нежели лѣтаю".
Орябка мовит: „Гѣркая еи слава,
Що бувае изъ неи панская потрава.
А я бих рада тои слави утечи
Нежели би мя мали на рожнѣ печи".
Голубецъ мовит: „Мене Богъ благословилъ,
Жебимъ ся кождого мѣсяця плодилъ,
Бо я еще Ноеви у ковчезѣ правду повѣдалъ".
Гривнакъ мовит: „Я гривнакъ простакъ,
Не умѣю похвалитися нѣякъ.
Але предця, хто мя достанет и оскубетъ и наварит юшки,
И наистъся до душки".
Горлица мовит: „Я птаха малая и сивая,

Але я цнотливая,
Бо горълицѣ якъ по своихъ самцев собѣ не шукают,
Бо ся въ собѣ щире закохают,
Що една безъ другои ся затрачаютъ“.
Перепелиця мовит: „Я птаха перепелиця, малейкая пташка.
Правда, же я у чужих ся нивах вивожу,
Але я людемъ нѣчого не шкожу.
И барзо рано устаю и въ ночи спѣваю.
Але сама на себе признаю, же хороше спѣваю“.
Орелъ мовит: „Я король над королѣ;
Мусите ся кланяти минѣ всѣ“.
Сокѣвъ мовит: „Я сокѣвъ, над жовнѣрѣ жовнѣръ;
Мусите ся всѣ минѣ кланяти и стацѣю давати“.
Ястрябъ мовит: „Я панъ над пани;
Мусите минѣ ис куріи давати дани“.
Каня мовит: „Если ястрябъ будет паном, то я буду паніи.
Можете тое признати сами: то я буду ис курят вибирати дани“.
Ястрябъ мовит: „Не посмѣвайся, кане, из мене,
Бо ти лише ловишъ курячѣ дѣти,
А я и старимъ не могу терпѣти“.
Крегулецъ мовит: „Я птах крегулецъ,
Незъгоршій молодецъ,
Бо я ся нажену на тисячу воробцѣвъ и всѣхъ розжену,
А едного ухвачу, а другимь и перебачу“.
Бусіокъ мовит такъ: „Если орелъ буде королемъ,
А сокѣвъ жовнѣремъ, а ястрябъ паном,
Ци не моглъ бихъ я бути гетманом,
Бо я по болотѣ хожу, високо голову ношу,
У мене шія довгая и голова великая,
Сукня подкасистая;
Чоботи червонѣ и въвес естемъ немалій.
Немашъ мнѣ ровнаго птаха, бо я по болотѣ хожу,
Острожне брожу“.
Чапля мовит: „Если бусіокъ буде панъ,
Що мае писокъ якъ чоканъ,
А я буду паніи, хоть ся розсудѣмо сами“.
Сичъ мовит: „Сово, моя жоно! Хоть я с тобовъ шлюбъ не бравъ,
Але хочу, абимъ тя за жону мавъ“.
Сова мовит: „Сичу, ти моя брѣдня.
Не моя ти рѣвня!
Бо ти зо мною не зъдолаешъ,
Бо малій зростъ маешъ.
Прійди ти, небоже пугачу,
Бо я тебе лѣпше нѣжъ сича рачу.
Сядмо собѣ вкупѣ обое,
Бо немашъ над нас двое:
Маемо пѣря рябое,
Голови маемо великѣ якъ кулаки
И вси (sic, в всем) есмо барзо подобніи“.

Сорокопуд мовит: „Я птах такого гонору великого,
Же знаю кождого шугу,
Щобих сто таких купилъ по шелюгу“.
Постоловица мовит: „Кождій ту птах себе хвалит,
А порядокъ жадній межи нами не справит.
Треба би намъ о сем мовити,
Хто мае межи нами старшовати“.
Синиця мовит: „Я птаха малая и красная,
Явно потужная и безъпечная.
Могла бихъ я старшовати
Над вами и порядокъ учинити“.
Воробецъ мовит: „Лишися, синице, хвалити,
Тобѣ ничъ не судити,
Але ти ся жури, якъ свои дѣти поживити,
Бо ихъ много маешъ
И стараня им не додаешъ“.
Синиця мовит: „Воробче, чому ти минѣ дѣтьми доганяешъ,
Або ихъ у себе мало маешъ?
А я тяжко изъ своими дѣтми гину,
А шкоди никому не чиню.
А ти, доки не полетишъ у чужую нивку,
Не поживишъ собѣ дѣткову дѣтин(к)у,
А я иду на пущу
И тамъ своѣ дни мучу“.
Ворона мовитъ: „Я птаха досужая, игривая,
Але я нешкодливая.
Правда, же из мене нѣ кривди нѣ шкоди,
А предця много на мене ненависти,
Бо часомъ ворони спѣваютъ,
О чомъ добромъ вѣщают,
А люде скоро учуютъ и мовят:
Богдай, мовят, на свое пѣря
И на свою голову. И такъ намъ завше клинутъ ничог(о) дѣля“.
Воронъ мовит: „Я чорній птах крукъ,
Але я не вириваю нѣкому нѣчого из рукъ.
Тилко моего пожитку,
Що будет от умерлого добитку“.
Зазуля мовит: „Не естъ такого птаха, якъ я, велце любимаго
[и поважнаго и похвалнаго над мене,
Бо, хто кого любит, и зазулькою его називаетъ,
Бо я собѣ пониску лѣтаю,
А хороше спѣваю“.
Папуга мовит: „Такого птаха, якъ я,
Приоздобленной, жовтозеленой, (нема).
А зазуля лише сивая,
До того нецнотливая,
Своею ся злостю хвалитъ,
А такое каждий птах изганитъ.
Я коли схочу...

35. Пѣснь козацкая.

Стужилася, зжурилася та степанъска громада,
Да що подсѣла на пана Саву козацкая зърада

Ой, та бувъ Сава в Немировѣ в пановъ на обѣдѣ,
Ой, та не знавъ панъ Савойка о тяжкѣ своѣ бѣдѣ.

Та сѣдлай, хлопче, кониченка мѣнѣ вороного,
Ой, та поѣдемъ до домо́нку, хочъ нас и немного.

Ой, сѣвъ Сава конецъ стола, ох, сѣвъ та думае,
А Савиха у лѣженку дѣтину хитае.

Ой, сѣвъ Сава конецъ стола, ох, сѣвъ та думае,
А Савиха небога Саву проклинае.

Ох, та бодай, пане Саво, матери твоѣ трастя,
Та що ти любишъ чужѣ жони, стративъ же ти щастя.

Та пѣди, хлопче, до пивницѣ, вточи мѣнѣ меду,
Ох, нуднож мѣнѣ на серденку, головку не зведу.

Не встигъ хлопецъ увѣйти та з новой пивницѣ
Та три козаки гайдамахи (sic) та до єго свѣтлицѣ...

36. Пѣсн хотѣ(н)ска.

Нещаслива та година,
Котра пришла зла новина:
Кроля в Полщи недостало
И на свѣтѣ зле ся стало.

Тисяща сѣмсотъ тридцятъ девятаго
[року
Идетъ фермашалокъ з охотовъ
Хотѣнь мѣсто разорити,
Бесурмановъ побѣдити.

Ґди приступилъ ко Хотѣню,
Мѣлъ во Бозѣ всю надѣю,
Казалъ войско шиховати (sic),
Набоженство отправляти.

Ґди поихалъ виглядати,
Бесурмана расмотряти,
Якъ моцъ може, войска бити,
Аби єго побѣдити,

Стал велми ся дивовати,
Же не може враговъ стерти,
Казалъ ревне плакати,
Пости войску завдавати.

А ґди Турчинъ наступаетъ,
Вельми якъ левъ рикаетъ,

Казалъ в тенъ часъ огню дати,
Геретика спотикати.

Ґди казанно огню дати,
Солтанъ старши сталъ втѣкати.
Турчинъ вѣчне погибаетъ,
В Хотѣню умлѣваетъ.

Нещаслива та година,
Фортеція южъ загине;
В цара ласку утратилемъ
И в неволю ся досталемъ.

Фертъмаршалъ (sic) южъ присту-
[паетъ,
Баша му ключѣ подаетъ,
Войско росийское триумфуетъ,
В мѣсто Хотѣнь уступуетъ.

Мѣсто Яси медітуетъ,
Же Волошчина пустуетъ:
За поганские держави
Церкви Божие пусти стали.

За помощию Пречистая
Чудотворна буцневская,
Жесь не дала християномъ
Впасти в руки бесурманомъ.

Ублагай Сына своего,
За хри(сти)янъ распятаго,
Бисъ рачила заховати,
В ласци своей отриматі.

Нехай даруетъ королеви
Побѣду на бесурмановъ
(И) на тронѣ посадити,
Покой (в) Полщи учинити.

Так тежъ преосвященному
Аѳан(а)с(и)ю Шептицкому
С кардиналомъ долго жити,
Святу Тройцу умолити
За насъ грѣшниковъ.

37. Пѣснь свѣцка козацка.

Крикнувъ козакъ запороскій та на своя люд(і)и:
Идет з войском пан воевода, баталѣя буде.

Нещаслива баталѣя под Солотковцами:
Лежатъ, лежатъ панове Ляхи, а все купонками.

Лежит же их у Савинъцехъ велика могила:
Нещасная матка тая, що Ляха вродила.

А в Камянци зъ герматъ бито, а в Дзіенковѣ тихо;
Пошла Москва подъ Гусятинъ, въ Сатановѣ тихо.

Годѣ, годѣ, козаченьки, въ обозѣ лежати,
Ой, идѣте до Сатанова Жидовъ забивати.

Хвалилися козаченьки зъ Сатанова йдучи:
Будемъ драти, пане брате, с китаіокъ онучи.

А вни поли драли и поли латали,
Передъ собовъ пановъ Ляховъ сто тисячъ погнали.

На крижовой дороженъцѣ тамь ся спотикали,
Дали Ляхомъ привѣтаня, ажъ с кони(й) злѣтали.

Нещасливій квѣтень мѣсяцъ у тимъ насталъ року:
Нещасному Борейкови тече кровъ из боку.

А въдаривъся панъ Борейко по полах руками:
Оглянется назад себе, тече кровъ рѣками.

А въдаривъся панъ Борейко у стовпъ головою:
А въжежъ мѣнѣ загинути зъ дѣтьми и зъ женою.

Борейкова девѣзия вътѣкает долами,
Мовитъ єдінъ до другаго, же пана не мами.

Борейкова девѣзия здихает до неба:
Авжежъ бо намъ, пане брате, розийтися треба.

Воевода волинскій на обрутъ волаеть,
Колижъ его девѣзия не барзо слухает.

Ой, утѣкалъ воевода з самодесятъ тисячъ:
Оглянетъся назад себе, всягди Ляхи лежатъ.

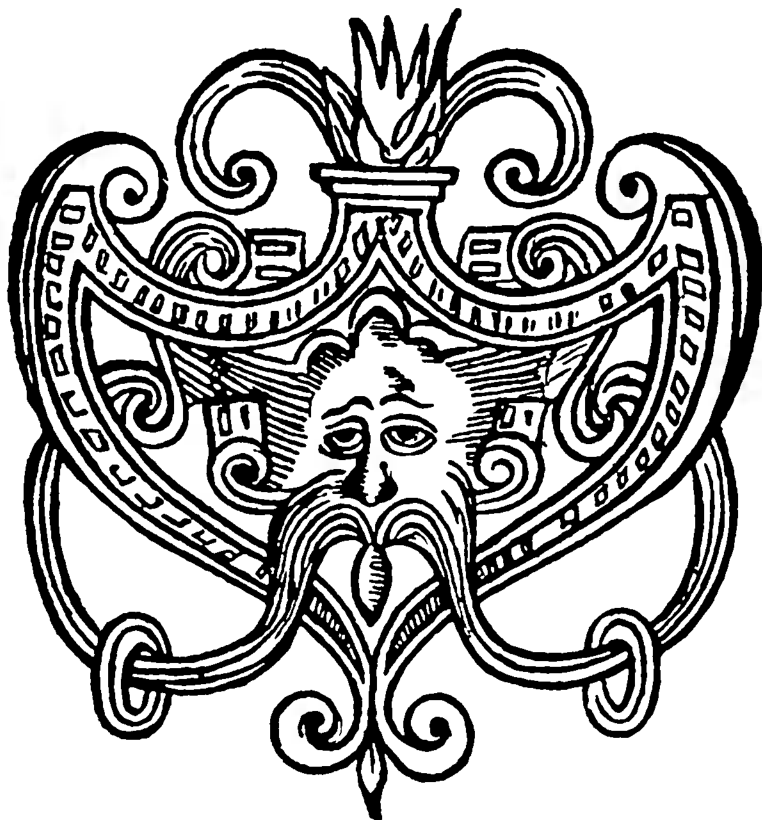
Ой, (у)тѣкалъ воевода по Сабулской долинѣ:
Лежат, лежат панове Ляхи якъ паленѣ свинѣ.

Ой, добре ся пани Ляхи с козаками били:
Лежитъ же ихъ от Городка на пѣвтритя милѣ.

Ой, показавъ Медведенъко лицарскую славу:
Ой, потопивъ пановъ Ляховъ, Городенъку забравъ.

А вдарено в Городенъцѣ з грознѣ гаръмати:
Ой, неедна заплакала за Ляшенькомъ мати.

Пѣстоле и мушкети от себе откидали,
А сами ся от (о)лова в очеретъ ховали

[П]ІСНЯ ПРО НЕПЛІДНУ МАТІР І НЕНАРОДЖЕНІ ДІТИ.

ПОДАВ

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК.

І. Народні вірування про спричинюваннє неплідности.

Є вірування у ріжних народів, що душа істнує вже перед уродженнєм дитини, тілько пробуває тоді ще в Бога, або у духа, або взагалі в якімось означенім місци. Аж під конець вагітности приміщує Бог душу в тілі; в якім часі, про те є ріжні погляди; одні думають, що дитина не жиє ще навіть у 7 та 8 місяци, инші, що дістає душу вже по 45 днях.[1])

Колиж душа істнує перед народженнєм дитини, то значить, може зайти такий випадок, що вона не попаде в визначене їй з гори тіло, і дитина, якій було призначене прийти на сей світ, не народить ся. Довести до такого звороту та увійти в дорогу призначенню може лише якась надзвичайна сила. Таку силу маютъ чарівники, що дістають її від найвисшого орудника злом, чорта, і при її помочи можуть успішно змагати ся не тілько з людьми, з природою, духами, але і з самим Богом. Инша річ, що на другім світі мусять вони тяжко відповідати за свої вчинки так само, як і ті, що слухали їх і сповнювали їх ради, але на сім світі можутъ поки що тріумфувати.

У нашого народа переховала ся отся віра в повній силі. Ми маємо цілий ряд віруванъ, за якими йдучи, можна зробити кожду жінку неплідною і тим способом не допуститиӌ її до виповнення природного їй завдання. Иншими словами: Зла людина може ріжними способами, переважно симпатичними, зачинити в кождій жінці діти і не допустити до їх народження. Через те поповнює одначе злочин, не менший від убиття живої людини, за який належить ся тяжка кара. Тої кари годі оминути, бо інакше булаб захитана вся суспільня мораль і етика. Такі погляди відбивають ся в самих віруваннях, які наводжу тут по порядку.

---

[1]) Пор. передмову д-ра З. Кузелі до праці Мр. Гр.: Дитина в звичаях і віруваннях укр. народа, т. І, ст. 13—14.

1. Присіданнє пальців на посаді.

А.

Трафляєть ся така дівка, що йде замуж, а не хоче мати дітий. Коли вона прийде від шлюбу і її саджають із молодим на посад, тоді вона присідає стілько пальців правої руки, кілько літ не хоче мати дітий. Коли присіла би всі пальці на обох руках, то не буде мати до смерти дитини.

Але се великий гріх і такої безплодної жінки не приймають до неба.

Др. Ів. Франко, Людові вірування на Підгірю, ст. 179. (Етногр. Збірник, т. V).

Пор. ще: Мр. Гр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу, т. I, ст. 100 (Матеріяли до украін. етнольоґії, т. VIII). — Б. Гринченко, Изъ устъ народа, ст. 61, ч. 80. — M. Federowski, Lud Białoruski na Rusi litewskiej, т. I, ст. 217, ч. 996—998. — F. Krauss, Zeugung in Sitte, Brauch und Glauben der Südslaven, ст. 547. — Dr. Jul. Talko-Hryncewicz, Zarysy lecznictwa ludowego na Rusi poł., ст. 63.

Б.

З поконвіку, від коли світ світом, як межи звіриною й худібкою, що котить ся і плодить ся одна від другої, так само йде се і межи нами, людьми. Вже так Бог святий наіменував кождому диханію і людям, кілько котре має вчинити і стілько мусить прийти на сей світ дітий.

Люди на те сходять ся, побирають ся і люблять ся, аби мати діти. Ті люди, що не мають дітий, бувають дуже нещасливі; ними не завідує Бог і через те вони не мають ніякого приплодку. Жиють тай умирають, а імя їх гине, переходить на чужих. Про таких бездітників згадують люди ще кілька років по смерти, а потім забувають зовсім, бо вони не лишили свого насіння тай звели ся. Навпаки ті люди, що мають діти, вони щасливі, не зводять ся, лишають свій приплодок і люди про них не забувають швидко, бо говорять: Ага, се того й того син або донька, внук або правнук! Його імя жиє тут на земли межи людьми і не зводить ся.

Ті парубки й дівки, що вмирають старі нежонаті й невіддані та не мають дітий, на тім світі не приходять ніколи до неба. Вони йдуть по смерти на велику толоку з високими кичерами, голу-голісеньку, що й одної деревини ніде не заглянути. Там і сонце ніколи не гріє тай ніщо не родить ся, лиш вічно стоїть мрака, хмарно й холодно. Вони

ходять туди такі худі, що лише шкіра держить кости, у тяжких ланцах та бігають одні за другими, але не можуть мати ніякої потіхи і нема кому виратувати їх, бо вони не мають свого приплодку тут на земли, що впімнув би ся за ними. Там чорт вінчає їх безнастанно зелізними обручами та вони ніколи не можуть повінчати ся і так мусять карати ся за те, що невінчані без приплодку померли, аж до суду віка.

На ту саму толоку приходять іще й такі жінки, що були віддані за чоловіків і їм було найменовано, що вони мають мати стілько і стілько дітий, а вони їх зачинили і не вродили. За те мусять тяжко покутувати, бо се найбільший гріх. Вони сидять на тій толоці окремо і мусять їсти ті свої зачинені діти. Порубають їх у великі кітли, витягають із крови і так мусять їсти. Мама їсть свою дитину і хоч дитина дриґає пальцями, се не помагає нічого, бо чорт стоїть із вилами і кричить: Їж, коли не бояла ся ти їх зачинювати та не вродити і не хотіла мати приплодку, що був тобі наіменований. Тепер мусиш ізїсти! — І вона їсть від суботи до суботи. За цілий тиждень мусить виїсти їх геть, а в суботу знов наповняєть ся той котел тими самими її дітьми, що поїла попередного тижня і вона мусить починати наново їсти їх. А її пальці з правої руки, котрими при вінчанню зачинила свої діти, горять не вгаваючи, вічно кипять у смолі і так буде до суду віка.[1])

Бо то є такі жінки, що не хотять мати дітий і не хотять родити свого приплодку. Вони хотять набувати ся, пити, лайдачити ся та бажають, аби їм при тім діти не заваджали. Є й такі, що не хотять тяжко робити, не хотять мучити ся коло годовання дітий тай через те зачинюють діти. Як трафить ся, що чоловік знає про се, що підмовляє свою жінку, як вона йде до вінчання, аби діти зачинила, то й він іде по смерти на ту толоку і їсть разом із нею ті діти. І то не тілько ті діти, але й увесь приплодок, що мав би з тих дітий розвести ся на сім світі. Через те мало трафляєть ся таких, що зачинювали би діти, але всеж таки подибують ся такі, що не боять ся ні гріха, ні того, що по смерти мусять їсти свої діти на тім світі і зачиняють свій приплодок при вінчанню.

---

[1]) В Бретонії знане се віруваннє в ось якій формі: Коли замужня женщина зробить себе умисно безплідною, повертає по смерти на землю під видом свині, яку переслідують поросята. Тих поросят буває стілько, кілько вона була би мала за життя дітий, колиб не була зачинювала їх. (Revue Celtique, 1870, I, ст. 421).

Дієть ся се тоді, коли молода сідає перший раз під вінок за стіл і присідає пальці своєї правої руки. Коли присяде один палець, не буде мати дітий один рік, коли два, то два роки, коли три або чотири, то не буде мати дітий три або чотири роки. Кілько пальців правої руки присіла при вінчанню, стілько років не буде мати дітий. Та се ще менший гріх, бо вона як довго жиє, може пізнійше вородити всі діти, а як вородить, не має вже ніякого гріха, хиба як умре швидко і не вородить тих дітий, що зачинила, то мусить їсти їх на тім світі.

Та котра жінка зачинить діти на віки, ся вже не має чого йти на той світ. Задля неї було би ліпше росипати ся на сім світі, як на тім їсти діти від суботи до суботи. Та трафляєть ся така дуріпа, або вже така погана віра, що як віддаєть ся і сідає під вінок перший раз за стіл, присяде всі пять пальців і тоді зачинює свій приплодок на цілий вік. Тоді вже до самої смерти не буде мати дітий, хочби хотіла, бо вона зовсім зачинила їх.

Так само мусять їсти свої діти всі ті жінки, що тратять діти, роблять їм смерть.

Таких, що зачинюють і тратять діти, трафляєть ся менше, а більше жінок і чоловіків радуєть ся своїм дітям, як радуєть ся звірина й худібка, хоч вона не люди і не говорить, але розуміє, що значить своя дитина.[1])

2. Впусканнє крови у зносок і в повісмо.

Коли котра дівка хоче зачинити діти, бере від молодої курки перше яйце, і як є на ній перше жіноче право (менструація), надбиває яйце та впускає до нього свого права. Опісля закопує те яйце коло стола в землю, де воно лежить 9 діб. По 9 добах виймає яйце, заглядає до нього, а там є шість червачків із чорними головками. Колиб вона була кинула їх у воду, як їй люди радили, була би мала шестеро діточок, але вона не послухала, не побояла ся гріха, кинула їх в огонь і вони згоріли на віки амінь.

Зап. від Татяни Михайлович у Головецьку, Скільського повіта. Ю. Яворський.

Беруть також жінки свого цвіту (менструації) в конопенне повісмо, завязують десять ґузів на десять углів, звивають те

[1]) П. Шекерик, Родини і хрестини на Гуцульщині (Матеріяли до укр. етнольоґії, т. XVIII), ст. 86—88.

і носять 9 діб — у ночи під правим плечем, а в день під лівим коліном. Як так видержуть 9 діб, тоді закопують те під підлогу, під угол, де завязуєть ся хату, і говорять три рази: Прячу тя не на рік, лиш на вік! Тоді не буде вже мати ніколи дітий [1]).

(Тамже).

3. Замазуваннє крови в челюсти.

Коли боять ся, щоб дітий не було, беруть ту сорочку, що з Циганами (менструацією) буде, як у перше нападуть, віджмікають її, а потім якось замазують у челюстях. Тоді вже дітий не буде, тілько що се гріх робити,

Мр. Гр. Дитина в звичаях і віруваннях укр. народа, т. I, ст. 97.

4. Відпираннє крови і виливаннє в піч.

Деінде дівчата відпирають сорочку по менструації в воді, а потому виливають ту воду в горячу піч, напалену так, як до печення хліба.

J. Talko-Hryncewicz. Zarysy lecznictwa lud. na Rusi poł., ст. 62.

5. Витрясуваннє муки; опилки з трумни; паленнє сорочки.

Щоби не завагітніти, кажуть чужому чоловікови витрясати муку з мішка, в яку опісля вступає молодиця.

Вірять, що добре також насипати в постіль опилків із жіночої трумни.

По акті повинна молодиця спалити свою сорочку або знак, що на ній лишив ся. Вірять одначе, що при паленню можна почути плач і виск дитини. Молодиця, що се зробила, не завагітніє вже ціле життє. Люди говорять про таку, що „вона дітий своїх в огни спалила.

J. Talko-Hryncewicz. Zarysy lecznictwa lud. na Rusi poł., ст. 62—63.

6. Завязуваннє пупця плоскіною.

Є такі запеклі люди, що не хотять, щоби їх дитина, як народить ся та виросте, була плідна. Не хотять мати багато внуків. Через ту сутужність боять ся, щоб у каждої дитини були діти: Нехай у одного тілько будуть, а той нехай і собі так робить, щоб одно плідне було, а инші ні. Длятого ось що роблять: Або просять бабу, що пупець вяже, або й самі обманять її, щоб не розказала кому там, хоч баби й самі гаразд

[1]) Живая Старина, 1897 р., кн. I, ст. 110—111, ч. 3 (*а* й *б*): Чары на безплодность.

знають, що про все треба мовчати. І кліщами не витягнеш у неї язика, щоб розпитати ся що про всі її заходи. Звичайно ся баба вяже пупець народженому. Їй подають до того прядива, але замість матірки, подають плоскінь. А се вже всім відоме, що як плоскіню завяже пупець, хоч хлопцеви се зробить, хоч дівчати, дітий не буде. Де хотять плід мати, або де гріха боять ся, з роду не дадуть пупця завязати плоскіню.

Мр. Гр. Дитина в звичаях і віруваннях укр. народа. т. I, ст. 98.

Пор. ще: Дан. Лепкий, Деякі віруваня про дитину (Зоря, 1886, ст. 269). — В. Милорадовичъ, Народная медицина въ лубен. уѣздѣ Полтав. губ., ст. 19. — Хр. Ящуржинскій, Повѣрья и обрядности родинъ и крестинъ (Кіев. Стар. 1893, т. 42), ст. 76. — J. Talko-Hryncewicz, Zarysy lecznictwa lud. na Rusi poł., ст. 79. — D. Dan, Volksglauben der Rumänen in der Bukowina (Zeitschrift f. öster. Volkskunde, II), ст. 217.

7. Закопуваннє містища.

Угорські Українці закопують містище аж у кілька день по родах, бо думають, що кілько день здержуть ся з закопуваннєм, стілько літ не буде дітий в молодиці.

R. Temesvary. Volksbräuche und Aberglauben in der Geburtshilfe und der Pflege des Neugeborenen in Ungarn, ст. 64.

Пор.: Мр. Гр. Дитина в звичаях і віруваннях укр. народа, т. I, ст. 27. — J. Talko-Hryncewicz, Zarysy lecznictwa lud. na Rusi poł., ст. 78 (тут закопаннє усуває на все заплідненнє).

8. Свашини.

Молодиці, що повиходили недавно замуж, вистерігають ся бути свахами, бо від того стають бездітні [1]).

9. Даннє.

Щоб не завагітніти, заживають женщини ріжні дання (або давання). У Мр. Гр. наведене одно даннє, але недокладно. Воно складаєть ся з тертого скла з якоюсь примішкою [2]), що пють. У Ю. Талька-Гринцевича наведені два дання: 1) Пють відвар із сушеного цвіту материнки. 2) Заживають білило (bielidło) [3]). Оба дання заживають ся в часі кождоі менструації. Якби тілько раз не зажито, вертає можливість завагітніння.

Отсе всі способи відвертання вагітности від жінок і зачинювання дітий, зібрані між нашим народом, які очевидно не

---

[1]) Dr. J. Talko-Hryncewicz, Zarysy lecznictwa lud. na Rusi poł., ст. 63. [2]) L. cit. ст. 98. [3]) L. cit. ст. 62.

можуть мати реального значіння. Не можна також уважати їх витвором і виключною власністю самого нашого народа. Такі самі або подібні вірування розповсюднені між ріжними народами старинного й нового світа. Се вказує на велику давнину та культурну спільність їх походження і на взаїмні перехрестні впливи міжнародні у всіх царинах людського духа. Наведу подібні вірування у деяких инших народів.

Австралійці з західної Австралії вірять, що дівчата стають неплідні, коли в 11—12 році життя попоїдять борсукового мяса. Австралійки, що не хотять мати дітий, заховують ся в часі акту зовсім рівнодушно, а опісля особливими рухами старають ся позбути ся насіння.

Альжирянки, що не бажають завагітніти, пють кілька день воду, в якій мочили листє ростини Salcola і морель, або ссуть сок свіжих винних ягід. Носять також як амулєт паперець із вирисованим квадратом, по якого боках стоять написи в арабській мові.

Арабки в Меці носять для тої самої ціли на груди коробочку з кріличим калом.

Грекині (й Римлянки) вірили, що хто їсть, пє або підстелює під себе глій, стає непорочним (ἄγνος).

Старинні Єврейки знали також способи запобіження вагітности і послугували ся ними, хоч по установленому звичаю така процедура карала ся смертю. Між иншим знаний був висмик (coitus interruptus), як се виходить зі звісток про Онана.

Єгиптянки пили для тої ціли натще три гавсти води, в якій мочив ся порошок із паленої перлової черепашини.

Індуски запобігали заплідненню умисними пересуненнями матиці (викривленнєм її).

Жінки в Ліберії ставали неплідними, коли розтоптали яйце нічної ластівки, що гніздить ся по земли. Але і в сім випадку жрець „булікай“ умів відвертати нещастє ріжними способами.

Дуже багато способів стати безплідними знають Мадярки. Коли одна жінка присне на другу в часі її сну своїм молоком, то остання не буде мати ніколи дітий. — Коли Мадяр пітре менструальною кровю жінки полового члена померлого мущини, вона стане раз на все безплідна. — Коли Мадярка вимочить ся на небіжчика, стає також безплідна. — Коли Мадярка не хоче мати дітий, вона замикає колодку, насипає в неї маку

і вкидає у студню. По розповсюдненому віруванню замкнена й утоплена колодка відбирає подружю facultatem coëundi.

Московки для відвернення заплідненння пють наливку з Lycopodium annotium або ранком натщо склянку теплої води.

Німкині вірили, що гербата з івових базьок спричинює неплідність, а наливка з івових листків не тілько не допускає до заплідненння, але навіть відганяє охоту до порочности, особливо коли листки припалювано. — Декуди вірять, що жінки не завагітніють, коли їдять грушки й сливки, защеплені на тернику. — У Стирії вірять, що коли жінка по кождій менструації пє воду з відра, в якім коваль охолоджував розжарене зелізо, стане неплідна. Ті самі наслідки приписують анґлійському бальсамови, міррі й ин.

Персіянки, особливо жінки бахтярів із західної Персії, обвішують себе талісманами, що мають силу наганяти безплідність на їх суперниць, а їм забезпечувати вірність мужів та численне потомство. — Вони стають також неплідні, коли хоч доторкнуть ся свинячого мяса.

Старинні Римлянки, що бажали бути неплідними, пили гербату з насіння таких ростин, що не мають плодів, як иви або тополі. Та вже римський лікар Соранус дораджував ріжні способи неплідности тим жінкам, котрим порід міг бути небезпечний. Він радив не відбувати акту кілька день перед і по менструації, здержувати віддих при виприскуванню насіння, по акті сидіти з заложеними ногами, намазувати перед актом устє матиці маслом або медом, змішаним із бальсамом або полином, та закладати песарії.

Сербкині вірять, що коли дитина умре, то не можна віка до трумни прибивати в головах і ногах гвіздками, бо інакше її мати стане неплідною, а коли б і завагітніла, то порід буде дуже тяжкий. Коли жінка не хоче мати дітий кілька літ, вистане при першім купанню дитини занурити в купіль пальці, а потім облизати їх. Кілько занурить пальців, стілько літ не буде мати дітий. Коли котра жінка мала діти, але більше не хоче мати, вистане, щоб замкнула двері ніжками новородка. Коли Боснячка не хоче мати дітий, втикає в щілину стелі межи двома дошками ніж. Кілько літ не хоче мати дітий, в таку щілину втикає ніж, числячи їх від дверий, або від вікна. В Боснії знане також присіданнє пальців. Коли придани забирають молоду і вона всідає на коня, стараєть ся втиснути руку під по-

пругу. Кілько пальців засуне під попругу, стілько літ не буде мати дітий; як засуне обі руки, стане зовсім бездітна [1]).

Сибірські засланці принесли з собою (мабуть із України) такий спосіб зачинювання дітий:

Сушать у печи корінь, званий там Адамовим пальцем або Адамовим корінем, розтирають його на порошок і дають женщинам їсти з хлібом. Коли женщина зїсть один із пятьох корінців, не буде мати рік дітий; коли два, не буде мати два роки дітий; колиж зїсть усі пять, не буде мати ніколи. Місцевий фельчер (із села Єршової над Анґарою в Єнісейській губ.) твердить, що вплив сього коріня (і инших, яких там іще уживають) такий, що женщини по виході замуж не стають вагітні, а коли й стануть, то приводять слабовиті діти, що жиють дуже коротко [2]).

Татарки пють проти запліднення гербату з папороти (Filis mas) [3]).

Розумієть ся, що всюди доси була мова тілько про простий народ. Про ріжні способи відвертання запліднення між цивілізованими верствами всяких народів не будемо говорити, бо се не належить до предмету. Згадаємо тілько, що й нашому народови відомі поза симпатичними способами недопускання до запліднення й більш реальні. Наводимо з них два.

1. Забава в притулу.

Коли якась пара боїть ся мати діти, тоді грають притули. Він лягає і водить тілько по верхи, не входячи до середини і не впускаючи туди насіння. Звичайно роблять се парубки й дівчата, поки ще не поберуть ся.

Мр. Гр. Дитина в звичаях і віруваннях укр. народа, т. І, ст. 96—97.

2. Висмик.

Бідність доводить людий до того, видумувати способи, щоби не мати дітий. Один із таких способів се висмик (ejaculatio extra genitalia). У саму хвилину райських солодощів, за котрі по народній думці Адам позбув ся раю, жінка якось

---

1) Всі отсі відомости взяті з книжки: Dr. H. Ploss, Das Weib, розд. 148: „Чому жінки бувають неплідні“ і розд. 151: „Способи проти заплідження“.

2) Dr. Jul. Talko-Hryncewicz, Zarysy lecznictwa ludowego na Rusi południowej, ст. 434.

3) Dr. H. Ploss, Das Weib, loc. cit.

скрутне собою, або чоловік сам вирве, щоб не зійшла ся плоть з плотю і не причепилась дитина. Таким робом перехитряють Бога. А поки не знали сього способу, то не вспіє чоловік до жінки з матнею, а Бог уже й з душею.

Декуди починає ширити ся раціоналізм. Там висловляють ся про сю справу так: „І тепер більш менш народ упевнив ся в тому, що як би Бог людям давав дітей, то люде не знайшлиб способу, щоб не було дітей. А просто тут нема нічого такого, щоб Бог мішав ся до цего, а все воно робить ця од природи, подібно скотині і всяким звірюкам. Так уроблять собі парку дітей і втішають ця ними. Як же, бува, ці помруть, то вони зараз захожують ця і роблять собі другі, значить, чоловік зробив ся майстром, а жінка робочою снадезою. Так собі й проживають обоє довольні своїм життям“.

Мр. Гр. Дитина в звичаях і віруваннях укр. народа. т. І. ст. 106.

Пор. ще: J. Talko-Hryncewicz, Zarysy lecznictwa lud. na Rusi poł., ст. 63.

Є одначе й такі жінки, що вважають своїм обовязком мати потомство та заслужити собі через те на рай у Бога. Се найкрасше пробиваєть ся в пісни про св. Олексія, якого батько оженив проти його волі, наслідком чого він утік від жінки і жив до смерти самітно жебраком. Перед смертю казав списати свою житєпись, вложити собі в руки і повідомити родичів і жінку:

Прийшла слюбна жона тіло навіджати,
Поглядає в руки — є карта читати.
Взяла слюбна жона тую карту, читає,
А над тойов картов з жалю умліває:
Горкий же мій, горкий, горкий же мій світе,
Мужу Олексею, мій рожевий квіте.
Кожда деревина літорость пускає
І кождая птиця свою пару має,
Лиш я нещаслива так по світі блукаю...
Неплодноє древо з саду вирубають,
Мене неплодницю в рай не приймають!

На сей плач відповідає небіщик:

Як ти мені, жоно, вірно слюбувала,
Будеш ти зо мною в небі царство мала [1]).

Про бажаннє родичів мати діти пор. відповідні уступи в праці Мр. Гр. [2]).

---

[1]) В. Гнатюк, Лірники, ст. 39.

[2]) Мр. Гр. Дитина..., ст. 108—111. Ч. 35: Родичі не мають дітий і журять ся тим. — Ч. 36: Люди таки хотять мати нащадка.

II. Народні леґенди про неплідну матір.

На основі вірування про те, що можна зачинити діти, витворила ся леґенда про ненароджені діти, в якій вони дорікають матери за сповнений на них злочин і в одних варіянтах мстять ся на ній, у других прощають їй. Леґенда є отже вислідом вірування і повстала пізнійше від нього. Сею леґендою займали ся докладнійше Й. Больте [1]), що розсліджував жерела поеми німецького поета Миколи Ленава п. н. „Анна“, і Ю. Яворський [2]), що займав ся розбором пісні про Христа і Самарянку. З розслідів виявило ся, що леґенда має вандрівний характер та що вона розповсюднена найбільше в північній та західній Европі, при чім найгарнійше розвинені скандинавські варіянти; в східній Европі, із виїмком Українців, вона невідома. Я покористував ся сими розвідками обох авторів, що й зазначую в відповідних місцях.

Огляд варіянтів леґенди розпічну від українських, яких доси надруковано два. Перший записав Ю. Яворський у Скільщині між Бойками і надрукував 1899 р. Другий записав я над Дністром, де Покуттє зближаєть ся до Поділля, ще 1897 р., але надрукував аж 1902 р.

Ненароджені діти.

Одна молодиця зачинила в собі діти. Опісля ходила по священниках по чотири рази на рік до сповіди, але священники не хотіли дати їй розгрішення, аж дав їй власний парох. Казав їй за покуту ночувати три ночи в церкві: як третьої ночи не станеть ся тобі нічого, то не маєш уже жадного гріха!

Пішла та молодиця до паламаря, щоби відчинив їй церкву та щоби вона першу ніч переночувала. Пішов паламар, отворив їй церкву, запалив дві свічки коло престола, замкнув молодицю в церкві, а сам пішов до дому. Рано розімкнув церкву і випустив молодицю. Приходить вона до священника, а він питаєть ся, чи не бачила чого в церкві?

Ні, не бачила нічого.

---

[1]) Lenaus Gedicht Anna. Mit Benutzung von R. Köhlers Kollektaneen von Johannes Bolte in Berlin. (Euphorion, Zeitschrift für Litteraturgeschichte herausgegeben von A. Sauer. Vierter Band, 1897, ст. 323—333).

[2]) Ю. А. Яворскій, Духовный стихъ о грѣшной дѣвѣ и легенда о нерожденныхъ дѣтяхъ. (Изборникъ Кіевскій. Кіевъ, 1904, ст. 287—352). Про леґенду говорить ся в VI розділі, ст. 340—352.

Минув день, настав вечер, йде вона знов до паламаря, аби пішов отворити їй церкву. Йде знов паламар. Відімкнув церкву, засвітив коло престола дві свічки, вона сіла тай сидить, а він замкнув церкву тай пішов до дому. Сидить вона, аж тут виходить із під помосту гуска з гусятами. Походила коло неї, походила і не зачіпаючи її, назад сховала ся. Коли настав день, вона пішла до священника. Питає він її: Ну щож, бачила ти що нині?

Вона оповіла, що бачила, а священник сказав: Ну добре; ще маєш одну ніч пробути. Як нічого тобі не станеться, не маєш гріха.

Зробив ся знов вечер, іде вона вже третю ніч ночувати в церкві. Прийшов паламар, розімкнув церкву, засвітив їй коло престола дві свічки, замкнув і пішов до дому. Сидить вона, сидить, дивить ся, виходить із під помосту велика, біла гуска з гусятами. Ходять вони довкола неї, ходять, а далі як стануть дзьобати дзюбками та приговорювати: Я був би собі замолотив, закосив і був би у світі жив! — Я була би собі запряла, я була би собі зашила, тай була би в світі жила! — Як стали її скубати, рвати, то так рознесли її, що нічого з неї не лишило ся, тільки голі кости. Як настав день, прийшли випускати її з церкви, а там нема нічого, тільки голі кістки з баби...

Зап. Ю. Яворський в Головецьку, Скільського пов. від Татяни Михайлович.

Перший раз надрукована ся леґенда в „Живомъ Словѣ“, 1899 р., ст. 47, п. н. „Нерожденныя дѣти“. Другий раз надрукована в „Изборникѣ Кіевскомъ“, ст. 340—341. Третій раз передрукована в книжці: Ю. А. Яворскій, Памятники галицко-русской народной словесности, вип. І. (Записки импер. рус. географ. Общества по отдѣленію этнографіи, т. XXXVII, вып. 1), ст. 31—32. В німецькім перекладі надрукована в „Zeitschrift für österr. Volkskunde, 1898. IV, ст. 47.

Як жінка позачинювала діти.

Була одна така дівка гожа, що зачинила собі діти, аби дітий не мати. Віддала ся вона опісля за парубка, пожила з ним рік, два, три, нема дітий; ба вже й двацять, трицять, далі й сорок літ, нема дітий. Почала вона тяжко жалувати свого вчинку. Щож вона діє? Йде сповідати ся. Приходить до одного священника, до другого, до третього, ба й до десятого, жаден не хоче дати їй за таке діло розгрішення. Стала вона просити того десятого священника: Завдавайте мені як найтяжшу покуту, тільки щоб я гріхи свої спокутувала!

Каже священник: Ні, я не можу тобі дати розгрішення. Се великий, тяжкий гріх смертельний, я не маю такої власти. Йди до того й того священника, може він дасть тобі розгрішеннє, як завдасть покуту.

Пішла вона в далеку дорогу до того священника, допитала ся до нього тай стала просити, щоб її висповідав.

Га, каже він, ходи до церкви.

Пішла вона з ним до церкви тай узяв він її сповідати. Вислухав її тай мовить: Га, тяжкий гріх маєш, смертельний, не можу тобі наложити покуту.

Стала вона його просити: Гей дайте, отче, мені покуту!

Тоді він каже: Коли так, прийди в вечер, то дам тобі.

І записав собі покуту на карточці, аби не забути, поки вона прийде в вечер, тай кинув до шуфляди. Попадя заглянула чогось до шуфляди, побачила ту карточку, прочитала тай поставила назад, але вже знала про ту покуту. Вечером приходить та жінка до кухні. Піп узяв зараз ключі і пішов із нею до церкви, а своїй жінці наказав, аби нікуди з хати не виходила. Втворив церкву, ввів жінку до церкви, засвітив дві свічки, поставив хрест так, як коли б мав діти хрестити, зложив там усе, тій жінці казав уклякнути перед аналоєм, дав їй у праву руку межи пальці покуту тай сказав: Тримай руку до гори. Тримай її так усю ніч і моли ся Богу, щоби подарував тобі гріхи, а я рано прийду і побачу, чи твоя покута приймлена!

По сім замкнув церкву тай жінку в церкві, а сам пішов до двора трохи на забаву, бо добре жив із дідичом. Попадя бачить, що піп не вертає, стала думати: Щось то мусить бути нового, що він пішов із тою жінкою, а мені не казав виходити! — Бере з собою стару кухарку і йде під церкву слухати, що там таке. Слухає, в церкві тихо, тілько світло світить ся. Радить ся попадя зі своєю старою кухаркою тай каже: Возьмім драбину, приставмо до вікна, подивимо ся, що там таке!

Приставили драбину до вікна, вилізли, дивлять ся: Жінка клячить тай держить межи пальцями до гори карточку, а перед нею дві свічки горить тай хрест на столику стоїть. За якийсь час вийшла найстарша донька тої жінки, гарна панна, тай каже до своєї мами: Бачиш, мамо негіднице, що ти доброго наробила, що свої діти зачинила? Я була би великою господинею, швачкою, булаб їхала чотирма кіньми, тай потомство моє було би на сім світі помножене і ласку були б ми собі в Бога заслужили! А тепер ти свою душу стратила і мою! Та вже про-

пало. Почекай лиш, що скаже тобі моя молодша сестра, а твоя донька! — І сама зникла з перед неї.

Появляєть ся в захристії її друга донька тай так само говорить: Видиш, мамо, ти зробила так, аби нас не було на світі. Я була би їздила шістьма кіньми, була би великою панею, була би мала потомство. Щож ти, мамо, доброго зробила? Пропала твоя душа тай моя з тобою через твій дурний розум! Заплакала тай каже: Вже пропало! Але пожди но, що тобі мій брат скаже! — І щезла.

Появив ся її брат із захристії, чистий панок, тай мовить: Видиш, мамо негіднице, що ти доброго зробила, що зачинила свої діти, дві сестрі й мене? Я мав бути великий урядник, ґубернатор, мав їздити в золотих повозах, моє потомство було би розмножене тай ти була би великою панею через мене і були б ми мали ласку божу, а так що ти, мамо, доброго зробила своїм дурним розумом, га? Затратила ти свою душу, своїх доньок, а моїх сестер, тай моя душа пропала і багато душ нашого потомства. Отже що ти доброго наробила?

А попадя зі старою кухаркою дивлять ся в вікно на всю ту роботу тай слухають. І я був під церквою тай слухав усю ту історію.

А той син говорить далі: Чекай же, мамо! — І лапнув її за одну ногу й за другу, тай так роздер, як дрантиву бунду. Одну половину кинув під одну стіну, а другу кинув під другу і сам щез. — А ті як налякали ся обі, попадя зі старою кухаркою, думали, що й їх так буде дерти за те, що вони заглядали, тай попадали стрімголов з драбини на землю. Стара впала, тай тілько свище в ніс, ґі кобила, а попадя ледви сопить, так тяжко побили ся. В кінци відійшла попадя тай тягне стару гей бас до кухні.

Вернув піп із двора тай мовить: Засвітіть, госпосю!

А дівчина відповідає: Ой, отченьку, наша кухарка так сопить, як у решетю грає!

А їй що таке?

Я не знаю що.

А їмость здорові?

Щось також слабі на голову тай щось трохи і вязи покрутили.

Побіг піп до попаді, натяг їй трохи вязи, а стара кухарка до раня язик закусила. Вмерла тай поховали її. Таке з ними було, що не слухали попа.

Зап. у цвітни, 1897 р. в Коропци, Бучацького пов. від Олекси Савкового Сеньчука.

Надруковано: В. Гнатюк, Галицько-руські народні леґенди, т. II, ст. 128—129, ч. 321. (Етноґрафічний Збірник, т. XIII. Львів, 1902).

Отся леґенда невідома доси в ніякій иншій славянській народній словесности поза українською. Вправді Ю. Яворський наводить у своїй праці „Духовный стихъ о грѣшной дѣвѣ“ одну российську й одну чеську леґенду, які звязує з нашою, та він робить се зовсім безпідставно. Головні складники нашої леґенди такі: 1) Зачинюваннє дітий з наміром не родити їх ніколи. 2) Пізнаннє гріха і бажаннє відпокутувати його. 3) Поява ненароджених дітий грішници і кара або прощеннє за гріх. — Чи є сі складники в российській або чеській леґенді? Нема. В российській говорить ся про те, як жінка в часі сну вдушила не хотячи під боком дитину, за що чорти розірвали її разом із мужом [1]). Анальоґію добачуємо тілько в другорядних подробицях: Піп замикає жінку з мужом на ніч у церкві і обводить довкола них колесо. Чорти роблятъ із ночи день, один із них прибирає постать попа і виводить грішників із колеса, чорти роздирають їх. — Та сі подробиці не належать до необхідного апарату леґенди, тому й не приходять у всіх ва-

---

[1]) Наводимо її в цілости:

Коли давними часами мати придушила дитину під боком, їй накладали таку покуту, що разом із мужом замикали на ніч до церкви. Піп обводив довкола них крейдою колесо, замикав церкву, а другого дня досвіта випускав їх.

Одного разу замкнули так мужа з жінкою і піп вийшов. Чорти силкували ся їх усякими способами дістати, навіть гаки закидали, але не змогли, бо вони стояли поза колесом. Одної ночи ось що придумали чорти: Зробили на дворі білий день. Муж із жінкою втішили ся, що розвиднілося. Та бо нараз почули, що й двері отворили ся та піп кличе їх: Чомуж ви не йдете? Виходіть! — Вони вийшли з колеса, а тут назад запала ніч і чорти розшарпали їх.

Зап. в Симбірську від А. В. Чегодаева.

Д. Н. Садовниковъ, Сказки и преданія Самарскаго края, Сп. 1884, ст. 247, ч. 76, 6 (під дивним наголовком: Про церкви).

Другий варіянт про те, як „женщина „засыпала“ своего ребенка“, записала в селі Маріїні, Рязанського повіта П. Семенова (пор. Живая Старина, 1898 р., кн. II, ст. 233, ч. 5). Він ріжнить ся тим від попереднього, що женщина має ночувати сама в перкві і не одну, але три ночи. Першої ночи бачить вона тіло дитини на половину чорне, на половину біле; другої ночи тіло біле, тілько голова чорна; третьої ночи все тіло біле, виносить дитину Мати Божа і разом із нею підносить ся на небо.

ріянтах, за те подибуємо їх із деякими змінами в казках та мітах.

В чеській леґенді [1]) не бачимо також головних складників. У ній покритка родить діти, убиває їх, а коли її ведуть опісля на шибеницю, душі дітий ідуть за нею з плачем і по смерти грішниці відлітають на небо. Тут уже навіть у подробицях не добачуємо анальоґій.

А. Гавфен надрукував німецький варіянт леґенди, записаний в селі Деслявен у західній Чехії [2]), що найбільше зближаєть ся до полудневоіталійського.

В одного ґрафа була донька, що дуже цінила свою красу і бажала задержати її як найдовше, тому й не хотіла виходити за муж, щоб через породи не втратити її. Та вона впала в око молодому ґрафови і він сподобав ся їй так, що приобіцяла віддати ся за нього. Думка про утрату краси не давала їй одначе спокою. Як раз тоді зайшла на замок Циганка чарівниця і порадила ґрафянці, щоб вона висіяла головку маку перед сходом сонця в грядку, коли не хоче мати дітий. Скілько з того зійде маків, стілько дітий мала би вона. Коли опісля маки відцвитуть, нехай позрізує серпом перед сходом сонця завязані головки і спалить їх, або пустить із водою, тоді не буде мати дітий ніколи. Ґрафянка сповнила раду Циганки, висіяла головку маку, з якої зійшло чотири маки, а коли відцвили, постинала головки і спалила.

В недовзі опісля повінчала ся з ґрафом і жила з ним довгі літа щасливо. Ґраф журив ся тілько, що не мав дітий, а й ґрафиня проклинала тепер Циганку, що дала їй таку лиху раду. Одного разу появила ся їй у сні постать і наказувала звірити ся зі всім мужови. Ґрафиня не хотіла, але коли сон повторяв ся, признала ся. Муж злякав ся і звернув ся до одного пустельника, а той порадив їм поїхати до папи і просити в нього прощення.

Коли вони приїхали до Риму і папа вислухав сповіди ґрафині, задав їй покуту. Її заведено вечером із мужом до церкви, замкнено і приказано молити ся до Господа й Богородиці. О півночи засвітили ся всі свічки в вівтари, вдарила велика ясність, отворили ся двері і ввійшов священник із епископськими відзнаками, потому два чорно одягнені пани, в кінци монахиня,

---

[1]) Český Lid, 1900, т. IX, ст. 258.

[2]) Adolf Hauffen, Zur Stoffgeschichte von Lenaus Anna. Zeitschrift für Volkskunde, 1900, ст. 436—438.

але всі четверо без голов. Священник увійшов до вівтаря і почав правити службу Божу, один пан пішов на хори і почав грати на органах, другий пан і монахиня позасідали в лавках і прислухували ся. Коли проминула година, всі чотири постати зникли, а світла погасли.

Коли рано оповіли папі, що бачили, він пояснив їм: Ви були б мали четверо дітий, трьох синів і одну доньку. Один був би епископом, другий визначним музиком, третій був би лишив ся батьком дальших потомків, а донька була би стала ігуменею.

Другої ночи мусіли ґрафи знов іти до церкви, але кожде до окремої убікації. О півночи почув ґраф проразливий крик жінки, але не міг до неї дістатися, а рано знайдено тілько її одіж та побачено під стелею білого голуба, що вилетів, скоро тілько отворено двері. Ґрафови пояснено, що ґрафиню убив гріх, але покута очистила її. Ґраф лишив ся в Римі і вступив до монастиря.

В трьох инших німецьких варіянтах[1]) виконує кару на безплідній жінці, що вибрала ся була з мужом на богоміллє до Риму, гадюка. Папа приказує жінці при повороті до дому поцілувати гадюку, яку стрітить на дорозі. Жінка цілує гадюку, але та обвиваєть ся їй довкола шиї і найблизшої ночи душить її в спальни, до якої по вказівці папи не повинен був ніхто перед свитаннєм входити[2]).

В ерфуртськім варіянті являють ся ненароджені діти на трупі матери в виді вісьмох мишей[3]).

В тирольськім варіянті[4]) сповідаєть ся стара, незамужна женщина, а сповідник приказує їй за покуту пробути ночи в церкві на молитві. В часі молитви спостерігає покутниця три о півночи цілий похід незнаних мущин, женщин і дітий в чужім одязі. Вона думає, що се душі небіщиків, але сповідник пояснює їй, що се були би її потомки до четвертого покоління, коли б

[1]) Пор. Lütolf, Sagen und Bräuche aus den fünf Orten, 1862, ст. 538, ч. 500: Kinderlosigkeit verschuldet und gesühnt. — Hoffmeister, Hessische Volksdichtung, 1869, ст. 50, ч. 40: Die Schlange. — Fr. Schönwerth, Aus der Oberpfalz, Sitten und Sagen, т. I, ст. 114.

[2]) Euphorion, т. IV, ст. 332.

[3]) Witzschel, Beiträge zur deutschen Mythologie aus Thüringen, т. I, ст. 315, ч. 330.

[4]) I. Zingerle, Sagen, Märchen und Gebräuche aus Tirol, 1859, ст. 459, ч. 755: Die Unverehelichte.

вона не була дала гарбуза женихови і вийшла за муж. Зробилаж вона се не з любови до Бога — в чім маємо натяк на добровільний целібат — але з боязни перед подружними прикростями та обовязками.

Перейдемо тепер до найкрасше розвинених варіянтів, скандинавських, між якими на перше місце належить висунути варіянт С. Ґрундтвіґа.

Гріх і прощеннє.

Була раз одна молода дівчииа, що не мала ні батька, ні матери. Батько відумер її, коли вона була ще мала, а матери зовсім не знала, бо мати умерла швидко по злогах. Дівчина, що звала ся Марґарета, жила у чужих людий, але їй вело ся не зле, бо всі її любили й навиділи. Старало ся про неї багато женихів, але вона все відмовляла їм, бо не хотіла віддавати ся. Вона так постановила собі, бо бояла ся родити діти.

Одного разу прислав до неї в свати молодий проповідник. Вона й йому говорила, що не хоче віддавати ся, але сим разом прийшло се їй дуже трудно, бо він сподобав ся їй. Сумна вийшла вона вечером на город і стрітила там стару жінку, що стала питати її про причину суму. Дівчина не хотіла зразу признати ся, але коли стара не переставала налягати на неї, сказала, що відправила з нічим сватів, хоч жених сподобав ся їй, та що загалом не хоче віддавати ся, щоби не була приневолена родити діти.

Старуха, що уходила за мудру жінку, а в дійсности була справедливою чарівницею, відповіла, що дівчина могла би віддати ся за того, що сподобав ся їй і бажає мати її за жінку, тай не мати дітий. Коли зробить їй невеличку чемність, вона навчить її, як можна обезпечити ся перед родженнєм дітий. Дівчина приобіцяла старій добру нагороду, а стара сказала, щоб вона назбирала на святий вечер сім камінців, чотири чорні, а три білі, пішла з ними до студні, відвернула ся до неї плечима і через ліве плече повкидала їх у студню, виголошуючи до кождого камінця примівку, якої не розуміла, але якої зараз навчила ся.

Дівчині здавало ся, що таким легким способом може уйти великого нещастя, тому знов стала весела, а коли молодий проповідник розпочав при найблизшій нагоді розмову і зійшов на вінчаннє, дівчина не відмовляла ся, і вінчаннє визначено на весну, бо Різдво було вже за плечима. Коли на святий вечер

потемніло, дівчина вислизнула ся з сімома камінцями до студні, — чотирма чорними і трьома білими, — що заздалегідь приготовила, обернула ся і через ліве плече повкидала їх у студню. При вкиданню першого камінця причуло ся їй, що чує легкий стогін. Так само при другім. Їй видало ся, що се уроєннє, але при вкиданню кождого дальшого камінця ставав сей стогін голоснійший, аж при остатнім перейшов у пронизливий виск. Злякана дівчина побігла до хати, та коли опинила ся межи своїми, страх відійшов і вона почала сміяти ся зі своїх привидів.

На весну повінчала ся Марґарета з проповідником, перенесла ся до парохіяльного дому і жила з мужом любо й приязно рік за роком. Так проминуло сім літ, в яких уважано їх за найщасливійшу пару. Вправді дітий не мали, але се не мішало їх щастю.

Раз в осени гарного, місячного вечера, вибрав ся проповідник попід руку зі своєю жінкою через город на цвинтар, що притикав до города. Нараз муж вирвав свою руку зпід рамени жінки, відскочив від неї, поступив наперед, то знов назад, далі обійшов її довкола і ввесь час вдивляв ся пильно в землю.

Що тобі таке, чоловіче? — питає жінка.

Він не відповів нічого, тілько схопив її за рамя і потяг до дому: Світи світло! — крикнув там.

Не треба! — відповіла вона.

Світи заразісінько! — ревнув розлючений проповідник.

Вона думала, що він захорував, тому спішно засвітила світло. Він узяв свічку, почав ставити її то в однім, то в другім місци і дивити ся на підлогу та на стіни. Жінка занепокоїла ся його рухами і хотіла обіймити його, але проповідник відтрутив її від себе і крикнув: Геть від мене! Який страшний гріх мусіла ти сповнити, коли твоя тінь утекла від тебе! Ні від небесного, ні від земного світла не показуєть ся твоя тінь. Видно, ні Бог, ні люди не можуть простити того гріха, який ти сповнила!

Молода жінка вибухла плачем, запевняючи, що не свідома ніякого гріха. На те сказав проповідник: Признай ся, яку умову заключила ти з чортом, або кого ти убила, батька, матір, чи діти? Лиш за сі смертельні гріхи покидає тінь чоловіка!

Жінка запевнює далі і кленеть ся, що вона не має ніякого такого гріха на своїм сумлінню. Вона роздумує і починає вичисляти, які пригадує собі похибки і гріхи, але проповідник за-

перечує і повторяє: Ні, признавай ся, що ти згрішила? Тоді прийшло їй на думку сказати, що вона хиба тим провинила ся, що вони не мають дітий. Вона все бояла ся родити діти і тому не хотіла віддавати ся, аж доки одна розумна жінка не порадила їй кинути сім камінців у студню, що вона вчинила.

На те сказав проповідник: Таж се власне та умова, що ти заключила з чортом! Ти відобрала життє семеро дітям, які за божою волею була б ти привела на світ! — По сих словах пішов до своєї кімнати, узяв усі гроші, які мав дома, вложив у гаманець, пхнув жінці в руку, опісля накинув на неї плащ і капузу, відвів її до дверий і сказав: Ти не можеш довше оставати разом зі мною під одним дахом. Іди, куди хочеш, і не показуй ся мені більше на очи!

Вона хотіла ще щось промовити на свою оборону, що не сподівала ся, аби її поступок міг бути гріхом, а в кінци коли се гріх, тож він сам духовна особа і міг би допомогти їй, осягнути прощеннє за гріх, але проповідник відповів: Ні, твій гріх не може бути так прощений, як з отсього каменя не можуть вирости рожі! — і при сих словах ударив рукою по камінній столі, що стояв у городі. Потім обернув ся, пішов до хати і засунув за собою двері, а її лишив саму на дворі.

Молодиця вийшла з города і пішла просто першою дорогою, на яку ввійшла. Вона бажала як найшвидше віддалити ся від дому, що для неї замкнений і думала тілько про одно, щоби як найскорше позбути ся свого гріха. Так ішла вона з села до села, з краю до краю і сповідала ся зі своїх гріхів перед богатьома святими мужами, проповідниками, парохами й епископами, але жаден не міг їх відпустити, ані не вмів подати способу, як відпокутувати їх. Рік за роком минав, а вона все вандрувала. Коли сонце або місяць появляли ся на небі, вона ховала ся і не показувала ся нікому, бо все бачила, на що давнійше не звертала уваги, що не має тіни. Через те не могла також ніде показувати ся, де горіли світла або лямпи. Лише коли небо було захмарене, серед дощу і снігу, в мраці й сумерку зважувала ся продовжувати свою вандрівку.

В кінци зайшла в один далекий, чужий край, в якім розуміла одначе мову жителів. Там знайшла одного старого проповідника, якому також висповідала ся зі своїх гріхів. І він не міг дати їй розгрішення, як инші, але він знав більше від инших і дав їй пораду: твій гріх може бути прощений, але він мусить бути відпокутований там, де був сповнений, тому мусиш

вернути ся до своєї вітчини. В тім самім окрузі і в тім самім деканаті, де живе твій муж, є один старий проповідник, котрий ходив зі мною на університет. Він певно поможе тобі. Тепер будь здорова і нехай Бог змилуєть ся над тобою!

Молодиця вибрала ся знов на довгу вандрівку, вернула до вітчини і прийшла в родинну околицю. Минуло вже сім літ, від коли вона звідси була вийшла. Гроші, що мала з собою, давно розкотили ся, тому мусіла жити з милостині. Вона постаріла ся, обдерла ся і виглядала збідована та схорована. Так зайшла до старого проповідника, до якого відіслано її. Вона розмовляла з ним сама в його кімнаті і оповідала йому все від початку до кінця. Він мовчав хвилину, а потому сказав: Так, ратунок є для тебе, але мусиш перебути ще тяжку боротьбу, поки зможеш осягнути його.

Вона заявила, що перетерпить усе радо, аби тілько позбути ся гріха.

Проповідник казав принести для неї їду й напиток, а коли поживила ся, казав їй сидіти в кімнаті до вечера. Вечером пішов із нею до церкви і випровадив її на хори. Потім засвітив свічки і казав їй клякнути та звернути ся лицем на темну церкву. В руки дав їй молитвенник із наказом, не випускати його ні на хвилю з рук. Потім зробив свяченою крейдою колесо довкола неї на підлозі і став читати з книжки молитву в такій мові, якої вона не розуміла. Коли помолив ся, казав їй клячати й не рушати ся, хочби що бачила, або чула, аж до рана, доки він сам не прийде, не возьме її за руку і не скаже: Тепер ходи, Марґарето! — До того часу не сміє порушити ся з місця, ані видавати з себе ніякого звука: ні кричати, ні пищати зі страху, ні відповідати ніякого слова, хочби що діяло ся і хочби не знати хто говорив до неї. Коли перебуде сю пробу, буде спасена, коли не перебуде, пропаде.

З тим покинув її в церкві, а сам вийшов і замкнув за собою двері. Прийшов до дому, клякнув і почав молити ся за її спасеннє. А вона клячала спокійно і молила ся мовчки й горячо, щоби Бог відпустив їй гріхи. Перше, що побачила, коли так довший час молила ся, се був її муж. Він перейшов по підлозі в своїм церковнім одязі, підступив до неї, усміхнув ся і витягнув до неї руки. Але вона клячала мовчки, не рушаючись. Він підійшов іще близше. В тій хвили згасло світло і стало темно, як у гробі. Вона могла вже чути його теплий віддих на

своїм лици, але не рушала ся. Нараз світла знов засвітили ся, а муж зник.

Коли вона так дальше клячала, появило ся звільна семеро дітий, чотири хлопці в чорних одягах, і три дівчини в білих. Се були ті ненароджені діти, які вона мала привести на світ· Вони приходили одно по другім від найстаршого до наймолодшого. Зразу споглядали приязно на неї і витягали до неї руки, та коли вона не рушала ся, почали опльовувати її, а кождий спльовок палив як огонь. Наймолодша дитина, дівчинка, сказала до неї: Мамцю, ми мали обі разом піти до неба! — Та жінка мовчала і не рушала ся. Тоді мала плюнула на неї і сказала: Тьфу на тебе! Тепер не дістанеть ся ні одно з нас туди! — Се упекло жінку в саму душу, але вона заховувала ся мовчки. По сім утихло все на хвилю.

Нараз появила ся в церкві така страшна потвора, що й описати не можна, а як почала до неї зближати ся, погасли всі світла в вівтари і стало знов темно. Коли потвора підсунула ся аж до неї, почала на всі сторони витягати пазурі та силкувала ся видерти їй з рук молитвенник, але не видерла, ні її не досягнула. В часі того підняв ся такий галас і тріскотня в церкві, немов би склепліннє хотіло завалити ся на неї, але вона клячала тихо, не рушала ся і не видавала ні одного звука з себе. Нагло галас утих, світла знов засвітили ся, а в пустій церкві не видно було нікого.

Коли вона так клячала якусь хвилю в великій тиши, почало нараз у церкві розяснювати ся, немов зоріти, далі почула вона, як хтось обернув ключ у замку, двері втворили ся і по підлозі почав тупцювати старий проповідник. Він ішов просто до неї, витягнув їй руку, але не говорив нічого. Молодиця мало що вже не подала ся, але ще завчасу пригадала собі, що мав старий проповідник промовити до неї, тому вона витревала в своїй позиції. Тоді поява плюнула на неї і щезла, а в тій самій хвилі щезла й ясність, яку вона уважала за свитаннє.

Пройшло ще споро часу, поки в кінци таки розвидніло ся, по чім надійшов дійсно старий проповідник, отворив двері, підійшов до неї і подав їй руку зі словами: Тепер ходи, Марґарето! — Вона подала йому руку і хотіла встати, але довший час не могла сього вчинити, така була утомлена і збентежена. В кінци встала і вийшла за проповідником із церкви. Коли вийшла на двір, як раз зійшло сонце і вона побачила, як довга тінь падала на гроби. Се була її тінь, що знов появила ся.

Опісля пішла зі старим проповідником до дому, де покріпила ся їдою й напитком і випочила до полудня. По полудни сказав він їй: Тепер вертай до свого мужа. Ти мусиш його побачити ще нині вечером!

Вона вибрала ся зараз у дорогу і дійшла до парохіяльного дому, коли вже повечеріло і проповідник ляг спати. Вона подумала, що ще не має сили й відваги показати ся свому мужови, тому пішла до господині і попросила о нічліг. Вона виглядала як жебрачка, тому господиня відмовила їй, заявляючи, що вони не можуть переночовувати таких людий. Але жінка благала далі, щоб її не викидано в ночи таку хору й збідовану. Тоді господиня позволила їй влізти в піч і там переспати ся на жмени соломи. Та господиня заповіла їй, що скоро день має винести ся, бо їй остро заборонено приймати якихнебудь волоцюг.

Другого дня встав проповідник, як звичайно, раненько і вийшов до городу. Коли дійшов до камінного стола, при якім останній раз бачив свою жінку тоді, коли виганяв її зі свого дому, увидів, що зпосеред камінної плити стола виріс корч рожі, обсипаний чудовими, розцвилими білими рожами, яких запах розходив ся по цілім городі. Тоді зрозумів, що його жінка певно дістала прощеннє та повернула до нього. Він прикликав господиню і всі слуги та став питати, чи не прийшов хто чужий до парохіяльного дому. Вони заперечували зразу, бо бояли ся, що поступили проти його приказу. Тоді став він сам усюди шукати і так дійшов до печі. Перед печею лежало трохи соломи, а коли заглянув до середини, побачив мертве тіло женщини. Він знав уже, що се його жінка, та крім того побачив на її пальци обручку. Він укляк побіч тіла, витягнув руки до неба і в тій хвили сконав, ражений ударом.

Проповідника й його жінку поховано на цвинтари у спільнім гробі.

Dänische Volksmärchen. Nach bisher ungedruckten Quellen erzählt von Svend Grundtvig. Übersetzt von Adolf Strodtmann (Leipzig, 1885), т. II, ст. 258—270.

Данський варіянт, що записав військовий лікар М. Вінтер (1795—1834) і надрукував 1822 р.[1]), не тільки ріжнить ся в подробицях від пізнійших записів, але й зменшує вину безплідної жінки. Біргіта, що втратила матір, стає на службу в лісі в одної

---

[1]) M. Winter, Danske Folkeeventyr, 1. Samling, 1823, ст. 91—101.

чарівниці. В недовзі одначе відходить від неї, затуживши за любком Андрієм. Перед відходом обертає 12 разів камінь у жорнах, якого їй стара заборонила дотикати ся. За кождим оборотом чути було одначе стогін і мала дівчина в чорнім одязі перелітала. Дівчина зімліла, а коли прийшла до себе, опинила ся дома. Вона віддаєть ся за Андрія і приводить йому 12 дітий, але всі неживі. Тринайцятього року вибрали ся обоє з мужом на цвинтар, де розцвило ся дванайцять корчів червоної рожі на гробиках дітий. Андрій спостерігає нараз, що його жінка не має тіни, і говорить переляканий, що вона певно поповнила великий гріх. Жінка признаєть ся, що зробила і вибираєть ся в світ. Коли раз молить ся самітна в церкві, спостерігає 12 дітий в білих одягах, а також показуєть ся стара чарівниця, але зникає, коли жінка взиває імени Христа. Вандруючи так, заходить вечером до одного дому, який по вході пізнає як свій власний. Вона влазить у піч і вмирає тої самої ночи. Рано знаходить Андрій спалену жебрачку, пізнає по обручці, що то його жінка і спостерігає опісля, що червоні рожі на гробиках його дітий побіліли [1]).

Менше замітний данський варіянт, що надрукував Крістензен у своїй часописи „Skattegraveren“ (1885, липень), 2—6 [2]). На приказ чарівниці вкидає тут дівчина в кирницю поза себе в новорічну ніч чотири чорні і три білі камінці. Опісля мусить дивитися в відро води, освітлене сонцем, і пробивати ножем три діточі лиця, що в воді показали ся.

Шведський варіянт [3]) подібний до данського, хоч деякі подробиці відмінні.

Одна дівчина мала віддавати ся за священника, але що її мати вмерла при породі, вона також побоювала ся сього і тому звернула ся за порадою до чарівниці. Чарівниця подивила ся їй на долоню і сказала, що їй суджено мати 12 дітий, але як хоче запобігти сьому, нехай прийде до неї на другий день по шлюбі так, як була при шлюбі, в вінци. Дівчина послухала. Чарівниця підвела її до вітрака, дала їй 12 зерен і казала ликнути. Коли поликала, в вітраку в середині щось зайойкало. — Довгий час жила вона спокійно з мужом, аж одного разу вертали

---

[1]) Пор. Zeitschrift f. Volkskunde, 1904, ст. 114—115.

[2]) Zeitschrift f. Volkskunde, 1904, ст. 116.

[3]) Euphorion, т. IV, ст. 326—327. Сей варіянт надрукував данський богослов Фрідріх Гамеріх 1839 р. Пор. F. Barfod, Brage og Idun, т. II, ст. 409—411.

вони звідкись вечером при місяци і муж, ідучи за нею, спостерігає, що жінка не має тіни. Під натиском жінка признаєть ся до гріха, а муж проганяє її, заявляючи, що як із долівки не виростуть проликнені зерна, так її гріх не може бути прощений. — Прогнана йде в світ і знаходить такого священника, що заводить її в ночи до церкви, показує їй 12 її синів, усіх священників, і приказує просити в них прощення. Вона підходила до кождого, брала за руку і просила прощення. Вони дивили ся зразу на неї з докором, але в кінци простили, по чім вона упала і вмерла на місци. — Тої самої ночи пробудив ся її муж дома, почув запах рож, розглянув ся і побачив, що з підлоги виросло 12 великих, красних рож. „Моя жінка прощена"! — подумав і в тій хвили умер також.

Чотири шведські варіянти з Фінляндії, що подає Ґ. А. Аберґ [1]), не приносять ніяких нових подробиць [2]).

Норвежських варіянтів знаємо три. В першім варіянті, що записав О. Т. Ользен [3]), виступає аж чотири сестри. Три віддають ся і вмирають при першім полозі, через те четверта боїть ся мати діти. Один чоловік радить їй піти на гроби своїх сестер і при кождім гробі повторити три рази: Я не хочу мати дітий! — Опісля вступила вона до одного священника на службу і від нього віддала ся за сусідного священника, з яким жила добре, але все ходила сумна, бо гризла ся своїм поступком. Се впало в очи мужови, але на запити вона не відповідала. Одного разу перебирала щось у скрини, зігнула ся, а муж зайшов, трутив на неї віко, притиснув і зажадав, щоби признала ся, що гризе її, інакше він не випустить її живою. Жінка признала ся, а муж так розлютив ся на неї, що прогнав її і кинув за нею ще старим черевиком говорячи: Як у сім черевику не виросте ні трава, ні цвіт, так ти не осягнеш прощення! — Жінка вернула назад до священника, в якого давнійше служила, і в день працювала, а вечером ішла до церкви й молила ся, просячи прощення. Коли говорила: Ізбави нас від лукавого! — десь зі стіни відповідав голос: Для тебе нема помилування ні тут, ні там! — Вона йшла тоді до дому, але другого вечера знов вертала. Одного разу пішов за нею священник і коли почув голос із муру, сказав голосно: Так, дійсно знайдеть ся для тебе прощеннє і тут і там! — Він завів її на

[1]) G. A. Aberg, Nyländska folksagor, 1887, ст. 182, ч. 149—152.

[2]) Пор. Zeitschrift f. Volkskunde, 1904, ст. 116.

[3]) Ny illustreret Tidende, IX, ч. 53, ст. 478 (Kristiania, 1882).

вежу, дав у руки євангеліє і казав не рушати ся, хочби хто кликав її й лякав, доки він сам не прийде по неї. І дійсно їй показували ся її родичі, свояки, муж, приятелі, в кінци вибухло жерело в вівтари, вода поплила з нього по церкві, на воді появила ся дошка, а на ній сім хлопчиків, що протягали до неї руки і кликали: Мамо, мамо! — Але вона не дала звести себе і видержала до кінця. Досвіта прийшов священник, вивів її з церкви і казав бігти швидко до мужа, щоби прибігла ще перед сходом сонця. Вона прибігла, але сторож не схотів впустити її. Тимчасом засвітив на неї соняшний промінь і вона згинула, вспівши заледви добігти до пекарні до печі. Зараз вийшов на двір і її муж, глипнув на город на черевик, що викинув за нею, а в нім виросла чудова трава й цвіти. Кинув ся шукати жінки і знайшов її неживу в печи. Тепер зрозумів, що хоч який великий був би гріх, то ласка Господня ще більша.

В другім норвежськім варіянті П. Х. Азбєрнзена[1]) попадя все зітхає і на питаннє мужа виявляє, що убила трьох синів (розумієть ся перед уродженнєм, бо інакше він знав би). Муж каже їй кождого четверга в вечер по черзі йти до церкви і просити в синів прощення. Два старші плюють на неї і говорять: Тьфу, стидай ся! — Третій заявляє: Бідна мати! Твої гріхи прощені! — Та священник каже їй іти в світ, при чім ударивши палицею в мурований комин, заявляє: Як із сього каміня не можуть вирости лілії, так не можеш ти бути ніколи щаслива! — По довгих літах вандрівки вона зайшла до дому свого давного мужа, що оженив ся з другою, та впросила ся переночувати коло комина. Рано знайдено її неживу, а довкола неї повиростали з комина лілії. Коли се священник побачив, розплакав ся, поховав її гарно і на похороні виголосив прощальне слово.

В третім норвежськім варіянті, що записав Мольтке Мое[2]), оповідаєть ся, що чарівниця радить дівчині, яка бояла ся родити діти, зірвати з яблінки у свого батька 12 яблок, бо стілько мала би виродити дітий, вкинути їх у студню і сказати: Як не можуть сі яблока вернути ся на своє місце, так не можу я родити діти і так само не зможе моя душа дістати ся до неба! — Опісля віддаєть ся, чоловік підпоює її добрим вином і витягає від неї тайну, по чім виправляє її до Риму на прощу, просити папу, щоб відпустив їй гріхи. Але швидше з камінної долівки

[1]) Euphorion, IV, ст. 329.
[2]) Тамже, ст. 329—330.

виростуть рожі й лілії, як вона спокутує гріхи! — Папа заводить її на ніч до церкви, там лякають її всякі чудовища, але вона видержує, гріхи прощені їй, вона вертає до дому, ночує в кухни непізнана і вмирає. Рано муж пробуджуєть ся і бачить, що з камінної підлоги повиростали рожі й лілії і пізнає, що її гріхи прощені, але віднаходить її вже неживу [1]).

Перейдім до французьких варіянтів.

В першім бретонськім варіянті [2]) оповідаєть ся, як женщина ставши безплідною при помочи лікаря, висповідала ся і за покуту мусіла три ночи стояти гола в ріці та тримати в руці над головою дубову галузку, одержану від сповідника, яку хотіли відобрати їй ріжні звірі, але вона не пустила її. Коли по третій ночи вертала ранком до дому, стрітила священника, монаха й монахиню. Се були її діти, які вона мала привести. Вони поздоровляли її приязно на знак, що простили їй. В три дни опісля вона умерла, а її душа пішла до неба.

Замітне, що тут тримає грішниця в руці над головою галузку, як у коропецькім варіянті тримає карточку, що дістала від священника.

В другім бретонськім варіянті [3]) оповідаєть ся, як Берета бачучи свою сестру при злогах серед страшних болів, постановляє не виходити за муж, доки не постарієть ся та не буде мати страху, що ще може родити діти. Вона й держить ся сеї постанови, але дійшовши до 28 року життя, умирає несподівано. Найблизшої ночи по похороні отворюють ся нагло двері в помешканню родичів і небіжка появляєть ся овинена в простирало, яким була накрита, з вінцем на голові, підходить до кімнати родичів і споглядає на них із великим жалем. Вона виявляє охоту задержати ся, але оглянувшись, зміняє з розпукою

---

[1]) Инші скандинавські варіянти пор. Euphorion, IV, ст. 330 і Germania, XXVIII, ст. 114.

[2]) F. M. Luzel, Légendes chretiennes de la Basse-Bretagne, т. II (Les litératures populaires de toutes les nations, т. III. Paris, 1881), ст. 207—210: La femme que ne voulait pas avoir d'enfants. Також Mélusine, 1877, ст. 325; і т. IX, ст. 61—64. Пор. Euphorion, IV, ст. 331.

[3]) Eugène Rolland, Faune populaire de la France. Tome V. Les Mammifères domestiques. Noms vulgaires, Dictons, Proverbes, Légendes, Contes et Superstitions. Paris, 1882, ст. 251, ч. 52. — В сім томі говорить ся про отсі звірята: Le Boeuf, Le Mouton, La Chèvre, Le Cochon, Le Cochon d'Inde, Le Lapin domestique. Також Caliste de Langle, Le Grillon, légendes bretonnes, 1860, ст. 139: La vierge Berhette aux sept petits cochons. Пор. Germania, 1883, т. XXVIII, ст. 112—115.

замір, бо бачить, що за нею біжить семеро білих розюшених поросят і поквікують жалісно як діти, що просять груди у матери. В дальших ночах повторяєть ся та сама історія. Сих семеро поросят — се були діти, які вона була би привела, якби була віддала ся. Отся переміна і отсе переслідуваннє були карою неба. Кара кінчить ся бенкетом, що уладжують собі малі поросята, зїдаючи свою матір. Зараз по сім сумнім празнику переміняють ся поросята на сімох гарних хлопців і відлітають до неба.

В иншім подібнім варіянті [1]) ненароджені діти мають під видом поросят так довго переслідувати свою помершу матір, поки кожде з них не вкусить куска її тіла і не осягне через те хрещення кровю. По закляттю священника вони обїдають їй ноги, а опісля перекидають ся в сімох хлопчиків.

В третім бретонськім варіянті [2]) женщина грішить без злої думки, тілько через необережність приводить на світ троє мертвих дітий. Вона сповідаєть ся, а священник каже їй за покуту піти о півночи на кладовище, обійти девять раз церкву і відмовляти при тім покутну молитву. Там явили ся їй діти, незвичайно бліді й сумні. Один син був би став офіцером, другий адвокатом, донька монахинею. Всі вони робили докори матери, що вона вчинила з них мертві тіни. Мати упала непритомна і швидко потім умерла.

Четверта бретонська леґенда [3]) властиво сюди не підходить, бо в ній мати, Івона, убиває своїх пятеро дітий по народженню вже, а коли опісля молить ся на їх гробиках, вони появляють ся в виді вивірок і роздирають її. Є також подібна бретонська пісня про покритку [4]).

Італійських варіянтів знаємо два.

В полуднево-італійськім варіянті [5]) оповідаєть ся про дівчину, що прогрішила ся, постановивши зі страху перед родами віддавати ся аж у старости. Коли опісля звернула ся з сим грі-

---

[1]) Revue de traditions populaires, 1892, т. VII, ст. 86—87. Пор. Изборникъ Кіевскій, 1904, ст. 348.

[2]) Revue des traditions populaires, 1891, т. VI, ст. 751—752. Пор. Изборникъ Кіевскій, ст. 348.

[3]) A. Le Braz, La légende de la mort chez les Bretons, 1902, I, ст. 336. Пор. Zeitschrift für Volkskunde, 1904, т. XIV, ст. 117.

[4]) F. M. Luzel, Gwerzion Breiz-Izel, II, ст. 533.

[5]) Corazzini, I componimenti minori della letteratura popolare italiana (1877), ст. 470: La bigotta. Сей варіянт походить із Беневенту. Пор. Euphorion, IV, ст. 331.

хом до сповідника, він не дав їй розгрішення, тілько відіслав до папи. Папа казав замкнути її в темницю. Там побачила вона в ночи наперед молодого священника, що пробував молити ся, але безуспішно, потому монахиню, що так само не могла молити ся, в кінци монаха. Він зловив її за коси і потягнув до пекла. Се були ті ненароджені діти, яким вона не хотіла бути матірю.

В корсиканськім варіянті [1]) жінка три рази убила свій плід. Коли вона висповідала ся з сього гріха, казав їй священник принести ті сорочки, в котрих сповнила злочин і повів її до церкви. Там потряс сорочками, а з них вискочили три жаби і почали бігати по церкві. Потім одна вискочила на вівтар, друга на стіну, третя в бічну каплицю. Се були три сини жінки. Один був би став епископом, другий знаменитим малярем, третій ученим священником. Опісля дав священник жінці меч і чашу і казав їй принести води зі студні, якої стеріг семиголовий смок. Коли вона убє смока і зачерпне води, буде спасена. Вона пішла до керниці і пробувала убити мечем смока, але кілько разів махнула ним, вскакували поміж неї й смока три жаби так, що вона не могла нічого вдіяти. В кінци вона повбивала жаб, але тоді кинув ся на неї смок і пірвав її на кусні.

Цікаво, що ся леґенда відома також Індіянам північної Америки [2]), в якій діти являють ся в виді рибок.

* * *

Ось такі варіянти леґенди знаємо доси з друкованих збірок. Усіх їх є 25. З того 2 українські, 6 німецьких, 11 скандинавських (3 данські, 5 шведських, 3 норвежські), 4 французькі, 2 італійські. Основа у всіх варіянтах однакова, але подробиці зміняють ся. І так:

Чари довершують ся через те, що дівчина: 1) Поликає зернята овочів. 2) Вкидає в студню позад себе яблока, колики або камінці. 3) Висловляє бажаннє не мати ніколи дітий на цвинтари. 4) Обертає жорна о північи 12 раз у противний бік, як звичайно, і наслідком того приводить 12 неживих дітий. 5) Стинає головки засіяного власноручно маку.

Вина грішниці виявляєть ся: 1) Через утрату тіни у грішниці. 2) Через її признаннє до гріха.

---

[1]) J. B. Frédéric Ortoli, Les contes populaires de l'ile de Corse (Paris, 1883), ст. 5—8, ч. 2: Les trois crapands. Пор. Изборникъ Кіевскій, 1904, ст. 347.

[2]) Stokes, Indian fairy tales, 1880, ст. 236. Пор. Euphorion, IV, ст. 332.

Коли грішници задають священники покуту і вона сидить у церкві, то їй являють ся там:

1) Самі тілько ненароджені діти. 2) Також ріжні чудовища, що силкують ся вивабити її з зачарованого колеса і усмертити. Коли являють ся діти, то в ріжних видах: людий, поросят, вивірок, миший, жаб, гусят.

Число дітий буває ріжне, але звичайно епічне: троє, семеро, дванацятеро. Деколи являєть ся їх четверо. Те епічне число часто повторяєть ся в леґенді. В варіянті Ґрундтвіґа кидає грішниця 7 камінців у студню, жиє з мужом 7 літ, вандрує по світі 7 літ, в церкві являєть ся їй 7 дітий (4 сини і 3 доньки). В варіянті Вінтера виновниця обертає 12 разів камінцем, приводить на світ 12 неживих дітий, жиє 12 літ з мужом, на знак прощення їй гріхів розцвитає на гробиках її дітий 12 корчів рожі.

Смерть заскакує виновницю в одних варіянтах у церкві, в других дома (в скандинавських у печи). Так само гріх в одних варіянтах виновниці прощений, в других непрощений.

З побутового боку варта зазначити, що подія відбуваєть ся в українських варіянтах між селянами, в скандинавських між попами (лише в Вінтеровім виновниця селянка), в німецьких між панами і ґрафами.

Деякі дрібні мотиви вандрівного характеру зайшли в леґенду з казок.

Мотив про ночованнє в церкві при небіщику подибуємо в численних казках і мітах. Звичайно ночує герой три ночи, а кожда дальша ніч буває страшнійша від попередної. Раз він виходить побідно з заставлених на нього сітий, иншим разом гине. Заховуєть ся в казці так само, як і тут, що не сміє рушити ся з місця, ні видати з себе ніякого звука, ні кричати зі страху, ні відповідати ніяким словом, хоч би не знати хто говорив до нього і хочби не знати що діяло ся довкола нього. В леґенді ночованнє в церкві має таке саме значіннє, як у казці, а ненароджені діти ідентифікують ся тут із небіщиками, через що вони й можуть показувати ся то як живі особи, то як тіни, то як ріжнородні звірі. Такі прикмети мають власне небіщики.

Мотив про притисканнє віком, щоб добути признаннє до чогось (як у норвежськім варіянті Ользена), приходить також у казках (прим. Покотигорошок).

Мотив, що молодиця гине, коли освітить її сонце (також у варіянті Ользена), приходить у казці про сніжницю, яка гине

зблизившись до огню (пор. В. Лесевич, Оповідання Р. Ф. Чмихала, ч. 23).

Мотив у корсиканськім варіянті, що виновниця має зачерпнути води зі студні, якої стереже смок, і принести, повторяєть ся часто в казках, але звичайно кінчить ся добре, тут же виновницю смок роздирає.

Зазначимо ще деякі цікавійші подробиці поодиноких варіянтів.

В українськім варіянті з Головецька мотив про зачинюваннє дітий і про відкриттє злочину зовсім не розроблений. Зазначено тілько загально, що молодиця зачинила діти, але чому, не пояснено. Нема згадки про мужа і про його незадоволеннє з неплідности жінки. Видно одначе, що молодицю гризе сумліннє, коли вона сама звертаєть ся до священника з просьбою задати їй покуту. Мотив покути вже розроблений. Діти являють ся молодици не в людськім виді, але в гусячім. Неясно, кого має представляти стара гуска. Число гусят не подане. Гусята рвуть шматками маму так, що з неї остають тілько кости. Молодиця ночує в церкві три ночи, а заводить її туди і виводить паламар, а не священник.

Коропецький варіянт сходить ся з попереднім у тім, що мотив про зачинюваннє дітий також не розроблений, а замість мотиву про відкриттє злочину представлена грижа сумління виновниці і її бажаннє відпокутувати гріх. Заводить її на ніч до церкви священник, а не паламар, ночує одну ніч, а не три, являєть ся їй троє дітий у власних особах (дві доньки і син) і докоряють їй, а в кінци син роздирає її. Муж не виступає активно і в сім варіянті і сим ріжнять ся українські варіянти від инших. Понадто сей варіянт має ще свою спеціяльну прикмету, яка відзначує його від усіх инших. Се гумористичне закінченнє, в якім виведені на сцену попадя й її кухарка, що падають із драбини. Се чисто український додаток, витворений у нас. Так само з чисто галицьких відносин узяте, що піп іде до дідича на забаву (карти), з яким добре жиє.

Про росийську леґенду сказано висше, що вона властиво не належить до сеї ґрупи. Коли в ній молодиця стягає на себе гріх за приспаннє дитини, то сей гріх, якого жерелом є тілько недбальство та неувага, не рівний попередному, зробленому з премедитацією та з обдуманою з гори цілею.

Дальше найблизші до нас теріторіяльно німецькі варіянти. Деслявський варіянт (із німецької Чехії) подає як мотив зачи-

нювання дітий — страх, утратити красу через породи. Виновниця сіє перед сходом сонця мак, а опісля стинає головки. Переслідувана снами, виявляє свій злочин мужови (ґрафови). Вибираєть ся разом із ним до папи просити прощення. Замкнена в церкві бачить без голов своїх четверо дітий (епископа, монахиню, музика й дідича). Ночують обоє з мужом у церкві, одної ночи разом, другої окремо і другого ранку знаходять із виновниці тілько одяг та бачать, як голуб (душа) із церкви вилітає. В трьох инших німецьких варіянтах душить виновницю гадюка, що обвиваєть ся їй довкола шиї.

Найкрасше розвинені скандинавські варіянти леґенди, а між ними данський Ґрундтвіґа. В нім виступають попи й селяни. Діти появляють ся в людських постатях. Являють ся виновници також ріжні страхи.

В варіянті Вінтера селянка обертає жоренним каміне́м у противний бік проти заборони господині (чарівниці). Вина виявляєть ся через брак тіни у виновниці. Молодиця вибираєть ся сама у світ. Діти в церкві прощають їй, вона вертає домів і умирає, а на знак прощення червоні рожі на гробах дітий біліють.

В варіянті Гамеріха виновниця зачиняє діти зі страху перед породом, проликнувши 12 зерен під вітраком. У церкві бачить 12 синів священників, що також прощають їй вину, на знак чого дома з підлоги виростає 12 рож.

В варіянті Ользена три сестри умирає в полозі, тому четверта зі страху зачиняє діти, виголошеною формулкою. В церкві чує голос, що для неї нема помилування ні тут, ні там, а все таки дістає прощеннє. Гине від соняшного проміня, що освітлює її. На знак прощення виростає в викиненім черевику трава і цвіти й тоді муж виновниці переконуєть ся, що ласка божа більша від гріха.

В варіянті Азбєрнзена муж прогнавши жінку виновницю, женить ся другий раз. Про утрату тіни нема згадки. На знак прощення виновници, виростають із комина лілії. Виновниця вертає до дому і умирає, а муж ховає її і на похороні виголошує прощальне слово.

В варіянті Мольтке Мое муж витягає тайну від виновниці підпоївши її.

У французькім варіянті Лізеля жінка стає неплідною за порадою лікаря, а не чарівниці. Держить три ночи під ряд галузку в руці. Діти (священник, монах і монахиня) прощають їй.

В другім французькім варіянті дівчина умирає незамужна і за те мусить поносити кару. Вона приходить по смерти до родичів, а за нею вбігає 7 поросят (себто 7 ненароджених дітий) і зїдають її, а самі перекидають ся у хлопців і летять до неба.

В полуднево-італійськім варіянті дівчина не хоче віддавати ся також зі страху перед породом. Звертаєть ся до папи за покутою. Папа замикає її в темници (не в церкві). Там бачить свої діти. Один син, монах, тягне її за коси до пекла.

В корсиканськім варіянті сповідник каже принести виновници ту сорочку, в якій сповнила злочин. З неї вискакує три жаби. Сповідник посилає виновницю по воду, якої стереже смок. Вона хоче вбити смока, але замість нього вбиває жаби, а смок роздирає її.

Познакомившись так із віруваннєм і леґендою про зачинюваннє дітий, бачимо, що віруваннє оперте на переконанню, що кождій женщині призначене з гори число потомків, яких вона має полишити по собі. Одначе те призначеннє можна оминути при помочи надприродної сили. Ся сила є витвором злої істоти, яка вічно змагаєть ся з доброю істотою. Поняттє добра і зла вроджене кождій людині, тому боротьби між доброю і злою силою не можна зводити все у нас до науки Маніхеїв та до Ормузда й Арімана. Хто знає ріжницю між добром і злом, може на кождім місци, незалежно від когонебудь, представити собі конфлікти між ними та їх вислід у безчисленних комбінаціях. І хто знає віруваннє про зачинюваннє дітий, може на його основі утворити собі леґенду незалежно від того, що її витворено вже на иншім місци. Віруваннє сповняє тут ту задачу, що в релігії доґмат, леґенда — що в релігії притча. Одно є теоремою, друга практичним вислідом її.

Далі буде подана пісня на сю саму тему. Треба припускати, що пісня, як і леґенда, витворила ся впрост із вірування. Чи леґенда й пісня витворили ся рівночасно, чи одна швидше, друга пізнійше, і в якім саме часі, на се тепер не можна відповісти задля браку відповідних даних, на яких можна було би оперти ся. У всякім разі віруваннє, як се вже раз зазначено, дуже старинне, хочби з огляду на його примітивність.

З сього погляду виходить сам висновок, як ми дивимо ся на відносини варіянтів леґенди у ріжних народів. Вони не повстали в однім місци та розповсюднили ся тілько через вандрівку сюжету. Вправді і вандрівка не виключена, а навіть слідна в де-

яких близших до себе народів. Та все таки місць повстання леґенди було більше. Одно таке місце було і серед нашого народа. Про се свідчать оба українські варіянти леґенди, які ріжнять ся так сильно від усіх инших, при чім коропецький носить на собі ще й гумористичну закраску.

III. Поетичні перерібки легенди про неплідну матір.

Незвичайна тема леґенди звернула на себе завчасу увагу не тілько записувачів, але й поетів, і як мало яка инша стала предметом поетичного оброблення. Аж три скандинавські і два німецькі поети звіршували її в окремих поемах, при чім оба німецькі поети покористували ся спільно одним варіянтом скандинавської леґенди. Хронольоґічно йдуть наперед дві скандинавсхі (докладнійше: данські) поеми, потім дві німецькі, в кінци знов скандинавська. Скандинавські поети Шак Штафельдт і К. Гавх користували ся при писанню своїх поем або рукописними варіянтами леґенди, або зачутими просто від оповідачів, бо друкованими не могли: Їх іще не було. Третій міг уже користувати ся й друкованими. Оба німецькі поети Франкль і М. Лєнав [1]) познайомили ся з леґендою ось при якій нагоді.

Зимою 1835 р. поступили до Відня по дорозі до Італії два молоді Шведи, Ц. В. Бетіґер (C. W. Böttiger), пізнійше професор в Упсалі, і Ц. А. Гаґберґ (C. A. Hagberg), пізнійше професор у Люнді. Вони зайшли до срібної каварні, що була тоді збірною точкою літератів. Там познайомили ся вони з М. Лєнавом і його приятелем Франклем. Лєнав попросив Гаґберґа, який говорив плавно по німецьки, щоб оповів йому кілька страховинних історій зі своєї вітчини. Гаґберґ згодив ся радо, але запропонував перейти з гамірливої каварні до якої тихої винарні, де було би вигіднійше оповідати. Коли се стало ся, почав Гаґберґ свої оповідання, між якими була й наша леґенда. Вона так захопила Франкля й Лєнава, що оба постановили обробити її поетично. Наперед обробив її Франкль у поемі „Бездітна“ [2]),

[1]) Nikolaus Lenau се літературний псевдонім поета; правдиве його імя: Nikolaus Franz Niembsch von Strehlenau.

[2]) „Die Kinderlose“, надрукована перший раз у Wiener Zeitschrift für Kunst, Litteratur, Theater und Mode, 1836, ч. 66—68, а пізнійше у збірнім виданню поезій.

а опісля Лєнав у поемі „Анна“ [1]), під якої титулом зазначив навіть: „Nach einer schwedischen Sage“ [2]).

Пригляньмо ся всім отсим поемам.

Данський поет Шак Штафельдт (Schack Staffeldt, 1769—1826) обробив леґенду віршом п. н. „Den ottende Son“, що появила ся друком 1804 р. [3]), але вона ще дальша від скандинавської леґенди, як та, що опрацював М. Лєнав. Тут дівчина Тора (Thora) шукає у знахарки в лісі помочи не з боязни перед родженнєм, але щоби затаїти перед своїм судженим, що вже носить під серцем овоч забороненої любови. Опісля відбуваєть ся вінчаннє. Проходить сім літ, а Тора приводить у сім часі мужови семеро дітий. Тоді являєть ся перед її ліжком чортик із темним лицем і лисою головою та домагаєть ся від неї молока, що вона йому колись пообіцяла. По двох місяцях Тора зниділа від ссаня і згинула, а чортик, що за той час став сильний і великий, повбивав тої самої ночи її семеро дітий.

Далеко близше до данської леґенди, що записав М. Вінтер, стоїть баляда К. Гавха (1790—1872) [4]), п. н. „Det draebte Barn“ [5]), надрукована перший раз 1819 р.

Панна Мехтильда вертає зі своїм судженим з ловів до замку. Музика грає при святочнім обіді, але Мехтильда покидає розбавлених гостий, іде зі служницею до ліса і плаче, що швидко втратить дівочу красу, про що нагадувала їй бліда молодиця, яку бачила, як давала груд дитині. Служниця обіцяє зарадити лихови. Коли Мехтильда сидить вечером неспокійна в своїй кімнаті, входить стара баба і заявляє, що розжене її журу, коли вона о півночи прийде до млина в лісі. Мехтильда забуває в обіймах судженого про се і нагадує собі аж по кількох місяцях, коли служниця шепнула їй, що поясок уже не сходить ся. Мехтильда викрадаєть ся тоді о півночи з замку мужа до ліса. В лісі переходить її біло одягнена пані і остерігає перед задуманим ділом, але Мехтильда таки йде до млина. Там жде на

---

[1]) „Анна“ надрукована перший раз у збірнику поезій Лєнава: Neuere Gedichte, Stuttgart, 1838, ст. 275—304 і в инших виданнях передруковувана.

[2]) Euphorion, IV, ст. 323—324.

[3]) Schack Staffelds Digte, 1, 155 = Chr. Winther, Danske Romanzer hundrede og fem 1839, ст. 94. Пор. Zeitschrift f. Volkskunde, 1904, ст. 115.

[4]) Iris, Nytaarsgave for 1819, udg. af Johan Carsten Hauch, ст. 47—49 = Chr. Winter, Danske Romanzer 1839, ст. 334. Пор. Zeitschrift f. Volkskunde, 1904, ст. 115.

[5]) Друкована пізнійше п. н. „De syv Börn“. Пор. Hauch, Lyrisk Digte, 2. Udg. 1854, ст. 198.

неї стара баба, витягає заставку і пускає воду на колесо: Коли хочеш, каже до неї, заміняти свою журу за дівочу красу, твоя дитина мусить оплатити се своєю кровю. — Мехтильда годить ся і паде по сім непритомна. Коли приходить до себе, тішить ся, що чуєть ся молодою і стрункою. Заглянувши до коша, бачить одначе на камени краплі крови і чує виск дитини. Вона мліє і зімлілу приносять її до дому. Від тої пори вона не може глянути в лице жадній дитині. Не можучи перенести душевної муки, признаєть ся до всього мужови, що розлючений проганяє її. Одягнена бідно й жебраючи вибираєть ся вона на прощу до Льорета (Loretto). Там паде нежива перед образом Богородиці, бо пізнає в Богородиці паню, що остерігала її, а в Ісусі свою дитину, розмелену каменем у млині.

І в Гавха і в Шака Штафельдта тратить грішний вчинок женщини свою головну ціху, бо вона жертвує не перед замужем свої будучі діти темним силам, але позбуваєть ся вже зачатого плоду задля марниці або якоїсь химери. Сій збільшеній вині відповідає й острійша відплата. Про прощеннє грішници перед смертею нема мови. Одно й друге уймає одначе краси леґенді.

Менше відступає від народньої леґенди вірш І. Фібіґера [1]), оголошений 1865 р. п. н. „Praestens Hustru“. Хоч у нім переноситься вся подія в часи хрестоносних походів та прикрашуєть ся ріжнородно, то всеж головні риси сходять ся з верзією С. Ґрундтвіґа: Сцена з чарівницею в млині; відкриттє злочину через брак тіни у провинниці; розцвилі рожі на камени по смерти провинниці.

Дуже близько до леґенди С. Ґрундтвіґа стоїть поема Франкля. Найважнійша зміна в нього — се число дітий; замість семеро виступає їх дванацятеро, шість хлопців і шість дівчат. Поза тим усі головні моменти такі самі. Видно, що варіянт, який оповідав Гаґберґ, був майже ідентичний з Ґрундтвіґовим, а Франкль, надаючи йому поетичну форму, йшов вірно за оповідачем.

Франкль переносить нас у своїй поемі до Дронтгайму, де сидить зимовою порою веселе товариство при весільній вечері. На годину перед північчю встає панна молода зза стола і висуваєть ся неспостережено з міста в сторону вітрака. Побоючись утратити красоту, молода не хоче родити дітий, тому

[1]) J. Fibiger, Nogle Sagn, 1865, ст. 45—86. Пор. Zeitschrift für Volkskunde, 1904, ст. 116.

попросила якусь старуху зачинити їх у неї. Старуха дала їй дванайцять зерен пшениці і казала по одному кидати на камінь, а сама виголошує якісь замовлювання. Скоро молода поставила перше зерно, зняла ся віхура, що пустила в рух вітрак. Зерно розмололо ся і в сій хвилі вона почула виск. Молода злякала ся, але на приказ чарівниці мусіла далі кидати зернята. По змеленню всіх зернят побігла до дому так, що її неприсутности ніхто не завважив.

Від тої пори минуло кілька літ. Одного разу сиділа вона вечером зимовою порою зі своїм мужом у хаті, а коли він почав нарікати на її безплідність і самітність, вибігла з хати на двір. Він злякав ся і побіг за нею, а що місяць світив ясно, спостеріг, що від її особи не паде тінь на сніг, і здогадав ся якогось великого злочину з її боку. На домаганнє мужа жінка признаєть ся до вчинку, а тоді він проганяє її з дому:

So sei verflucht, wie du mich nicht beglückt!...
Gespenst, was willst du meine Knie umschliessen!
Wie du verstiesst die menschliche Natur,
Stoss' ich dich fort von mir, und eher spriessen
Des Frühlings Rosen auf aus dürrem Grund.
Eh sich der Gnade Quellen dir ergiessen,
Und zwischen mir und dir ist mehr kein Bund.

Минуло знов кілька років. В одній церкві клячала покутниця, затоплена в молитві, і не зважала, що вечером порозходили ся всі побожні домів. О півночи вона спостерігає шістьох хлопців і шість дівчат, що йшли до вівтаря і пізнає в них ті діти, що мала вродити. Вона просить у них прощення, дістає його і по сім паде мертва на землю. В тій самій хвили пробуджуєть ся її муж, спостерігає на помості кімнати розцвилі рожі і тим способом довідуєть ся, що прогнана дістала у Бога прощеннє [1]).

Значно ширше оброблена поема М. Ленава. Акція відбуваєть ся в ній в аристократичній сфері і не в холодній півночи, але в теплім підсонню полудня. Ми стрічаємо ся з героїнею, панною Анною, в тій хвили, коли вона купаєть ся в озері, оглядає красу свойого тіла в його зеркалі і самовлюблено говорить:

Wenn so schön ich immer bliebe!
Muss dies Bild denn auch vergehn?

[1]) Euphorion, IV, ст. 324—325.

Як раз тоді виходить із поза корчів старуха, почула слова Анни і відповідає їй:

Wie dein Bild im Wind zerfuhr,
Würden deine Kinder holen
Deiner Schönheit letzte Spur.

Колиж хоче свою красу заховати:

Kommt ein Mann, um dich zu freien,
Eile du zu mir geschwind:
Und ich will den Leib dir feien,
Dass du nie empfängst ein Kind.

Анна обіцяє прийти до старухи в відповідний час. Коли опісля рицар Еріх, що по старомодному співаючи при звуках цитри під вікнами, здобуває її любов, вона приймає її і звертаєть ся до чарівниці по обіцяну поміч. Чарівниця веде її до вітрака, здіймає з її пальця перстень від Еріха, виймає з мішочка сім зерен пшениці і каже вкидати по одному крізь перстень на камінь. Що камінь розітре зерно, рознесеть ся з під нього приглушений зойк діточий. По сій церемонії звертає чарівниця Анні перстень і заявляє, що тепер не втратить краси:

Nie ergreift dich, bist gesichert,
Jammervolles Mutterglück!

Незадовго Анна виходить за муж, при чім відбувають ся великі паради і роскішна гостина. Всі подивляють її красу. Та коли в ночи опинила ся коротко на самоті, почула легкий шум озера, а від сторони вітрака знов приглушений зойк діточий.

Від тої пори пройшло сім літ:

Anna wird im Land besungen
Als die allerschönste Frau;
Sie empfängt die Huldigungen,
Wie die Rose ihren Tau.

Нераз оглядає вона себе в зеркалі, але тоді все прочуваєть ся їй приглушений зойк. Раз вибрала ся вона з мужом до сусідів кінно на хрестини. До свого замку вертали вечером при місячнім світлі. Анна їхала вперед, Еріх по заді за нею і нараз добачує, що від її тіла не паде тінь:

Sieht er ihres Pferdes Schatten
Um die Reiterin verkürzt,
Und das Bild erschreckt den Gatten,
Ob sein Weib vom Ross gestürzt?
Nein, sie sitzt! „Gott sei uns gnädig“!
Ruft er aus. — „Verfluchtes Weib!
Nur dein Ross, als ging es ledig,
Keinen Schatten wirft dein Leib!“

Дома паде Анна на коліна перед мужом і признаєть ся до гріха. Він не милує її, але проганяє з дому:

„Unweib“! — ruft er mit Entsetzen —
„Wäre deine Schönheit hin!
Mit den unterschlagnen Schätzen,
Grässliche Betrügerin!

Eile fort aus meiner Kammer,
Eile fort aus meinem Haus!
Fahre hin in Not und Jammer!
Fluchend stoss' ich dich hinaus.
Dir so wenig wird vergeben,
Wie aus dieser Diele je
Frische Rosen sich erheben!
Weh, verfluchtes Weib, dir weh!"

З плачем пішла Анна в світ і ходила так, жиючи з милостині, повних сім літ. По сімох літах стрічає її в лісі в часі відпочинку пустельник, і хоч вона перед ним не сповідала ся, говорить:

Anna, hebe dich vom Grunde!
Komm, du hast genug geweint;
Des Erbarmens milde Stunde
Deinem Kummer auch erscheint.
Folge mir zur Waldkapelle!

Заводить її до каплиці і каже просити прощення в тих, кого увидить. Анна ввійшла до каплиці. На вівтари світить ся сім свічок, але без свічників. Зі стелі звисає лямпа, але без шнурка. На стінах образи, але тілько в тьмавих зарисах. Нараз просуваєть ся побіч неї до вівтаря сім світляних постатий і мовчки клякають зі зложеними руками. Анна звертаєть ся до них із просьбою:

Meine ungebornen Waisen,
Ach, verzeiht ihr, was ich tat?
Grausam frevelnd ausgestossen
Hab' ich euer keimend Herz
Von den Freuden ausgeschlossen,
Von dem trauten Erdenschmerz!"

Тіни звернули ся до неї, усміхнули ся німо і кивнули головами, на знак, що прощають. У тій хвили пустельник обіймає її і виявляєть ся, що він не пустельник, але смерть. Анна паде мертва, а Еріх пробуджуєть ся дома і спостерігає на помості повно рож. Перед ним просуваєть ся тінь Анни і звертає йому золотий перстень. Еріх здіймає зі стіни припорошену цитру і починає співати:

Hab' ein Schloss und finstre Wälder,
Berge hab' ich, reich an Erz,
Muntre Herden, goldne Felder,
Und nach dir ein krankes Herz [1])!

Хоч оба поети, Франкль і Ленав, слухали оповідання рівночасно від одної особи, то, як бачимо, при обробленню теми не однаково поступали. Вже зі зверхного вигляду поеми ріжнять ся. Франклева складаєть ся з трьох частин, які відповідають трьом головним моментам: Вині, її відкриттю і прощенню.

[1]) Lenaus Werke in zwei Teilen. Auf Grund der Hempelschen Ausgabe neu herausgegeben mit Einleitungen und Anmerkungen versehen von Carl August von Bloedau. T. I, ст. 315—326. — З инших німецьких поетів дотикав ся сеї поеми ще І. Мілер (Hans Müller von der Leppe) у книжці „Kronberger Liederbuch (Frankfurt a. M., 1895), ст. 62: „Fluch der Eitelkeit", та в нього ввесь чудесний елемент усунений.

Ленавова поема складаєть ся з пятьох частин, при чім три перші змальовують, як повстала вина, а аж четверта і пята частина відповідають другій і третій частині у Франкля. Ріжнять ся вони також у представленню річи. В Ленава жених — богатий рицар; Анна йде до чарівниці ще заздалегідь до весілля, при чім пшеничні зерна вкидає на камінь крізь перстень, що дістала від судженого; брак тіни у жінки завважує муж у часі кінної їзди з хрестин, при чім тінь коня, на якім сидить жінка, видна; прогнана жінка не сповідаєть ся ні перед ким, а до каплиці заводить її смерть у виді пустельника. Є ще й ріжниці в подробицях, що надають поемі романтичної закраски. Поема Франкля стараєть ся віддати народній тон, Ленав сього не робить, тому його поема має наскрізь характер літературного твору.

IV. Народня пісня про неплідну матір. Її відносини до пісні про Христа й Самарянку.

В цитованій повисше праці про „Духовный стихъ о грѣшной дѣвѣ“ звязав Юл. Яворський нашу леґенду з піснею про Христа і Самарянку. Се приневолює нас задержати ся на сій пісні з двох причин: 1) Пісня про Христа й Самарянку має за основу літературне жерело. Утворив її простий чоловік, почувши — найшвидше в церкві — євангельську леґенду. Сею леґендою покористував ся також якийсь письменний чоловік, можливо духовний, або близький до церковних кругів, і утворив на її основі духовну віршу. Порівнаннє євангельської леґенди, духовної вірші і народньої пісні дає нам змогу не тілько побачити ріжницю межи творчістю двох суспільних кляс, але і вглянути близше в саме нутро народньої творчости. 2) Пісня дає нам нагоду сконстатувати, як треба бути обережним у фолькльорних працях при наводженню споріднених мотивів та при робленню з них відповідних висновків.

Пригляньмо ся наперед євангельській леґенді, яку наведу в українськім перекладі.

А.

„Коли Ісус довідав ся, що Фарисеї прочули, що він більше учеників приєднує і хрестить, ніж Йоан — хоч сам Ісус не хрестив, тілько ученики його — покинув Юдею і пішов знов у Галилею.

Йому випадало проходити через Самарію. Прийшов він до самарського міста Сіхара, близько села, що дав Яків Йосифови, свойому синови. Там була Яковова керниця. Ісус утомлений дорогою, сів так на керници. Се було коло шестої години. Прийшла женщина з Самарії зачернути води. Ісус сказав їй: Дай мені напити ся! — бо його ученики відійшли до міста купити поживи.

Каже йому женщина Самарянка: Як ти, будучи Жидом, просиш пити у мене, женщини Самарянки? Адже Жиди не стикають ся з Самарянами!

Відповідаючи їй, сказав Ісус: Колиб ти знала дар божий і хто говорить тобі: Дай мені пити! — ти просила би його і він дав би тобі живої води.

Каже йому женщина: Пане, і черпака не маєш і студня глубока. Звідкиж маєш воду живу? Хиба ти більший від отця нашого Якова, що дав нам сю студню, і саме із неї пив і сини його і скот його?

Відповів Ісус мовлячи: Всякий, що пє сю воду, знов забажає. А хто напєть ся води, що я дам йому, не забажає на віки, бо вода, що я йому дам, буде в нім жерелом води, що тече в життє вічне.

Мовить до нього женщина: Пане, дай мені сеї води, щоб я не мала спраги та не ходила сюди черпати.

Відказав їй Ісус: Біжи, приклич свого мужа і прийди сюди.

Відповіла женщина, мовлячи: Не маю мужа.

А Ісус сказав їй: Добре ти повіла, що не маєш мужа, бо ти мала пять мужів, а й той, котрого тепер маєш, не муж тобі. Се правду ти сказала.

Мовить до нього женщина: Пане, я бачу, що ти пророк. Наші батьки на сій горі кланяли ся, а ви говорите, що в Єрусалимі є місце, де належить кланяти ся.

Відповів їй Ісус: Невісто, вір мені, що зближаєть ся час, коли ви не на сій горі, але в Єрусалимі будете покланяти ся отцеви. Ви кланяєте ся, але не знаєте чому; ми кланяємо ся і знаємо чому, бо спасеннє від Жидів. Та приближаєть ся час і вже єсть, що правдиві поклонники поклонять ся отцеви духом і правдою, бо отець шукає таких поклонників. Дух єсть Бог і хто покланяєть ся йому, духом і правдою повинен покланяти ся.

Мовить йому женщина: Знаю, що прийде Месія, званий Христом. Коли він прийде, виявить нам усе.

Відповів їй Ісус: Се я, що говорю з тобою.

В той час надійшли його ученики і дивували ся, що він розмовляє з женщиною, одначе ніхто не сказав: Чого шукаєш? Або: Що розмовляєш із нею?

А женщина оставила свою коновку, пішла до міста і сказала людям: Ідіть і подивіть ся на чоловіка, що сказав мені все, що я зробила. Чи він не Христос?

І вийшли з міста і йшли до нього".

(Євангеліє св. Йоана, глава 4, стр. 1—31).

Головні моменти леґенди отсі: 1) Стріча Христа з Самарянкою при керници Якова. 2) Христова просьба напити ся води і відмова Самарянки тому, що Христос Жид. 3) Вказаннє Христа на розпустність Самарянки (поліандрія). 4) Констернація Самарянки і признаннє Христа пророком.

Отсі всі моменти подибуємо також у духовній вірші, яку записав Ів. Манжура під назвою „псальми" та під якою розуміють ся загалом духовні вірші у Придніпрянщині. Варіянт її криєть ся правдоподібно також під назвою „Самаріани" в репертуарі лірника Новака Якова Демяновича [1]).

Що се твір освіченого стихотворця, на се вказують:

1) Цілий ряд подібних духовних вірш, яких твореннє було в моді на протязі двох століть, XVII—XVIII. 2) Штучна будова строф, якої нема в народній поезії. 3) Мова, закрашена сильно церковщиною, незрозуміла лірникови, через що вірша не віддана коректно. 4) Невільниче наслідуваннє первовзору, себ то євангельської леґенди.

Через отсе все вірша також не спопуляризувала ся, хоч перейшла в уста лірників, не прибрала народньої форми і полишила ся таким самим мертвецьким плодом, яким була вже при своїм повстанню.

Ось її текст [2]).

---

[1]) М. Сперанскій, Южно-русская пѣсня и современные ея носители (по поводу бандуриста Т. М. Пархоменка). Відбитка зі „Сборника истор. фил. Общества при Институтѣ кн. Безбородко", т. V, ст. 48, *β*.

[2]) На жаль не можу подати місця запису тому, що Ів. Манжура зазначував тілько раз місце на всі пісні, записані від одної особи. В часі російської інвазії салдати розтрясли і розкидали всю збірку Манжури; її вправді поскладано, але не привернено первістного порядку, тому не знати, до якої місцевости її віднести. В кождім разі вона з лівобічної України, як переважна частина збірки.

Б.

Псальма Самарянці.

Яков создав студинец,
За то получив вінец
За істочник сей.
А жина Самарянина
За водою пришла нині
На істочник сей.
Она воду почирпала
І на рамя подимала
І во град іти.
Іисус ік ней приходит
(І) у жени води просит:
Жажду отпусти.
Жина тайни не узнала,
Жидовином називала
Породу єго.
Как я можу води дати
Не познавши благодати?
Оли чудеса!
Аз би дал воду живую.
Прийми ти єя драгую,
На серце ізлий!
Ти жина Самарянина,
Привиди ти мужа ина,
Аз узрю єго.
А я мужа не імію,
Говорить с тобой не смію —
Так живу одна.
Как ти мужа не імієш,
Говорить со мной не смієш?
Только пять мужей!
Сиділ Іисус шестой час,
Іспускает сладкой глас —
Жину усладив.
Жина всю тайну узнала,
Пророком називала —
Істинний пророк!
І у город побіжала,
Гражданином возвіщала:
Се пророк пришел!
Увесь город шумом став.
На істочник побіжав
Видіти єго.
І малиї і велици
Приняли віру єлици
Во Христа сего!

Зі збірки І. Манжури.

Зовсім иншим духом віє від народньої пісні, зложеної на основі тоїж самої євангельської леґенди, якої творець не придержував ся одначе сліпо первовзору, тілько йшов своїм власним шляхом і зміняв усе, що вважав за потрібне, аби лиш дати поетичний твір. І дійсно ми маємо перед собою пісню повну енерґії, грози і траґічности, хоч вона обємом далеко менша від вірші.

Передовсім у ній чиста народня мова, а строфічної будови зовсім нема. Вправді строфічної будови не можна все вважати за признаку ненародности, та в сім випадку сей факт має для нас значіннє тому, що вказує на повну незалежність пісні від вірші. Сам хід думок у пісні представляєть ся ось як:

Дівка не дає Христови напити ся води не тому, що він Жид, а вона Самарянка, тілько тому, що вода буцім то нечиста; в ній купала ся Пречиста, або хрестила Христа, або в неї нападало листя з клена чи дуба. Христос відкриває брехню дівки. Воду належить хиба тому вважати нечистою, що дівка

утопила в ній по породі аж семеро своїх дітий. Дівка почувши виявленнє своєї страшної тайни, перелякуєть ся так, що паде хрестом на землю, або на коліна, або що їй аж вода з ведер розливаєть ся. Христос спостерігає заляканість і посилає дівку до церкви до сповіди. Вона йде та ледви переступила поріг церкви, земля перед нею розступаєть ся і проглотує її. Передаючи опісля апостолам ключі від пекла для випущення грішників, Христос застерігає, що сеї дівки не належить випускати з пекла.

Як бачимо з сього, спільна основа між евангельською леґендою і піснею є, але ріжниця між ними така велика, що пісню належить уважати за самостійний твір о спільнім тлі з евангельською леґендою.

Наведу тексти пісні, що переховали ся в мене.

B.

Пісня про Христа і Самарянку.

1.

В живний четвер по вечері
Ішов Ісус на спацери.
Ішов Ісус дорогою,
Здибав дівку із водою:
„Дай мі, дівко, води пити,
Смажні уста закропити“.
„Тая вода є нечиста,
Нападало с клина листа“.
„Сама, дівче, ти нечиста,
Тая вода є пречиста!
Сім єсь синів породила,
В тій-єсь воді потопила“.
А дівка ся налякала,
Пред Ісусом крижом впала.
„Ти же, дівко, не лякай ся,
Йди до ксьондза, сповідай ся“.
Дівка до ксьондза приступає,
Їй ся земля розступає [1]).

Зап. І. Салагуб у Будинині, Сокальського пов.

2.

В страстний четвер по вечері
Сів си Ісус засмучений.
Іде, іде в вуличеньку,
Здибав собі криниченьку.
А там діва воду брала
Тай на Христа споглядала.
„Дай ми, діво, води пити,
Мою заздрість затомити“.
— „Ни дам я ти води пити.
Бо та вода ни є чиста'!
Бо та вода ни є чиста,
Нападало з дуба листа“. —
„А ти, діво, не є чиста,
Сьвєта вода є причиста:
Сім-ісь синів породила,
В ті-їсь воді потопила.
А ти, діво, ни лякай сє,
Йди до церкви, сповідай сє“.
Діва до церкви приступає,
Їй сє зимлє розступає.
Діва до церкви вступила,
Їй сє зимлє розступила. —

Зап. в Вербици, Равського пов.

---

[1]) Пісню співають у великий піст.

3.

В чистий четвер по вечері
Пішов Господь по беседі,
Здибав дівку із водою:
Ой дай, дівко, води пити,
Шмажні уста закропити!
Ця вода, діду, нечиста,
В ці воді (діду), Пречиста
Мати сина породила,
У ці воді охрестила
(Й) нападало з клену листу!
Слава тобі Сусу Христу.
Брешеш, дівко, брешеш, дівко,
(Бо) ця вода пречистая,
А ти сама нечистая.
Стала дівка, ізлякалась,
З ведер вода їй полялась.
Стій же, дівко, не лякай ся,
Йди до церкви, сповідай ся.
Скоро дівка в церкву війшла,
По сам пояс в землю ввійшла.
Святий Петре, святий Павле!
Бери ключі пекелнії,
Шукай души спасенної.
Оно цих трох не випускай:
Шо в пятницю пісні піли,
А в неділю рано їли,
Отця, неньку прогнівали...

Зап. 1906 р. в Баламутівці, Сквирського пов. Київської губ. Іван Єрофеїв.

Цікава річ, що пісня про грішну дівчину прибрала форму колядки подекуди та співаєть ся як колядка на Різдво і то не тілько в Галичині (Гуцули співають її як колядку умерлим), але й на Буковині та в східній Україні. Ось який її гуцульський текст:

Ой коли ходив Христос горою,
Славен єс, Боже, по всему світу
[славен єс[1])!
За ним Жидове та все вирдою[2]).
Й они ходили, поки ходили,
Ой поки Христа тай ни спіймили.
Ой де спіймили? В широкім поли.
Як го спіймили, в хрест руки взєли,
В хрест руки взєли, на хрест розбили,
Тай розпинали тай за нас гришних[3]).
Тай за нас гришних кров проливали.

Ой туда дівка водицу несла.
Що то за дівка? Самораненька[4]).
А сам Сус Христос из христа мовив:
Ой дай ми, дівко, водиці пити,
Золоті уста тай покропити.
А дівка Христу тай видповіла:
Бо сисе вода тай ни є чіста,
Купала си в ній свєта Пречіста.
Ой бо ти, дівко, сама ничіста,
Ой ти сім хлопций тай породила,
У сий кирници тай потопила!
Ой тота дівка того си влєкла,
Вперед Господа впала і вклєкла.
А ти стій, дівко, тай ни лєкай си,
Иди до церкви тай сповідай си.
Дівка у церкву тай уступила,
А зимля їй си тай розступила.
Ой Петре, Петре, устань на ніжки,
Ой озми ключі тай бо пекольні,
Тай пускай душі, котре спасенні.
Ни пусти тоту Самораненьку,
Ой шо сім хлопций тай породила,
Та в тій кирници тай потопила.
Ни пусти тоти за витця й матір,
За витця й матір, шо зниважєли.
Ни пусти тоти тай за неділю,
Шо неділеньку ни сербували[5]),
Шо за неділю пекла дістали.

Ой у неділю самораненьку,
А зийшли свєті з свєтого неба.
Шо то за свєті? Свєті ангели,
Свєті ангели з штирма возами.
На йоднім возі бо й самі дзвони,

[1]) Приспів, повторюваний по кождій стрічці. [2]) Ордою. [3]) Грішних. [4]) Самаританка. [5]) Обсервували = шанували з лат. observare.

На другим возі бо й самі книги,
На третім возі бо й самі свічі,
А на четвертім самий Иванко.
Ой тоти дзвони сами дзвонили,
Ой тоти книги сами втворєли,
А тоти свічі сами світили,
Тогди з Иванка душу ўзєли.
Ай хто ї узєв? Сьєті ангели,
Єк ї узєли, до неба дали.
Ой тота душя у небі лежи,
У небі лежи, в хрест ручки держи.
В хрест ручки держи, Господа проси,
Господа проси за свого сина,
Шоби за него ни забували,
Шоби за него служби давали.
Ни кижко [1]) даті, коби вгадаті.
Ой одну службу бо й на Рожденство,
А другу службу бо й на Василє,
А трету службу на великий день,
На великий день тай на Великдень.
Ой тото служби тай бо спіймлені,
А вид [2]) Господа они приймлені.
Коби ми тебе надієли си,
А ми би тобі дверці втворили,
Дверці втворили, стів застелили.

Ни поможе души желю, ні плачю,
Ай поможе души служби, молитви.
Дай же їм, Боже, померщим царство,
Царство небесне, супокій вічний,
А вам живушшім найдовші літа [3]).

Зап. у Жабю за Маґурою, Косів. пов. 1911 р. Мих. Кузьмак.

В переднім слові до II т. колядок і щедрівок подав я таке поясненнє до сеї колядки [4]):

„Під ч. 316 надрукував я колядку, співану умерлим, п. н. „Грішна дівка“. Се відміна широко розповсюдненої духовної пісні, якої в мене є ще цілий ряд варіянтів, між иншим два варіянти В. Степаненка з Київщини, один В. Доманицького з Волині і один Д. Єндика з Брідка (Буковина) з зазначеннєм, що їх співають як колядки. Ся пісня зачинаєть ся звичайно:

Ішов Господь дорогою,
Здибав дівку із водою і т. д.

Колиж я її відміну дав між колядки, то до того спонукала мене не лиш колядкова форма, але й: 1) що колядка загалом не одностайна, лиш поскладана; 2) що її зміст не противить ся хвилі, в якій вона співаєть ся, бо колядуєть ся умерлому, який також міг бути грішний, як дівчина“.

До надрукования отсих слів (1914 р.) було знаних з друку тільки 5 українських варіянтів пісні про Христа й Самарянку, (Ю. Яворський знав тільки 4), а я надрукував тоді шестий між колядками, що тепер ось тут передруковую. Инші чотири (Доманицького, Єндика, Степаненка), згадані тільки, передав я разом із тими варіянтами колядок, що не вважав потрібним друкувати в цілости, до архіва Наук. Тов. ім. Шевченка. Варіянти пісні, що не мали колядкової форми, переховували ся в шафі

[1]) Тяжко. [2]) Від. [3]) В. Гнатюк, Колядки і щедрівки, т. II, ст. 274—275, ч. 316. [4]) Ст. XII.

етноґрафічної комісії. В часі російської інвазії одні і другі були перемішані з болотом, тому не можу тепер вибрати їх і надрукувати (може по розборі купи карток колись віднайдуть ся ще деякі варіянти), за те друкую три нові варіянти, переховані в моїх власних збірках.

Таким чином маємо тепер 9 варіянтів [1]) надрукованих (один більше, як білоруських), а 4 знаємо по походженню і записувачах. По теріторії вони ділять ся так:

Лемківські вар. Я. Головацького	2
Бойківський вар. М. Зубрицького	1
Гуцульський вар. М. Кузьмака	1
Буковинський вар. Д. Єндика	1
Галицько-волин. вар. І. Салагуба й Невідомого .	2
Волинські вар. М. Костомарова, В. Доманицького й К. Поліщука	3
З Київщини вар. В. Степаненка й І. Єрофеєва .	3
Разом . . .	13

Ю. Яворський, наводячи варіянт М. Костомарова, додає до нього слова: „Судячи по наведенім, одинокім варіянті з України (придніпрянської), належить думати, що вірша про грішну дівчину, хоч і була очевидно тут відома, а навіть може входила в круг лірницьких пісень, то з бігом часу чомусь затратила ся і вилетіла майже цілковито з народньої памяти“ [2]). Думаю, що коли на 13 варіянтів припадає на Галичину 6, Буковину 1, а придніпрянську Україну 6, то се не свідчить про забуттє пісні. Се показало би ся ще нагляднійше, якби віднайшли ся понищені варіянти пісні, яких числа нині не можу подати, але на основі яких міг я 1914 р. зачислити пісню до „широко розповсюднених“. Зазначу тільки, що був там і варіянт із тогож Мшанця, що й М. Зубрицького, а який я записав був 1899 р. від Гриця Оліщака Терлецького.

Опираючись на припадковім числі друкованих варіянтів пісні Ю. Яворський силкуєть ся поробити з того доволі далекі висновки. Він говорить: „Із усього виходить мабуть доволі ясно, що перший, основний текст нашої вірші міг повстати

[1]) Пятий варіянт, надрукований перед колядками (з 1914 р.), поміщений в досить поганенькій збірці з Волині п. н. „Збірничок найкращіх українськіх пісень з нотами. Зібрав К. Л. Поліщук. Редакція А. Кошіц. Київ, 1913“, на ст. 37—38, під ч. 20: В чистий четвер по вечері. Варіянт записаний в селі Молочки, Житомір пов.

[2]) Изборникъ Кіевскій, Op. cit. ст. 298—299.

тілько на білоруськім ґрунті, де вона й розповсюднила ся найширше і найвільнійше. Від нього пішов з одного боку варіянт Кирієвського, що завандрував у великоруське наріче, але чогось не приймив ся там, із другого — якийсь дальший або близший предок (чи кілька предків) нинішних білоруських варіянтів. Один із тих білоруських предків проник по черзі також в українську народню словесність і утворив українську верзію вірші [1]). — Те саме повторяє ще й на иншім місци, тілько трохи відмінними словами [2]), та з отсим додатком: „Безпосередно від Білорусів перейшла вірша в Польщу, а звідти в Моравію і Лужицю". Я не буду займати ся тут місцем повстання та вандрівкою пісні, зазначу лиш отсе: Варіянт Кирієвського, який автор уважає раз великоруським (ст. 351), другий раз „мішаним біло-великоруським" (ст. 302), а третій раз відносить його „до білоруської або сумежної з нею полоси полуднево-великоруської теріторії" (ст. 290), се ніщо инше, як український варіянт, тілько записаний по старомодному, коли діялектичні (українські) форми не вважало ся гріхом заміняти на літературні (великоруські), отже: ішов — ишелъ; прийшов — пришелъ і ин. Належить проте сконстатувати, що доси не видруковано великоруського варіянта пісні, тому й не можна говорити про його старшість від українського. Щож до старшости білоруських варіянтів, то я тілько на одну річ звернy увагу: Хто переглядав білоруські збірники пісень і порівнував їх із українськими, тому мусів упасти в очи дуже значний процент пісень, перенятих в Українців [3]). Чи не перейшла отже й пісня про Христа й Самарянку від Українців до Білорусів, а не навпаки? На мій погляд се дуже можливе.

Наведу ще отсей первістний і основний текст пісні, який по думці Ю. Яворського мусів істнувати та з якого пішли всі відомі нині варіянти.

„Дівчина, не бажаючи родити дітий, зробила себе неплідною, або завагітнівши, зігнала свій плід. По сім являєть ся їй чудесний знак — вода в її руках переміняєть ся в кров. Одного разу вона несе таку кроваву воду і стрічає Господа, що доказує їй тяжкий гріх та каже йти до сповіди, при чім обіцяє їй

---

[1]) Тамже, ст. 304.

[2]) Тамже, ст. 351.

[3]) Варто було би комусь зробити катальоґ таких пісень. Його автор не тілько виказав би через се великий вплив української пісні на білоруську, але й дав би почин до неодної порівнальної студії.

прощеннє, наколи її сповідь і покаяннє будуть щирі та повні. Заразом перестерігає Господь грішницю, щоби вона не входила сама одна до церкви, тілько в супроводі священників. Дівчина йде до сповіди, але не сповняє бажання Господа. Вона входить до церкви сама одна. Від присутности великої грішниці церква здрігаєть ся, а вона сама западаєть ся під землю на сім сяжнів. Виведена опісля зпід землі, як треба припускати, священником, вона приступає до сповіди, але затаює свій головний гріх. За те вона остаточно осуджена. Її тіло розсипаєть ся зарав на місци на порох. Тоді появляють ся її ненароджені діти, збирають її кости [1]), кидають глубоко в пекло і при тім злобно приговорюють: Які нам були народини, такі тобі похорони та поминки" [2]).

Автор думає, що так мусів виглядати первістний текст пісні про грішну дівчину, але вандруючи між народом, підпадав ріжним впливам і змінам, затирав ся, забував ся і ділив ся на варіянти, аж прибрав такий вид, який бачимо на відомих варіянтах.

Уложеннє такого тексту було потрібне авторови тому, щоби пісню про Христа й Самарянку можна було притягнути до леґенди про молодицю, що зачинила діти. Зі сказаного доси бачимо одначе, що ся леґенда з євангельським текстом про Христа і Самарянку та з духовною віршою і з піснею, що пішли звідти, не має нічого спільного. Леґенда витворила ся з народніх вірувань про запобіганнє вагітности і про зачинюваннє дітий та набрала так само міжнароднього характеру, як вони. Вірування дали основу також до повстання народньої пісні на сю саму тему — зачинювання дітий — але ся пісня з піснею про Христа й Самарянку не має нічого спільного, так само, як і її прототип — леґенда. Цікаво також зазначити, що пісня про неплідну матір і ненароджені діти записана доси тілько у нашого народа і то в однім-одніськім варіянті та ще до того на самій давній австрійсько-росийській граници. Ось як вона виглядає:

Грішний чоловече, не благословенний —
Як старіє, так маліє, но ми всі грішніє...
Грішний чоловече, в гріхах своїх кай ся
І пред своїм Створителем сьльозами вмивай сі.

---

1) Отже кости не розсипають ся на порох?
2) Тамже, ст. 339—340.

Неплодної матки стоят діти в брамі,
Горко плачут і ридают, що не мают мами.
„Матко наша, матко, що ти ізробила,
Що ти нас малюсєньких та на сьвіт не зродила!
Ти казала, матко, що вже нас не буде:
Ми стоїмо перед Богом, як усії люди“.
„Дітиж мої, діти, я бим вас родила,
Знайшла ся душа проклята, так мені зробила“.
„Як ти будеш, матко, смутне ложе мати,
Ми будемо тяжкі болі а до тебе слати.
Як ти будеш, матко, житія кончати,
Ми будемо смерть з мечами а до тебе слати.
Як ти будеш, матко, царства доступати,
Ми будемо твою душу а в ад одсилати“.

Неплодная матка в роскошах гуляла,
Єдиного Спасителя за гріх не спитала.
Неплодноє древо з саду витинают,
Ай і тоє, що й плодноє, а в сад насаджают.
Неплодная матка в пеклі з проклятими,
Ай і тая, що плодная, а враз со святими.

Зап. у Мельници, Борщів. пов. 1912 р. Осип Роздольський.

Пісня записана від лірника, тому й носить на собі сліди побуту між „божими старцями“. Вони обявляють ся в мові, хоч дуже з легка, як: чоловече (= чоловіче), маліє і грішніє (= малії, грішнії), пред (= перед), неплодної матки, горко, житія (= житє), неплодноє древо (= неплідне дерево); в повторенню одної стрічки з иншої лірницької пісні (про Олексія), цитованої повисше при кінци першого розділу, зовсім дословно, та в повторенню тої самої думки, тілько трошки иншими словами:

Неплодноє древо з саду вирубають,
Мене неплодницю в рай не приймають;

в кінци в дидактичній тенденції пісні. Не виключене отже, що пісню зложив також якийсь лірник. Ті, що люблять в усяких народніх творах, усе одно, оповіданнях, чи піснях, дошукувати ся письменних жерел, маючи отсі докази, готові зараз твердити, що сю пісню узяв лірник із письменного жерела і тілько знаціоналізував її, або що пісню уложив інтеліґент, а лірник перейняв її від нього. Що до першого, то ми вже знаємо, що леґенда не має письменних жерел, бо вони криють ся в народніх віруваннях, і те саме треба сказати про пісню. Що до другого, то твір інтеліґента мусів би виглядати зовсім інакше так само, як зовсім інакше виглядають поетичні перерібки леґенди, наводжені в III розділі. Пісню належить признати проте

чисто народнім твором, який в устах лірника набрав тілько певної закраски язикової через вкладаннє слів або форм, зачерпнених із священної церковної мови. Таким способом закрашування мови лірник хоче показати слухачам, що йде річ поважна, майже так само свята, як вони чують у церкві, і через те викликати між ними відповідний настрій. Отсе саме спонукувало кобзарів вкладати в тексти дум незвичайні слова, неуживані в буденнім розговорі, а з сього старали ся виводити початок дум не від простих козаків, тілько від учених інтеліґентів.

Ся пісня цікава ще для нас і своєю будовою і своїм змістом.

Що до будови, то бачимо в ній виразно три окремі частини:

1) З а с п і в, що займає перші чотири стрічки. В нім констатуєть ся загально, що кождий чоловік грішний, тому повинен каяти ся і се покаяннє виявляти на зверх.

2) Г о л о в н а т е м а п і с н і, що займає собою чотирнайцять стрічок.

3) П о с п і в, що займає шість стрічок. У нім містить ся наука і пересторога для тих жінок, що мали би охоту наслідувати грішницю з пісні. Вона не уважала на гріх і для марної роскоші вчинила ся безплідною, та за те викинено її з раю, як викидаєть ся неплідне дерево з саду, щоб вічно мучила ся в пеклі з проклятими.

Сама пісня ріжнить ся значно від леґенди (української) і обмежена тілько до одного епізоду, до розмови ненароджених дітий із матірю. Діти роблять закиди матери, що не зродила їх. Мати оправдуєть ся і силкуєть ся зіпхати вину на прокляту дорадницю. Та се не переконує дітий і вони грозять матери тяжкою хоробою і смертю, а по смерти муками в аді. Самі не виконують кари на місци, як у леґенді. Про грижу сумління молодиці, про її заходи висповідати ся і відпокутувати гріх, про наложеннє покути, ночованнє в церкві, про число ненароджених дітий і про їх становища, до яких вони були би дійшли, колиб були народили ся, нема зовсім згадки в пісни. Не знаємо також місця, на якім саме відбуваєть ся стріча матери з дітьми. Вправді стоять вони „в брамі", але в якій? Обпарканеної церкви, цвинтаря, чи де?

Коли стілько подробиць не находимо в пісни, порівнуючи її з українськими варіянтами леґенди, які всеж ширили ся на нашій територїї, то щож говорити про чужі варіянти леґенди,

які ріжнять ся від українських? Очевидно, що з них не могли дістати ся ніякі мотиви до пісні.

В теперішнім стані текст пісні очевидно не повний. Та що в нім забуте і як він міг первістно виглядати, годі щось певного сказати, доки маємо тільки один варіянт. Се питаннє можна буде розвязати аж тоді, як записувачі віднайдуть більше варіянтів пісні. Тоді й можна буде щось певнійше сказати про повстаннє пісні. Тепер можемо тільки сконстатувати, що ся пісня стоїть у звязи з леґендою і віруваннями про неплідну матір, а не пісня про Христа і Самарянку.

Ще більше був би улекшений розслід пісні, коли б знайшли ся варіянти її також у тих народів, у яких записано леґенду. Та таке бажаннє лежить уже поза сферою нашої компетенції.

Львів, 30/VII—11/IX, 1919.

